Докія Гуменна

Скарга майбутньому

З незалежних причин твір цей друкується на вісім років пізніше за вже опублікований роман-хроніку "Хрещатий яр". В дійсності "Скарга майбутньому" — попередня книжка, а вже після неї йде "Хрещатий яр".

150-літтю

безсмертного духового батька

народжених і прийдешніх українських поколінь,

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА, присвячую

А де ж твої думи, рожевії квіти?

Доглядані, смілі, викохані діти?

Кому ти їх, друже, кому передав?

Чи може навіки в серці поховав?

Ой, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!

Зійдуть і ростимуть, і вийдуть з них

люди!

Т. Шевченко, "Сон"

Частина 1

I.

У пишній, зеленорозбуялій розкоші літнього дня, у мерехті сяйвотінів розкинулась тисячолітня столиця. А в цьому мерехті йде Мар’яна.

Серед густого мережива столітніх лип Мар’яна свідомо не бачить риштовань новобудови Дому Спеціялістів, не поспішає спинитися, зачудуватися: та це ж Київ, центр міста! Ні, вона хоче бачити себе — і бачить — не на вулиці Святославській, що з неї вийде ось на таку ж тиху вулицю Леонтовича, а в густому борі, у лісі великому, у пралісі-пущі, у нетрях яру. Десь стиха жебонить джерельце, десь отут серед рясних сяйвотінів ховається борть, у цьому незайманому Святославовому урочищі. Там за лісом на горі — княжий город...

Та, замість княжого городу, Мар’яна з тихої вулиці у яру виходить на широку шумливу Фундукліївську і завертає відразу на Стрілецьку. Стрілецька, Рейтарська, — от де був кінець середньовічного Києва, от чому вулиці тут такі вузенькі та тісні... Тільки модерні будинки початку цього століття поставали скелями над вузькими проходами з новонасадженими тополями...

Так би й ходила днями по Києву і жила б минулим, давноминулим, невичерпним життям його, зачарованим у назвах і п’ядях. П’ядь — і згусток леґенд, крок — і історія. І здається Мар’яні, що розсуваються рамки її маленького життя, падають грані тисячоліть — і ходить вона між ними вільно, у себе вдома.

Ніжся, столице, у розбуялій розкоші літнього дня! Багато віків осіло плідним прахом на твоїх бруках. Багато прийняла в себе соків і багато видала з себе ти, залита прозолоченою зеленню гаїв, садів, омита прадавньою рікою. На кручах і горбах твоїх не раз розцвітало, не раз заникало й наново пускало парості невмируще життя. І все ж ти —

гніздо над безоднею, щасливе незнаністю безодні завтрашнього дня. Ти муруєш свої комашники, кожне існуваннячко в мурашниках твоїх ліпить собі гніздечко й тішиться сонцем літнього розніженого дня, так певно ступаючи по тверді невідання безодні…

А чи про ту безодню треба знати? Чи не краще — щасливо прожити дані тобі хвилини? Коли вже доведеться летіти в безодні, тоді й…

Мар’яна розмріялася. Коли йдеш під густозеленим склепінням каштанів, ступаєш на червоні й жовті цеглини хідника, посипані розблисками сонця, то думки самі пливуть через свідомість, звідкілясь приходять і кудись собі йдуть.

Вона повернула ліворуч, — і раптом шибнуло її завернутися назад. Та вже було пізно. За кілька кроків, назустріч ішла Васанта.

Сталося щось незрозуміле. Замість того, щоб зупинитися, широко всміхнутися, вигукнути: "Коли це ти приїхала, Боже мій? Невже проминув цілий місяць?"… замість цих і ще не знати яких щирих, радісних вигуків, Мар’яна пройшла повз товаришку навіть не зупинившись, сухо-ввічливо вклонившись — як малознаній людині.

Аж пройшовши кілька кроків, приголомшена, вона очутилася, усвідомила, що сталося. Невже це були вона й Васанта? Після місяця Васантиної подорожі на Кавказ? Ні, не було цієї зустрічі, це приверзлося.

Але інакше Мар’яна не змогла б.

А все ж вона наче полетіла в безодню, в ту безодню, що про неї думала кілька хвилин тому.

Навколо, як і хвилину тому, панувала пишна, зеленорозбуяла розкіш літнього дня. У розблисках сяйвотінів могутньо дихала столиця.

II

Цілий місяць Васанта не бачила Києва. Сьогодні, ще не спочивши з дороги, вийшла з дому

І зразу охопило її те незрівняне ні з чим блаженство, якого ніде інде не могла знайти. Її Обсерваторна навіть із кривими хідниками, повивалюваними цеглинами, заповнена вона тінями від гіллястих широколистих каштанів та могутніх лип, — отак, наче який провінційний закуток. Але виходиш із дому і зразу відчуваєш: Київ! Оце може повітря, що ніде інде нема? Може оці модерні будинки серед приземих грибів минулого століття та на пустирях? Може свідомість: п’ять хвилин — і ти вже йдеш асфальтованим хідником Бульварно-Кудрявської, сідаєш у трамвай та входиш у холоднаві, суворі, з арками та колонами коридори Академії Наук?

Не знати. Погожий день на грані літа з золотавою київською осінню розмріяно манить своїми прозорими далями. Всього зразу хочеться, усе відразу облітати, — і центральну маґістралю Хрещатик, і вигинчасту розлогу Фундукліївську, і по садах-кручах над Дніпром поблукати, на ліси чернігівські поглянути, отам коло біло-синього палацу роботи архітекта Растреллі, там де сірий асфальт великої площі уквітчаний жарчервоними канами. Так вражає її кожен раз отой перехід рівної площі в обрій Задніпрянщини… Наче прірва, а то — небо.

Хоч Обсерваторна й маленька, захована вуличка, але й тут несподівано з-за будинку, межи двох мурованих скель, розігналась ген-ген синя далечінь. Наче й у місті, і наче десь у Пущу-Водицю тебе манить, чи на Батиєву гору…

Оця одність, злиття природи з містом та його архітектурою, — Васанта не раз про це говорила з Мар’яною, — ніде так не відчувається, як у Києві. Недарма кияни, як зустрінуться десь, навіть на екзотичному Кавказі, не наговоряться про кожну київську вулицю.

Ще бракує Васанті Мар’яни. Навіть не знає, — чи йти зразу до Академії Наук, чи просто вже до Мар’яни. Душа її просить друга, щоб усю цю навалу пережити, навалу вражень із далекої подорожі, навалу зустрічі з улюбленим містом. І блаженство її стане повнішим, бо пейзаж без людини — мертвий.

А хто ж є ближчий за Мар’яну? Від того тільки, що розповідаєш їй, все стає повніше, рельєфніше, значніше, смішніше. Мар’яна — то Васантине доповнення, як Васанта — Мар’янине. А хто ж? Ота розбита паралічем руїна, що коло неї Васанта доглядачкою? Ні, там ніколи нічого спільного не було, то на неї якийсь туман найшов…

Трамвай саме наближається, Васанта підходить до зупинки — але роздумує сідати. Чи не краще пішки? Два-три повороти, дорога через молодий парк — і вже на Володимирській. Чи варто душитися в трамваї?

Вдихаючи київське повітря, вона питає себе — в чім річ? Чому при всіх тих екзотиках, краєвидах, у кавказьких горах та долинах — ні разу їй так не вдихалося? Наче напивається найцілющішим напоєм. Не вистачає, хіба, Мар’яни для цієї повноти…

Ніби вгадуючи її підсвідому думку, вулиця вивернула з-за рогу знайому постать. Граційна, тонка, тонша, ніж в уяві Васантиній, ішла Мар’яна. Як звичайно, щільно притиснула до себе торбинку, у швидкій ході, зосереджена, не розглядається по боках. Не підозрює, що Васанта вже вдома! Думає, що ще десь у морських зелених хвилях купається.

Васанта вже здалека розцвіла. Так вони завжди розцвітаються, заглядівши за верству одна одну. Найближчі товаришки з шістнадцятьох років. Такі нерозлучні, що часто сплутували — котра Васанта Чагир, а котра Мар’яна Вересоч. Такі однозвучні, що одна лише натякне, гляне, промовчить — вже друга цілком уся обізвалася.

Не дійшовши трьох кроків, Васанта навіть зупинилася, чекаючи, щоб швидше підійшла подруга. І справді, Мар’яна її вже загляділа… Вона не спинилась ані на секунду, чужо-чемно вклонилася і розмірено-швидкою ходою пішла далі. Навіть не спитала: "Як живеш?"

А Васанта так рвалася заспівати з нею той грузинський мотив, що привезла з собою!..

III

Було це фантастично, неприродно, дико. Те, що сталося щойно. Васанта обернулася всією постаттю і довго дивиться услід, хоч рухлива сітка пішоходів вже замкнулася за Мар’яною.

А може це не Мар’яна? Може то видалося Васанті цих кілька хвилин? Може Мар’яна не впізнала її?

Ах, ні, впізнала! Задубілу холоднечу ту добре знає Васанта. Колись у Розкішній Мар’яна раптом замкнулась у таку саму після Васантиної невинної, кинутої мимохідь, фрази: "Ти будеш фарбувати губи, а я — ні!"

А ці ж слова, презирство до звичайного жіночого шляху, у них, шістнадцятилітніх школярок, виникли з їх жарких розмов про найбільшу мрію — учитись! Розвивати свій інтелект, щоб ні в чому не поступитися "вищій породі" — чоловікові. Тоді ж, кришталевими ночами в парках, що відібрала революція у графа Браніцького та подарувала розкошанській педагогічній школі, у парках тих гойних розробляли вони "теорію" свого далекосяжного майбутнього. Обидві вважали, що вони з кращого матеріялу, ніж оці всі дівчата, які тільки й думають про заміж та всю свою винахідливість і мозкові зусилля скеровують на штуку кокетства. Їх вабила природна краса, що її головна прикмета — розум, дотепність, очитаність. А яскравих, юних барв їм тоді не бракувало.

Мар’янина блискуча кар’єра була вже усталена, вона — майбутній історик. Ця безперечність прийшла до Мар’яни раз у степу, по дорозі з Розкішної додому. Мар’яна співала "Вночі на могилі", особливо смакуючи "степи, лани тільки мріють, широкії...", і намагалась уявити, що діялось тут споконвіку. Примарювалися й неслухянно утікали тисячоліття в цих степах-ланах, зіткані в образи, туман і мариво, а Мар’яні було цього мало. Що діялось у цих степах? Що то за скити і які вони? Хто ці могили понасипав? Як шкода, що Мар’яна не має двох життів — усе це вгорнути в себе. Ну, але одного вона не пошкодує, а щось таки довідається. Ясно, вона — історик.

Васанта ж мала стільки бажань, що розгублювалася. Математики, фізики їй не треба вчити, вони самі вкладаються в голову на лекціях. Але й географія, світи її ваблять, і тонкий інструмент мови в неї арфяний. А очитаність Васантина навіть Мар’яну дивує. Коли вона, у селянській хаті, встигла усе те перечитати і так по-дорослому сприйняти?

Може під впливом учителя вирвалась у Васанти ця необдумана фраза? Фортунат Михайлович виділяв їх з-поміж усіх учнів педагогічної школи. Це він завжди підкреслював їх непересічність, але він же й жорстоко-в’їдливо, може не як учитель, доткав. Безжально висміював, особливо Мар’яну. Пророкував їй, що з неї вийде добра попадя! Чи він навмисне, щоб викликати її опір лінивій провінційній оспалості? Мар’яна тоді справді була червона, кругла й опецькувата, не така, як тепер, дощечка. А вони так гірко всі ті "пророцтва" переживали і в юнацькому запалі йшли ще далі за вчителя: сповідалися одна одній в смертельному гріхові — лінощах, вихвалялися, хто більше прочитав, намагалися одна від одної не відстати і — борони Боже! — не бути подібними до тих кандидаток у "жіночі університети", яких була повна педагогічна школа.

Ще колись похолоднішало між ними через таку ж дрібницю! Двері були не зовсім причинені. Перша йшла Мар’яна, вона, не турбуючи дверей, просковзнула в отвір. Слідом — Васанта, вона для себе широко

навстежень відчинила. "Так і в житті буде, — тріюмфально сказала Васанта. — Ти будеш іти боязко, а я — все широко відчиняючи".

І от такі дрібниці наганяють на цю Мар’яну химерики. Зникають же вони від пісні. Тут уже товаришки просто необхідні одна одній! Ніхто так не відчуває, як яку пісню треба співати, навіть сама кожна наодинці.

А що в педагогічній школі хор був дуже важлива частина їх буття, то гніви Мар’янині безслідно випарювалися, коли після співанки котрась казала: "Ану, заспіваймо!" Тоді за п’ять хвилин в екстазі дивились одна на одну, сміялись і раділи не знати чому. Забувалися вищість і зарозумілість, — бо ж ясно, що Васанта почувала себе визначнішою, коли, скажімо, Мар’яна цілу ніч проспить без жадних пригод, а Васанта після цікавих походеньок повертається опівночі і, замість іти дверима, лізе деревом, а з дерева перескакує на балькон їхньої кімнати. Розкішна, стави, двоповерхові будиночки в парках, місячні посріблені ночі — яке то все далеке!

Якось тоді знаходила дорогу до Мар’янииної душі, а тепер от... Чого ж вона гнівається? За що?

Васанта ж так хотіла не кому, як їй, про море розповісти. Завжди тятива їх невмирущої дружби була пружно натягнена, — і як жили разом у шкільних та високошкільних гуртожитках, і як у різних містах були. Васанта відчуває в цю мить, що ця тятива ослабла, охляла.

Ні, щось між ними сталося нове.

Як, буває, увіллється через вікно якась мелодія і на душу накотить наглий смуток, — так Васанті неймовірно жаль. І образи опік.

Чого так зневажила її Мар’яна? Так зневажила, аж терпка спазма здавила горло...

Прив’яла, пішла далі.

IV

Несподівана зустріч із Васантою ударила Мар’яну гострим мечем у саме серце. Ще за хвилину йшла вона байдужа до всього, карбувала свій крок знайомими вулицями, вдосталь чужа цьому нудному звичайному довкола. Може навіть і не дуже опанована своїм внутрішнім світом, розсіяна, бездумна.

А в цю хвилину, ні, щойно, кілька секунд перед цим, Мар’яну пронизало гостре почуття втрати. Так, вона вже не має Васанти! Втратила її назавжди. Ту, давню, — що сипала іскрами свого молодого завзяття. З цим веселим завзяттям посилала вона назустріч лунам левад, ярів, городів розкошанську пісню "Ой, у полі криниченька на чотири зводи...", а їй обзивалися луни зеленого гаю терпко-дзвінкими голосами підлітків: "... ходив козак до дівчини та й чотири годи..." Захована в садах і пагорбах розкошанського кутка оселя Чагирів уявляється Мар’яні тепер у небутті вимріяної казки. Простелене біле рядно на зеленому шпориші під черешнею, а на ньому — миска рум’яних пирогів із яблуками, друга — повна сметани. І все це скупане в блакиті й сонці. Здається все це човником, що відпливає в минувшину двох-трьох століть. Та пісня ж та наївна зосталася Мар’яні в дарунок. Часто, як хоче відпочити й відтворити навколо себе сільську безпосередність, співає собі Мар’яна цю пісню.

Ой, дівчино, повна рожо,

чи сватати можна?

Козаченьку, барвіночку,

хоч у неділечку.

Ой, дівчино, повна рожо,

в неділю не можна,

зажди мене до осени,

Господь нам поможе.

Ой, не можна, козаченьку,

до осени ждати,

трапляються добрі люди,

віддасть мене мати.

Милується ж особливо останньою строфою:

А як не дасть мене мати,

віддасть мене батько,

буде тобі, козаченьку,

та й за мною жалко…

Співали цю пісню всі розкошанські городи, і як подруги виводили так само дзвінко-терпко, то почували себе часткою пейзажу.

І не змовляючись, переходили на романс "Ой, місяцю, місяченьку…" або "Колискову" Верховинця — "Тихий сон по горах ходить, за рученьку щастя водить…", всю на невловлених півтонах побудовану. Або кантату "Світе тихий, краю милий, моя Україно.. або, "Наш отаман Гамалія…" Або

Олесеву "Гукайте їх, вони десь заблудились..." Або... або... або... Так могли цілий день. Подобалась їм саме ця гра різноманітности внутрішнього духу пісень. Тут удова "орала-волочила, слізоньками примочила" — і раптом швидка-танцюриста "ой, дуб-дуба-дуба-дуба..."

Одне слово, тієї Васанти вже нема, високої гнучкої школярки з посмішкою аж до вух, у сірому, перешитому з офіцерської шинелі й облямованому сивим смушком пальті, в зухвало-яскравій хустці, що зливалась із кольором її рум'янців. Поки не побувала Мар'яна в Чагирів на Дитинці, то думала, що це якась виніжена шляхтянка, так багато прирожденної ґрації було в Васантиній зовнішності, рухах, грі слова й думки. Поки не забреніло в унісон їх найпалкіше бажання — учитися! — думала, що якась пустопорожня, зарозуміла, скороспіла паннуньця — так далеко чути було Васантині сміхи в гурті по парках і клясах розкошанської педагогічної школи.

Підкорена многогранністю, Мар'яна відтоді все оберталась до Васанти, як соняшник до сонця. І от не помітила, коли сонце перестало світити. Коли ж вона Васанту втратила?

Не сьогодні, десь раніше. Може тоді, як окрилена, живорадісна виїжджала Васанта у відпустку, а Мар'яна прийшла до неї пригнічена, розтрощена своїми тягарами. Тоді Мар'яна прийняла удар.

Бо Мар'яна не мала куди поткнутися, не знала, що з собою робити, нащо їй світ, нащо вона світові. Бо Мар'яні збіглися перед глухим муром усі дороги, й нестерпно треба було хоч "пробі" крикнути у цій безповітряній закутані. А Васанта весело й заклопотано метушилася серед дорожніх речей і на все це відповіла:

— Ти загниваєш і розкладаєш інших!

Як могла Васанта таке сказати? Вже ж ніхто так, як вона, не знає глибин розпачу й відчаю. Хто ж так обізнаний з усім життьовим вузлом,

що в ньому опинилась Мар’яна? І найгрубша ґудзомаха в тому вузлі — нічого не вийшло з Мар’яни, пустоцвіт. Кажуть, як є геній, то він усі перешкоди проб’є. Мар’яна знає, що є в неї геній, а от, — усі мають місце в житті, вона ж не має.

Тоді прийняла удар, а сьогодні, аж ось у цю мить, після несподіваної зустрічі, збагнула, ридаючи: зосталося їй оплакати дорогу могилу, довголітню дружбу, найбільшу, найповнішу любов свого життя.

Як могла тепер до неї засміятися Васанта, як могла ще чекати її щирого привіту? Як це вона не тямить, що дружба їх уже вмерла? Бо то не Васанта — ота, що не відчула Мар’яниного пригноблення, з висоти своїх цікавих перспектив погордувала нею. Оця якась не така Васанта.

Тому так, на сором собі, розридалась Мар’яна на вулиці серед білого дня, ідучи з курсів чужоземних мов.

V

Розгублена й вибита з колії, підходить Васанта до жовтого ампірного будинку Академії Наук, де міститься науково-дослідний Інститут Мовознавства і де вона закінчила аспірантуру, а тепер працює в комісії укладання нового правописного словника.

От! А вона так часто розмовляла в душі з Мар’яною, так хотіла їй розповісти про свої кавказькі враження. Всі ті гори, ущелини, скелі, водоспади, приморська південна екзотика — напевно запалили б Мар’яну.

Щось її вкусило. Мабуть якесь чергове нещасливе закохання. А може знов які неприємності з дрібнобуржуазним походженням? Викинули її з Інституту Історії, мішки латає в якомусь зерновому складі, ніде місця не загріє — а не може з тим помиритися.

В цьому пункті Васанта може тільки співчувати. Їй ніколи не доводилось на своїй шкурі зазнавати мороки з анкетами. Всі її відповіді згідні з дійсністю, і найпричепливішим "бдітєлям" нема з нею роботи…

В просторих вестибюлях і фойє, прибраних білими колонами, віє приємною прохолодою, мабуть, від цих стародавніх, як у Софіївському соборі, чавунних квадратових плит долі. Васанта спритно й зручно пішла сходами вгору, вже почуваючи себе вдома. От зустрінуть, оточать, розпитуватимуть. Трохи посмішок, трохи заздрости… В цей гарячий день і роботи, мабуть, не буде, а лише розмови про температуру в Сухумі, про виноград, евкаліпти, про сванів та хевсурів…

Як і завжди, в інституті тихо. Паркети, натерті блискучо-червоно, вкриті грубими широкими хідниками, а тому кроків не чути. За столами сидять співробітники, зрідка шарудять листки перегортуваної книжки чи картки майбутнього словника. Коли розмовляють, то нахилившись одне до одного, пошепки.

Академічна обстанова завжди була Васанті приємним холоднавим душем у спеку. Так і сьогодні. Занурившись у атмосферу наукових заль, забула Мар’янину образу, жаль до неї. Справжній друг повинен тільки радіти успіхам друга. Мар’яна ж, видко, не може простити, що Васанта побачила трохи світа,. Їй заздро. Ну, що ж…

— А-а-а!

— Кого я бачу? З приїздом…

Усмішки, привітання, потиски рук. Товаришка Чагир уже вернулась із своєї екзотичної подорожі? А ми думали, що вас там умкнув якийсь абхазець. Чи правда, що на Кавказі й досі молодий умикає свою наречену, а брати за ним женуться — це обов’язковий весільний звичай? Привезли светра з кавказької вовни?

Васанта на все відповідає, але наче не те каже, що хотіла б. З ними всіма не те чомусь іде на уста, що лежить на серці. Без цих стандартних жартів їй хотілось би, як би Мар’яні, розповісти про відмінний дух іншої країни, про той її особливий чар, про високогірську Сванетію, про загадкових хевсурів, де тримаються звичаї й одяг середньовічних лицарів, а дорога до них — ще й досі вузька гірська стежка...

Але перше треба відбути оці охкання й ахкання, а ще — формальність повернення на працю, рапорт.

Маленька секретарка інституту, що сидить у канцелярії поруч із кабінетом директора, також здивована появою Васанти, вірніше, чомусь не дуже втішена. Чому ж вони казали, що Чагир не вкладеться в місячний термін і запізниться?

— Ви могли б довше побути у своєму Сухумі, — сказала.

"Тепер треба переробляти наказа, викреслити "за невчасну явку на роботу", знову передруковувати", — невдоволено думала секретарка.

І доказала:

— Річ у тому, що ви вже в нас не працюєте.

— Що ви сказали?

Васанта не зрозуміла.

— Вас нема в штаті співробітників себто... за скороченням штату вас звільнено, — набравшись духу, скоромовкою випалила секретарка придумане в останню мить.

— Я не розумію, що ви кажете, — майже безголосо протягнула Васанта.

— Я також нічого не знаю, — вже опанувала сухий тон секретарка. — Зверніться до парторга.

Вона все сказала й тепер може не звертати більше уваги на Васанту Чагир.

А Васанта Чагир все ще стоїть, дивується. Вона — безпартійна, чому до парторга?

— Ну, то до голови профкому. Мені дали готові списки, моє діло надрукувати, — промимрила секретарка, ніби виправдуючись, ніби відганяючи докуку.

— Я хочу зайти до директора!

— Директора нема.

Хоч директор і є, але маленька секретарка знає: відповісти треба саме так.

Повільним кроком вийшла Васанта у довгий коридор, все ще певна, що зайшло якесь непорозуміння, зараз ось воно виясниться. Коли вона виїжджала місяць тому, голова правописної комісії аж плакав, що без неї не встигнуть укластися в термін.

Ні, зараз усе виясниться. А може… Може вона заплуталася в часі і на день-два спізнилася?

Назустріч їй іде співавтор статті, яку вони написали удвох з доручення вченої ради інституту, статті про помилки й ворожі вилазки

вже репресованого професора Тополі, їх учителя, колись завідувача катедрою мовознавства в університеті. Співавтор голосно вітається, широко усміхається — та тільки тепер Васанта побачила в цих усмішках і вигуках елемент жалю, ба навіть обережности.

— Скажіть, що тут в інституті без мене діялося? Якась чистка?

Співавтор стріляє очима навколо.

— Звичайне скорочення штату. Ви також попали під скорочення?

— І навіщо ви питаєте? — з докором глянула йому ввічі Васанта. — Ви краще за мене знаєте. Не за те ж мене звільнили, що я їздила у відпустку під турецький кордон?

— Я щось чув одним вухом, — знижує голос і відступає крок назад вчорашній друг і приятель, — про ваше куркульське походження.

— То ви вже боїтеся зо мною говорити?

Презирству Васантиному нема меж. Вона — і куркульське походження! Ніколи не ховалася вона із своїм походженням. Як писала завжди в анкетах, що батько її — селянин-середняк, має три десятини землі, — то так воно й було. Як у якійсь недавній анкеті написала, що батько її — член колгоспу, то також не брехала. Тепер, правда, батько її, старий Панас Чагир, працює конюхом у якійсь транспортній конторі під Києвом… То що ж у тому ганебного?

Співавтор виправдується, переконує. З чого Чагир узяла, що він боїться?

— Ви тільки не хвилюйтеся… Підіть до Моті, он він іде, і сьогодні ще все виясниться. Однаково, на ваше місце нема кого посадити, мучимося.

Він ще щось говорив, але Васанта вже й сама загляділа руду чуприну Моті Розенблюма, голови профкому.

VI

В кімнаті так наче б чогось не вистачає.

Мар’яна озирнулась навкруги, не тямлячи — що ж таке? Чи вона вже давно ґрунтовно не натирала підлоги, чи багато дрібних і непотрібних речей лізе ввічі? Їй щось заважає, хоч через вікно й лине густа хвиля липоцвітного запаху, хоч надворі — дзвінкий, сонячний день.

І все ж — чогось не вистачає. Або йти кудись, або щось робити — так порожньо. І нічого не хочеться. Як це колись Мар’яні не вистачало часу, хотілося, щоб доба складалася з сорока восьми годин?

Око Мар’янине сковзнуло по стінах, закритих її "килимами". Колись, як ще оселилась в цій кімнатці, повернувшись із провінції-вчителювання, купила матерію, фарби, а малюнки й композиції сама собі надумала. Скільки то було в неї тоді змісту, повноти й радости! Скільки запалу! Хотілося якнайшвидше зробити, подивитися, що виходить. Тоді ж саме їй не вистачало часу. То була пора великого злету — прийняли її до аспірантури в науково-дослідному Інституті Історії, стелилась попереду наукова робота. Тоді Мар’яна виходила на великий шлях.

А чи не можна б і тепер, от зараз, влаштувати собі таку радість? Тут же вже її необмежена влада — як нема більше незавішеної стіни, — можна ще удекорувати двері. Не скрізь же вона така безсила, як у науковій кар’єрі.

Мар’яна критичним оком поглянула на майбутнього "килима". Оці сірі два мішки треба випрати та пофарбувати. Може зшити вперед? Кольори? Мар’яна їх бачить: теракотове тло, ультрамарин і біле, але білого небагато. Малюнок? Залежить від неї. От розшукає зараз той

листок з дитячої книжечки, візьме якусь малу деталь із неї та скомпонує.

Мар’яна не гає часу. Повитягала з-під етажерки старі течки із давніми своїми "архівами". Справді бо, в неї, як у доброму старому домі, — і "килими", і "архіви". Десь у пачках листів та фотографій має бути той листок, Мар’яна не знати нащо береже його разом із "реліквіями" юнацтва. Ось одна "реліквія" — писаний на бухгальтерському папері хемічним олівцем щоденник. Не Мар’янин, одного закоханого. Тоді Мар’яна до цього закоханого зосталася байдужа, але минули роки — щоденника про кохання до неї береже серед "реліквій". І досі віє від нього великою безнадійно-могутньою пристрастю. А тогочасну Мар’янину любов, химерного "либедського матроса" Андрія, та ту гру їхню в "журавля й чаплю" — от і забула вже. Навіть ніякої "реліквії" не залишилося від тієї Мар’яниної пасії, що вабила її й відштовхувала в одній мірі. Юнацька чистота під маскою міської зіпсованости, аристократична тонкість підсвідомих жестів, незрозуміло, де взята в дитині робітничих кварталів. Жарґон передмістя й замилування в складних філософських нюансах…

Задумавшись про "либедського матроса", цим разом Мар’яна тільки злегка перегорнула зошита з червоними бухгалтерськими лініями і взяла до рук конспекта з політекономії, теж чомусь їй дорогого. Листка з дитячим віршиком та орнаментом не знаходилося, зате натрапила на… о, диво! І вона теж грішила віршами? Ще й з поправками та листом Тичини. Бідний Тичина, на яких бездар витрачає свій час та увагу!

Таки справді цікаво покопатися в цих пожовклих забутих реліквіях. Мар’яна сидить вже з годину, розклавши кругом себе на підлозі друковані й від руки писані листки, зошити, вирізки. Все те нащось складалося, має свій зміст. Ось маленька записна книжечка з карикатурами, піснями та епіграмами… А-а, це як вони після закінчення інституту мандрували в Криму та дряпались на Ай-Петрі…

А ось… О, Боже, як потрапила до неї ця фотографія?

Мар’яна забула, чого вона розбурхала стільки споминів про різні епохи. З фотографії дивився на неї м’яко-сумовито, довірливо, може навіть докірливо, стрункий чорнявий молодий чоловік. Сидить на стовбурі напівсхиленого дерева, його вгорі й знизу обліпила дітвора, а на звороті напис: "Дорогому Павликові з заздрістю, що й ми, старики, були колись такими щасливими. Володя".

Павликові, а одначе опинився в її "архіві". Володя й не догадується десь, що Мар’яна має його фото. Її ж могли тоді зловити, як вона побачила й вкрала з стіни цю картку. Це було через рік після тієї незрозумілої ночі. І навіть через рік, і навіть ось через стільки років схвилювала Мар’яну вона.

У той вечір, можливо, не одне її життя повернулося зовсім іншим річищем, а й ще кілька. Ще три. Володя із своєю нареченою розійшовся. Розійшлася й Мар’яна з Василем.

То були все гнізда над безоднею. Ще вдень, ще як несподівано ця кімнатка наповнилася гістьми,. — не знала, що хвилі несподіванок можуть накотити всі разом і після їх роботи береги життя наберуть зовсім інших обрисів.

Мар’яна тоді щойно приїхала з провінції і мало їх подружжя виглядати так: Василь вчиться в педагогічному інституті, вона — на аспірантурі. Так прирекла собі Мар’яна, власне, прирекла себе на той обов’язок подружжя. Усі ж так роблять. Хтось у подружжі — жертва, а чи то мала бути вона чи Василь — не задумувалася, занадто хотів обожнювати її Василь. І вона не знала, які демони завіряються в ній, яка мана заворожила її душу.

Василь же бачив, що вона розумніша за нього. І Мар’яна відчувала це щоразу в тій нудьзі, що завдавав їй цей невідступний і на все згідливий поклонник. Єдиний вихід відкараскатися від його настирливости — одружитися вже, чи що? Вона не обіцяла йому

родинного затишку, він бачив, знав, що всі думки її не тут, а коло інтелектуальної роботи. А як він хоче панькатися, тішитися нею, то Мар’яна вже скорилася цій долі. Чи ж лежить на її сумлінні та кривда йому?

Несподівані гості принесли із собою все, що треба для входин. От згадали, що земляки, й заскочили Мар’яну — мати, її дочка й дочки наречений, Володя. Все це — далекі люди, хоч і знають п змалку. Не ближчі й не дальші за Василя, за весь світ. Всі вони — за прозорою стіною, для них треба бути не собою, а такою, як вони її уявляють. А Володю, звичайного собі студента-медика, також не раз бачила в них, у цій простій, добрій родині візників. Гарний голос, добродушність, жодного виразистого вияву понад загал передмістя, пласкі сентенції, як наприклад, "за гроші все можна купити", — Мар’яна просто його не бачила. Хай уже п’ють і їдять, що самі принесли, Мар’яна тільки підкоряється обов’язку господині й намагається змавпувати цю ролю з когось уявного.

Гості повеселилися, побажали Мар’яні та й розійшлися. Спочатку десь дівся Володя, вийшов, зник і не було його, аж поки стара з дочкою не пішли. Мар’яна вже й забула за них, вже прибрала все, — як вернувся Володя. Пішли… а йому так зле! Він весь час сидів у подвір’ї під липами. — Так, там дуже гарно, як гай, хто б подумав, що за таким непоказним будинком… — І невже він так довго просидів? Боже, так голова болить!

Блідість і незігнані ще сліди страждання. Володя — друг того дому, де Мар’яну приймають завжди, як свою. Все це — прості добрі люди, чого ж Мар’яна має заноситися? Вона питає:

— Може ви трошки полежите?

Володя вдячний. Лежачи, він почуває себе вже краще, так як би й у Павлика. Дуже він їх любить, він же в них змалку виводився. Задушевність розмови, як у поїзді часом буває, без жадних задніх думок,

без бажання вгодити, приладнатися. Говориться, що хочеться. Перша зупинка рознесе їх у різні боки. Але ця задушевна хвилина довела Володю до признання про затаєне, занурене в підсвідомостях, прикрите добродушною байдужістю. Матері не пам’ятає він. Ніколи не знав материної ласки. Нема, мабуть, нічого в житті ціннішого й людині необхіднішого, як оця тепла долоня матері, оця безкорисна прив’язаність.

Вже й світло засвічене, а задушевна розмова про людське, гарне лагідно пливе, як липовий дух у вікно. Може навіть краще, що їх двоє, а не четверо, може тому виник цей настрій тихої довірливости, щирости без задніх думок. Мар’яна теж признається: в ній такі дивні, невиправдані почування ще з дитинства живуть. Страшної самітности. І в родині росла, а малою гірко плакала. Чого? "Мене ніхто не любись!" Якої любови, якого тепла хотілося їй? От такого чогось... Нема того... Та тепер Мар’яна звикла, виховує себе в атмосфері суворої твердости, бо знає, що того, найпотрібнішого кожній людині, нема...

Стук у двері.

— Можна!

І входить... з валізами, з вокзалу —несподіванка накочує одна на одну — Василь, Мар’янин наречений, з товаришем. От. У неї, як нема поблизу Василя, на ліжку лежать якісь чоловіки!

Це думається.

— А ми збиралися у тебе ночувати. Були вже в Лаврі, в гостинниці, а там нема місця, — Василь сказав "у Лярві" — чи не навмисне, щоб у цій кімнаті прозвучало це слово?

Боже, який же нецікавий цей Василь! Якби ж він був хоч трохи складніший!

А що думає Володя, що о десятій годині два чоловіки приходять наніч, то вже й хто його знає. Він не ворушиться, байдужо лежить і не реаґує навіть, коли Василь ображено кидає:

— Ну, та ми вже не будемо заважати, пошукаємо собі десь іншого місця. Щасливо зоставатися!

Ніяких запитань, ніяких пояснень. Лише вдячна рука притягнула Мар’янину руку, поцілунок в долоню. І потім Мар’янина рука досягла гарячого чола Володиного. Він плаче? І хоч мокра її долоня, Мар’яна знає вже, що вона зробила все вірно, що досі не схибила.

Якби ті не пішли, то Володя ще трохи полежав би, відпочив від ослабленості, скріпив свої жалі та й пішов би, а Василь із товаришем приїхав би як до свого дому, а Мар’яна підкорилась би неминучій ролі будувати родину. Любу чи нелюбу.

А сталось зовсім інше. А дійсність сказала: "Ні, ти — для кохання! Або сама". І аж тепер Мар’яна знає, що дуже добре — розрив з Василем. Аж у той вечір збагнула Мар’яна, яка мука — Василь. Бо довго-довго, до світанку не могли розлучитися. Кохання? Не знати, як це називається — ця велика правда, що постала сама собою. Мар’яні тільки здавалося, що так не може бути. А Володина наречена? А обов’язок перед Василем?

Цей обов’язок, незримий сторож над душею, говорив устами Мар’яни: "Вже час, вже час іти вам, Володю!" Але то були марні слова, ніхто з них не слухав того сторожа. З тією ж печаллю, що й про матір свою — ніколи незнану, Володя питав: "Чого ти мене гониш?" І це була уся їх розмова, бо й цієї не треба було.

А наостанку, на світанку, уже в дверях сторож, наперекір Мар’яні, сказав жорстокі слова:

— Ідіть — і ніколи більш не приходьте.

Бо ніколи такою величчю, такою правдою і правом на щастя не вибухла Мар’яна. Ті плиткі штучні закони й приписи людські, якими вона намагалася загатити повінь, — були дрібні трісочки. Мар’яна побачила це на другий день.

Але вона сказала Володі більш не приходити. І він її послухався. Без розпитувань, без пояснень. Більш ніколи не був тут.

Це, але безмірно глибше, схвилювало тепер Мар’яну. "Старик" Володя, такий задушевний, — чи зміг він знести ту її жорстокість? Після його вайінтимніших признавань, лише їй довірених… Він же її й на крихту нічим не образив тоді, а вона так його вдарила.

Серед розкиданих своїх "реліквій" сидить заскочена зненацька Мар’яна, вдивляється у власну, їй незрозумілу, душу. Чого ж вона прогнала щастя, яке само прийшло до неї у всій своїй многогранній повноті? Які демони шепнули їй ті шорсткі слова?

VII

Васанта вже загляділа руду голову Моті. Ну, це така нісенітниця, що аж смішно. Просто весело. Вона — куркульського походження!

— Як їздилося? — запитав Мотя, розмашисто подаючи їй руку й міцно потискаючи.

— Як викидалося? — в тон запитала Васанта.

Мотя не зрозумів.

— Та ж мене!

— А-а-а! Ходімо, поговоримо… — співчутливо узяв Васанту під руку рудий Мотя і повів до свого столу. — Тут ніхто нам не заважатиме. Їйбогу, я вас обстоював, як міг, але прийшли матеріяли…

— Що я — куркульського походження? — доказала за Мотю. — Та мій батько ніколи не мав більше, як три десятини поля, город і садок. І пару коней.

— Тут справа глибша… — інтимно-роздумливо провадив Мотя.

— Що я — учениця професора Тополі? — рвалася поперед Моті Васанта. — Та з цим же вже докінчено. Ну, били мене за буржуазні концепції, за націоналістичні впливи — я ж у моїй статті всі свої помилки скритикувала. Що я маю з ним спільного? І в останній роботі…

— Так, цього досить… — здавалося, Мотя хоче сказати: "не досить". — Досить, але от що: в вашій особистій справі є такі відомості… Вашого батька виключено з колгоспу нібито за розбазарювання колгоспного майна.

— Якого? — здивовано підняла й так дугасті брови Васанта.

— Та от перед вступом до колгоспу продав коні й корову…

— Неправда! — скочила Васанта. — Коня мав уже одного й продав ще тоді, як померла моя мама, себто п’ять років тому. А корову…

Вона затнулась, мало не сказала… То ж вона сама порадила батькові корову продати. Однаково, в колгосп довелося б здати. Але в Моті так виходить, що ще перед вступом до колгоспу корова вже — колгоспне майно.

Звичайно, що Мотя не зрозумів, чого ж так щиро-весело, дзвінко розреготалась вона. Та бевзневі й не зрозуміти смішної сторони всієї

ситуації. Зрозуміла б Мар’яна. То з нею можна так і в гіркому знайти смішне.

Зовсім розвеселившись, Васанта почала кепкувати.

— Колгосп на цьому всьому просто виграв, нащо ще й мене викидати? Дістав готову простору хату під бляхою, чудесний садок… Там же тепер дитячі ясла, а батькові сказали забиратися з села. Якби на мене, то я вже й корову подарувала б.

— От бачите! — сміявся й Мотя. — Батька викинули з колгоспу, сказали забиратися з села, а ви кажете, що він не куркуль. Ну, то куркульський підголосок. Як же може в вищому науково-дослідному закладі працювати на посаді наукового робітника дочка розкуркуленого?

Мотя начебто радився, начебто сам собі віри не йняв, дружньо вголос міркував сам із собою, — як вийти з прикрого, але безперечно наявного становища?

"Чого ви всі такі довбні?" — хотілося запитати Васанті.

— От, а я й досі не догадувалася, що я — дочка куркуля! Невже ж ви не бачите комізму? — прямо запитала.

Але Мотя був щиро доброзичливий і наївний від п’ят до кінчиків свого рудого волосся. Він з дорогою душею хоче допомогти Васанті у цій тяжкій ситуації.

— Знаєте, що? — надумався він і з радости легенько ляпнув долонею по столі. — Напишіть до Наркомату Освіти. Все, як є. Я з свого боку дам вам добру характеристику. Напевно, вас відновлять за пару тижнів.

VIII

Вже смеркає, треба засвітити світло. Мар’яна очутилася. Все це давно минуло, чого ж і тепер так хвилюється вона, себе карає? Заради яких моралей образила найшляхетніші пориви кохання? Ото ж то, що й сама не знає. Вона навіть не потурбувалася висвітлити йому, хто й що для неї Василь. Він і не спитав. Він тільки з мукою запитував "Чого ти мене гониш?" Може він відчув її зарозумілу гоноровитість?

Та годі! Вона — надзвичайна, призначення її — здійснити велику місію, а всі вони, всі оці закохані, всі її кохання — не те й не те. То чого ж сьогодні не знайде вона місця від безлюдної нудьги, не знає, куди себе подіти? Чому ж тієї місії не здійснює, врешті? Оті кілька "килимів", що створили з хатини затишне мистецьке ательє, — а далі що? На що спромоглася вона, щоб світ прийняв її в своє лоно?

В цю хвилину Мар’яні захотілося гомону, сміху, товариства, а саме — вишуканого, інтелектуального, цікавого, гострословного. Або ж — сидіти десь на концерті, розчинитися в мистецькій атмосфері.

Встала з підлоги, підійшла до сутінного квадрату вікна і, не полохаючи сутінків світлом, почала вивчати себе в дзеркалі.

— Хто ж це такий на мене дивиться — репана, тваринно-змислова пика? — запитала Мар’яна уголос, не бажаючи вірити, що її спрага тонкости та неприйняття примітивної плиткости і оця "пика" — одне. І довго-довго вдивляється Мар’яна в це чуже, її — не її, обличчя.

Хто дивиться з дзеркала? Цілий натовп матерів, батьків, тіток, дядьків? Простого люду мужицького? А де ж шліфування кільканадцятьох років, тих, що провчилась у школах вона? Де карб її упертого прямування до високостей своїх можливостей, самокатувань, що не вийшло з неї нічого? Де воно?

У цю мить Мар’яна не любить себе, цієї плебейської зовнішности, що нічим не різнить її від осоружного примітиву. Оця квадратовість обличчя, оці дурні, безвиразні кінські очі.

Але повертає в три четверті профіля — й не впізнає себе. Хто це — сфінксово вирізьблене обличчя з вистражданим запитанням до загадки своєї власної душі? Загадки — як скерувати життя, що не дає ні повного, ні півповного виправдання? Закраяне воно безповоротно, — а не те. В жадній галузі людських спрямовань не хотіло воно виявитися. Випадково не зосталося на селі, на клинові у півдесятини. Ну, от і пішло. І докотилось до вищої школи, до французької мови, до аспірантури… І не знайшлося в Мар’яні гнучкости опанувати засади марксо-ленінської методи. І прогнали її. Бездара? Чи може закономірний відсів чужої, непролетарської стихії? З цим, якщо воно історично виправдане, Мар’яна замирилась би, — без трісок, що відлітають, лісу не врубаєш. Але що ж далі?

Це питання все настирливіше й настирливіше випливає. Хоч як Мар’яна відсовує його, воно невблаганне. Воно отакими хвилинами, як оця, виростає в велетенських розмірах і аж застує здоровий ґлузд. Ну, от закінчила вона вищу школу, от вчителювала, от приїхала до Києва назад, от була якийсь час у науково-дослідному інституті, от уже перепробувала не одну професію, включно з латанням мішків — та світ не хоче прийняти її таку, як вона є. Світ хоче підігнати її під один рівень з усіма й устами Васанти каже: "Ти гниєш і розкладаєш інших". Устами Слави: — "Ти — зайва людина". Отже, якщо Мар’яна буде силувати себе стати іншою, тоді вона буде їхня?

В їх устах Мар’яна чує гомін юрби, що хоче стерти грань її відмінности. Стати іншою — стати не собою.

І сидить ось Мар’яна в своєму так-сяк приладнаному затишку під зеленими тінями заабажуреної електрики, і вперто вертається, б’ється крильми думка: "Далі що?" Так, тупий кут. Це, що є, тимчасове, нудний

шлях до якогось яскравого життя, до мети. Що ж та мета? Чи уявляєш ти її, Мар’яно?

Щось треба змінити. Та що? Не віддасть вона спроста того, що вже здобула, і водночас — не те воно. Товариші? Де вони? Всі якось утрусилися в життя. Жити на рудні, в Донбасі? Ні, мабуть люди творять цікаву дійсність, а не навпаки, отже знову вернулась на старе місце: людей, звуку своїх думок! Дружба з Васантою? Васанті нема часу, вона досягає царства земного.

От і Васанта… Колись мали однакову долю й однакове все, аж плутали їх, мов близнят. Тепер Васанта — доцент, науковий співробітник, друкує свої статті. Васанта, поки Мар’яна шукала себе, зробилася заміжньою жінкою. Вона була колись тим відпочинком від самітности. Тепер — ні. Вона відчужіла, так ще сірник: відсиріє і не хоче горіти. Мар’яні чужі її трагедії із старим чоловіком. А Васанта для пристойности зробить сумно-співчутливе лице, коли ти їй про щось своє болюче розповідаєш.

Може тому урвалося між ними? Може й любила Мар’яна в Васанті саме химерне, а як вийшли з тіні реальні риси, то й не стало чого любити?

Любилися чотири годочки,

— розійшлися аж за два часочки…

В порожнечі добрий резонанс. Перехожий не знає, що ота пісня урочиста — "Ой, піду я не берегом — лугом, зустрінуся з несудженим другом…" — пливе молитовно з душі і летить у темряву глупої ночі, а не з розчиненого вікна на зелену Левашівську.

IX

Вже смеркає. Васанта така спустошена, що не має сил встати. На зеленому ослоні бульвару, під тополями, намагається обдумати. Що ж їй тепер робити?

Розмова з парторгом ще більше втомила Васанту, ніж із рудим Мотею. "Пусті слова про право бідних!" Вона добре бачила, що обидва лише збувають її, удають доброзичливість і співчуття. Вона для них — людина скінчена. Довше сама удавати й іронізувати не змогла б — тому тут.

Зразу спорожнів день, став такий порожній, що отак би тут і задубіти. Одначе, що ж?..

Одначе, жарти жартами, але чому такі диявольські? Половину свого життя вона вчилася, з них сім років присвятила мовознавству, має блискучі оцінки й райдужні пророцтва майбутнього — і от якийсь нездара рудий Мотя викидає її, мов цуценя, за двері інституту. Вчора була незамінна, сьогодні — непотрібна. І не потурбувалися виставити якісь переконливі арґументи. Угризнули — й знаку нема.

Сумнівно, щоб вони самі вірили в ту версію — "дочка куркуля". То ж кожен уже глумиться з цієї казки про білого бичка. Може сам Мотя й вигадав, бо щось дуже вже недотепно, а справжня причина… Причина?

Як не намагається Васанта глумливо-іронічно поставитися до події, — щось у неї зараз не виходить.

Якби то була Мар’яна.

Раптом при згадці про Мар’яну Васанта відчула себе сиротою. Все її притамоване почуття скривдженості, неясна гіркість, скарга — вилилися в глуху ворожнечу до Мар’яни. От, як Мар’яна сьогодні її привітала! А якби то інакше, — вже тепер Васанта сиділа б не отут на ослоні, серед людей і в пустелі, а на Левашівській, серед Мар’яниних

килимів. Мар’яна казала б: "Може за професора Тополю? Може за те, що… Послухай, Васанто, як вони усе знають за батька, то мабуть знають і те, що двоє з твоєї родини розстріляні, як петлюрівці, а Роман…"

Ах, ні, Мар’яна не все знає. Так вона не може сказати, так тільки Васанта може тайно подумати. Ніхто в світі не знає, навіть найближча подруга, про Романа, двоюрідного брата, про те, що вже заросло небуттям…

Проте, воно з навальною силою зринуло, те далеке-далеке минуле, здавалося б навік забуте, замкнене загубленими потім ключами.

Та рана! Ще й досі вона болить, незагоєна! Вона вже стала частиною її буття, вона навіть не вкладається в слова, тільки в два образи: фотографія, зірвана із стіни людьми з червоними зірками, та жасминовий кущ, обліплений білим цвітом.

А крізь ці два образи — глумлива думка: варто було три рази кінчати життя самогубством та й зостатися жити, щоб опинитися в такій паскудній халепі?

Васанта — велика поклонниця іронії, хоч би й над собою. За гостре слово все віддала б, а сьогоднішнє становище варте того, щоб його висміяти, хоч крізь сльози відчаю.

І що вона тепер робитиме з тією руїною на руках? "Забрали мужа, візьміть і його барахло", — з такою запискою прислала до Васанти валізу з речами жінка свого чоловіка, тепер Васантиного.

І як вона зараз прийде, як скаже, що не має за що утримувати інваліда? Він же чекає її допомоги, він же вже не тільки не може сам рухатися, — заїкатися почав. О, Боже, що робити?

X

Осінь жовтозора осипає на землю цинобру і різні відтінки вохри, покраплені чорними цяточками. Мар’яна шарудить ними, навмисне ступаючи в найбільший шелест.

День задумливо-сизий, осипане листя, блискучі від вогкости тротуари і теплінь. День спогадів, чи то жалів, чи то філософічної бадьорости, чи то впертости.

Так, упертости. Лекція Картьє, живого темпераментного француза, ще раз навіяла Мар’яні: "Таких, як ти, світ виштовхує, нема місця їм у житті". Той француз напевно й не підозрює, що його блискучість і жвавість пригнобили одну з його двадцятьох слухачок. А Мар’яна вийшла з убитим самопочуттям. Це — чергове сторкнення із суспільством, адже ж Мар’яна нікуди тепер не ходить, тільки на французьку. І ступивши на вулиці в шелест листя, Мар’яна затялася. Мусить терпіти! Хоч почуває себе довбнею на людях, їй треба вивчити французьку мову. Мусить терпіти.

Може сказав би хто Мар’яні — нащо? Чому не їде знов на провінцію вчителювати, а сидить тут у Києві, голодує, не дуже шукає роботи (якої?) і ходить на французьку мову? Ходить на тонкій павутині, щохвилини втрачаючи рівновагу, свідома, що павутина от-от урветься, й Мар’яна зможе вхопитися, хіба, за вітер, летючи в неозорні безодні.

А море нуду, що ж, краще? Як довкола заспані гаразди — Мар’яна не чує смаку життя. Їй здоровше від недогод, вони рятують її від задухи нудьги.

І тому Мар’яна шукає якнайбільших куп листя, навмисне завертає в сади, щоб відсвяткувати хвилеву рівновагу в своїй еквілібристиці по павутині. Вона вже здалеку помічає кокетливо-експериментально загнуті криси Славиного брилика й ладна зупинитися, щоб з нею побазікати. З цією завжди задоволеною, захопленою собою поетесою Славою.

Та Слава, не спиняючись побазікати, каже.

— От, добре! Ходімо! Бо спізнимося. В марксо-ленінській катедрі, там біля тебе, сьогодні дуже цікава доповідь.

Їйбогу! Мар’яна така відірвана, навіть не знає, що в неї під боком діється. Певно, що треба піти!

Перехід від шарудіння листя під ногами до "стану та завдань марксистської критики" в першу мить дав Мар’яні відчуття великого міста, його палаців, заль, б’ючкої думки. Та, ввійшовши в атмосферу, Мар’яна, як і на лекції Картьє, відчула себе знов чужим тілом. Повна заля найрозумніших людей Києва з затаєним духом слухає про ці завдання, а Мар’яні здалося, що вона знов стала малою й стоїть у церкві. Там треба було стерегтися гріха, старатися бути святою й пріснопісною. В певні моменти — христитися. Бога боятися. А тепер напав на неї страх марксистський.

Та ж вона вся грішна! Оця її нехіть відплатити за науку пролетарській державі вчителюванням, оце нікому непотрібне вивчення французької мови, замість Маркса й Енґельса... Але... Бога люди уявляють "по образу й подобію своєму", — так і тут. Пролетарська критика! Хто ж може тут її репрезентувати? І якими нахабними треба бути, щоб узяти на себе таку сміливість. Хто? Оцей доповідач — ультрамуміястий інтеліґент? Та вже одним тим, що стоїть на оцій високій катедрі — не пролетарський, а інтеліґентський.

І коли почали апльодувати словам "Хай живе наш мудрий вождь..." Мар’яна так забулася, де вона, що схопилась і почала христитися... Добре, що Слава потягла її за рукав.

— Що з тобою?

— Я думала, що я в церкві, — почала вона виправдуватися й хутенько вийшла на свіже повітря.

Ох! Яке багатство має Мар’яна — незалежне становище. Хай безлюдне, хай безгрошове, без’їжне, безмайбутнє.

І що це таке, що кожне сторкання з людським світом кінчається отак? Утечею — але куди? Мар’яна поспішає додому, закопатися у французьку. Якнайшвидше вхопити її за роги. Може навіть не тому, що певна її осягнути, а для самої роботи… бо втома солодка.

Щось і Мар’яні мусить перепасти, не все ж гірке ковтати.

XI

Мабуть, для інтелектуального кохання треба більших достатків.

Директор торговельної школи був у зеніті свого левино-сивого розквіту, коли надіслано було йому на викладача молоду силу, доцента мовознавства. Директор і викладачка не бачили жадних причин, щоб уникати одне одного. Оригінальні погляди досвідченої мудрости, філософські дотепи старшого і задерикувата сміливість та свіжість незахололих доцентських премудростей молодшого покоління робили нечутливою різницю в літах, хоч Арсен Олександрович мав сина, на два роки молодшого за Васанту. І коли вони перейшли ту лінію, за якою стали необхідні одне одному, коли біловолосий досвідчений педагог відчув, що закоханий, як гімназист? Не знати. Коли те сталося, що мусів він ціпити зуби від болю розлуки, а вона мусіла шукати в собі жорстокости й не знаходити? Не знати. Сталося.

Старий педагог не дуже ховався з цим, додому рідко коли заглядав, хібащо навести на себе лад. В Васантиній вузькій кімнаті було йому миліше, розлогіше, ніж у своєму просторому, десятиліттями обжитому

мешканні. Аж поки жінка не обурилася й не звінчала їх отією образливою запискою.

То було навіть цікаво спочатку — почувати себе солідною заміжньою жінкою, нести деякі господарські обов’язки. Колись же треба вже усталитися. Інтелектуальні люди завжди приваблювали Васанту, та й кого ж ти побачиш серед своєї верстви? А цей — людина старого виховання й нових поглядів. Вона нікого цікавішого й не бачила ще.

Але, мабуть, для інтелектуального кохання треба більшого приміщення, більших достатків. Літня людина часто почувалася зле, і Васанта мусіла доглядати. Навіть більше. Через параліч ніг йому довелося перейти на інвалідність і от… дуже скоро минулася поезія, а почався для Васанти життьовий іспит. Треба було заробляти на себе й на чоловіка та ще й лікувати, бути санітаркою, сестрою-жалібницею.

Васанта не пробувала ні з ким порозуміватися, а зціпивши зуби все те робила. Вона не звернулась до дружини, хоч хто ж мав його доглядати, як не та, з якою він усе життя прожив? Васанта не давала нікому приводу осуджувати її, хоч і з заціпенілим серцем приходила додому, де було колись так затишно-самотньо — читай тільки та думай! А тепер — наставлено посуду, ліків, пахне несвіжо й кисло. Замість книжки — варистий примус, прання білизни, чужий примхуватий стариґан.

Нагода обрубати все одним махом була. Але Васанта нею не скористалася. Повертаючись раз із інституту, вона побачила біля своїх дверей людину з цапиною борідкою, що саме збиралася натиснути ґудзика дзвінка. Тільки Васантина поява перешкодила. І тут, не заходячи до кімнати, Максим довідався, що він спізнився. Даремно їхав із далекої Одеси на розшуки, певний і переконаний, що кращої подруги не знайде, як Васанта. Даремно! Васанта давно була в цьому переконана, Максим це знав і тому так певно оце збирався дзвонити. Даремно! Вже не треба! І перед ким же, як не перед своїм старим другом розплакатися про непосильні тягарі, що впали на її щуплі плечі?..

І це ж так просто: навіть не заходячи до хати, сісти на поїзд, зникнути, утікти!

Даремні слова! Цього Васанта не зробила.

Так вона розуміла честь. Хоч і не мала ніякого формального зв’язку із цим старим чоловіком, не була з ним у загсі, але знала, що то її хрест, пекло й неминучість.

О, Боже, що ж тепер робити? Невже нема ніякого виходу? Що придумати? Вішалася колись — зняли. Топилася — витягли. Труїлася — випомпували отруту. Невже ще… Ах, чи ж варто через такого стариґана уривати собі життя? Вони вже навіть придумали уступитися одне одному з дороги. Треба було тільки тисячу карбованців, щоб заплатити до будинку інвалідів, і Васанта повинна ці гроші знайти, якщо хоче повернути собі волю. І на цьому її розплата за легкодухість скінчилась би.

Та вона — без роботи. Аж ось коли явилось їй реальне обличчя життя.

XII

Жаль. Жаль за минулим, жаль за молодістю, за Васантою, за колишніми уподобаннями. Всі не такі сьогодні стали, як колись. Мар’яні хочеться словами-сльозами оплакати минувшину. Ні, не минувшину, а те, що минувшина це вже не сьогодні. Тепер, нині — безособисте сьогодні… Тікати від цього порожнього екрану!

Йде вона у це туманно-сизе надвечір’я, тротуари блищать, останнє листя вогко поприлипало до асфальту, теплінь окутує м’якістю вати — і хоче Мар’яна філософічної іронії над собою, як нема веселости. Та й цього не може викресати.

Жаль їй за минулим. Великий жаль. Бо не вернеться. А молодість не "не вернеться", — не було її, Мар’яна завжди молодяво-стара з тією різницею, що колись надіялася стати з бридкого каченяти гордим лебедем, а тепер з неї повіває стара дівуля…

А дай епоху так з пару поколінь назад — була б моя Мар’яна щонайменше з трьома дітьми… І уявлення не мала б про свій двійник, що йде оце в сизе надвечір’я з бібліотеки додому, безпотрібно втомлена збірником "Київ та його околиці", в порожню самотню кімнату, проїджена свідомістю, що всі лінії життя зійшли на нівець, дороги нема.

Яке марне все те, що досі робила! Витратити роки на те, щоб здобути вчительський диплом, — а він їй непотрібен. Уклала стільки зусиль і снаги в усякі високо-шкільні науки, — а ось минув рік-два, де воно все?

Тепер Мар’яна ясно бачить, як їй треба було йти. Може тепер почати з того, як треба було тоді? Вона добивалася. Чого? Освіти. А скільки людей без освіти — й не гірше, а краще за неї орієнтуються в житті! А Мар’яна розпинала себе чортибатьказна за що, сіра від голодно-холодного режиму, коли можна й без освіти ось піти, зареєструватися на біржу і відкидати сніг від трамвайної колії, носити землю та цеглу на будівництві. І чого вона, справді, досягла? Безцвітної зовнішности інтелігентки з викривленими черевиками, забідної всмакувати світ у всій його розкоші, розмаїтості й пишноті кольорів.

Та ще менше хочеться бути тією розмальованою кралею з лиснючими рожевими панчохами, інтернаціонально-стандартно наведеними бровами та мертво ляльковим виразом обличчя. Вже краще для власної втіхи безпотрібно стомлюватися від читання того, що хоче вона. Хоч, принаймні, у сумішці з прочитаними думками блисне якась і своя, проріже темінь та туман навколо, покаже, де вона й куди треба простувати…

От сьогодні здивувалася сама з себе Мар’яна. І чого це вона, коли думає про багатство життя та бажає його охопити, то зв’язує з цим свій виїзд із Києва? Як уже в Києві нема різноманітности, то де ж іще? Хіба це не найбільше місто України? Хіба, крім наукових, навчальних, адміністративних установ, промисловости й торгівлі, не копошиться тут сила людности, професій, зла й добра? І всі оці, що складають сьогоднішній Київ, хоч і не підозріюють, а творять той самий тисячовіковий процес незнищенної столиці. У сумі це — кожний день їх свята і буднів.

Київ же, — каже Грушевський, — збірник усієї історичної минувшини, починаючи з безконечно довгого передісторичного життя часів льодовика, переходячи через ранні культури, через кіммерійські, скитські, сарматські загадки, — і вже слов’янські заселення застали складений життьовий вузол, пристали вони до готового…

Київський резервуар безперервно громадить людські культурні верстви та резерви у важкій боротьбі з новими хвилями находників, які ще й досі не асимілювалися із своєю периферією…

Це для неї! Для неї, щоб зміцнилась духом у важку хвилину, написав Грушевський. Щоб у неї з’явилася твердість не асимілюватися з находником, не відступати йому Києва. Скільки раз хотіла вона тікати, не приймаючи Києва, скільки раз тікала, — а все вертається до нього, і знов не може асимілюватися вона, виходець із київської периферії. Її нудьга — протест проти намагань находника її засимілювати. Але й не де, як тут у Києві, повинна знайти вона формулу життя без нудьги. І Мар’яна ладна шукати її скрізь: у побуті, в авдиторіях, у немодних статтях Грушевського, у ось цих жалях за тим, чого не було й уже не буде — туманно-сизого надвечір’я ідучи з бібліотеки додому. Не може бути Києва без (одної, бодай!) Мар’яни, яка нікому тут непотрібна і думає. Тільки думає.

XIII

На диво, цілу ніч Мар’яні снилося те, що було. Снилось, що читає вона далі збірник "Київ та його околиці", але дуже химерно якось, трьома способами відразу: бачить очима рядки й слова в книжці, а одночасно — картини та образи на екрані. Ще й до того — голос людський, урочистий, густий, вимовляє. І ще дивніше, — картини на екрані йдуть не в майбутнє, а в минуле.

Київ спочатку показався такий, як бачила його сьогодні Мар’яна, вертаючись із бібліотеки, а потім почав мінятися в напрямку що було. Зникали вулиці, ставали пустирями, полем, лісом, лугом, болотом, озером і навіть річкою. Все менше ставало будинків і були вони такі, як у поблизьких селах під Києвом: чепурна хатка в глибині подвір’я, а навколо високий частокіл та ще вищі ворота, такі грізні й масивні, наче це — твердиня. А потім і те позникало, лише серед пущі де-не-де виглядали хутірці, захована оселя відлюдника… Те, що в Мар’яниній звичайній свідомості звалося дільницею чи вулицею, стало малим сільцем, відрізаним від другого такого ж горою, яром та лісом. Сільце Басарабка, сільце Предславине, урочище Дорогожич…

Нарешті, на одній горі серед бору та лісу непрохідного побачила Мар’яна обгороджений частоколом та земляними валами, відділений глибокими ярами — град. Ага, оце ж і є Київ! Тут князь сидить із дружиною, тут виряджаються в походи, а після походів князь із дружиною бенкетують у гридницях, співають застільних пісень та славу. А що ж то внизу? А то ж і є Поділ, той Поділ, де ніколи не переводилося життя. Там у бганках та звивах гір повно кожум’яків та ганчарів. Хоч горить Київ, горить Поділ не раз і не два, а сотні разів, — життя цвіте. Поділ шумить.

Вже перейшли орди татар, половців, печенігів, відійшли й русяві конунґи з засніженої півночі, з фйордів, вже й граду на горі Кия не стало, вже й на Подолі менше шелесту, й торговиці там не такі пишні, — а що воно таке? Раз-у-раз язики вогню лижуть оселі Подолу, щораз утікають із них кожум’яки та ганчарі, ховаються у яругах. Якісь інші, озброєні залізними мечами, закуті в крицю полчища надходять та

ставлять свої вежі на завойованих подільських подвір’ях. Віки йдуть у минуле, а тут не стає спокійніше, тільки все непевніше й тривожніше. Здавалося — от уже мирно живуть собі. Ні, екран показує інші війни, ще давніші, інші племена й народи, ще стародавніші. З брондзовими та мідними топірцями, з кремінними сокирами — сунуть і сунуть! З Кубані, з Кавказу, з Азії. І оце все перейшло через Україну? Все це може вважати себе нашими предками?

Так, уже перейшли анти, аляни-роксоляни, савромати, скитські воїни, підперезані кутими золотом поясами, й криті шкурами гарби. Одні з них пішли десь далі підбивати, інші ж тут осіли, поженились із подолянками й самі поставали кожум’яками. Другі ж поробилися купцями-вояками й із пишними дарами їздять у гості десь за край світу, за гори-океани, до заморських царів… Шляхи з півночі на південь, із сходу на захід — всі сходяться в Києві на Подолі та й зав’язуються тут міцним вузлом. Все це були різні, дуже цікаві, але чужі Мар’яні типи людей, такі, як бачила вона на скитських вазах.

І тут Мар’яна аж захолола. Вона побачила себе.

Вона впізнала себе у кіммерійській цариці з Боспору над Чорним морем. Тут у Києві вона вже не цариця, а досить таки збідована, підбита виснажливою дорогою жінка. Вона покинула свій пишний палац у Кіммерику і все своє царство над Чорним морем, бо вже не можна було витримати. Осоружні скити наперлися на Кіммерійське царство, новою жахливою зброєю орудуючи, залізом все на своєму шляху змітаючи. Хоч амазонки й присяглись всім тим невірам пообривати їх руді бороди, але поміркована частина кіммерійців побачила, що вже невдержка, нема як змагатися з залізними скитськими полками. Пішли, відійшли, покинули все скитам. Та й забігли аж у ці дрімучі ліси. Тут ніхто ніколи вже не знайде. Нема пишноти, нема палацу, нема столиці — та зате буде спокій.

Кіммерійська втомлена цариця не знала того, що ось допіру бачило на екрані її майбутнє втілення. Мар’яна, народжена знов через три

тисячі років, тямить уже: ще тільки починається доба підбоїв, руїни, завойовань. Все нові орди, полчища й каравани находників та наїзників сходитимуться тут у київському вузлі. Все, що йде, осіло тут. Спочатку руйнує й палить, але не може всього спалити. А осівши, творить, до вже створеного своє додає.

Ці думки якось втиснулися Мар’яні поміж картинами екрану, бо вже там проходять давніші образи, ще на одне тисячоліття в минуле. Вже втомилась Мар’яна усвідомлювати, які то народи, які ймення, які культури мигають перед очима. Багато! Брондзові й мідні культури породились, розцвіли і згасли, позалишавши тільки неясні свої імена. Всі вони товклися тут ціле тисячоліття, аж ось, нарешті…

Мар’яна зраділа, побачивши на взгір’ях чепурні біленькі хати з мальованими розводами на стінах. Цих вона дуже добре знає, бо вони позалишали цілі села нерушеними, з оковбирущим розмальованим посудом…

І вже Мар’яна думала, що кінець картинам на екрані, вже добралась вона до найдальших заселених віків. Але ні! Ще якісь люди біля Дніпра, ще якісь гори на Подолі, таких вона й не бачила. А потім ясні видива почали заволікатися золотавим пилком, він усе більше згусав у хмари. Хмари обкутали всі гори й закрили все. На екрані була тільки чорна хурделиця. Коли ж усе це розвіялося, то побачила Мар’яна щось цілковито інше.

Якусь пустелю, якісь піскові намети та бархани. Жадної рослинности, ніяких лісів. Самі лисі глиняні гори, та й ті почали меншати, зникати, степом ставати. Та й дивись, — зробився бідний низинний берет, на ньому де-не-де трапляються крижані поля. На тундровій рослинності пасуться величезні мамути. Холодно! Біля огнища у мамутових шкурах сидять люди, карбують щось на мамутових іклах. Це ж уже стара камінна доба, десятки тисяч років від нас!

І не сниться цим людям, що вони оце святкують закладини столиці східньої Европи. І в гадці не мають, що в цю хвилину вони започатковують невмирущий культурний острів, а на ньому всі оті безконечні й різноманітні племена, культури, народи старого й нового кам’яного віку вкладатимуть свою частку. Зате ось Мар’яні, нащадкові всіх їх, сниться що було. І нехай вона не думає, що її частка не відкладеться в цьому одвічному збірникові, Києві…

Вже щось таке невиразне почало верзтися Мар’яні, що вона й прокинулася. Як химерно, справді, можна перекрутити наукову статтю, прочитану напередодні.

XIV

Коли вже падати, то з своєї власної висоти, бо як держатися за когось визначного, то ще більше заб’єшся, коли полетиш разом із високопоставленим. Такої думки дотримувалася Васанта. А тому всі її заяви та прохання про поновлення в Інституті Мовознавства дихали свідомістю її права на наукову працю та незалежністю. Ніяких протекцій, ніяких натяків, що вона — подруга старого заслуженого більшовика. Навпаки, якщо вона заслуговує на поновлення, то тому, що вона активно виступила проти буржуазного націоналіста в мовознавстві, професора Тополі, у пресі ім’я рек. Там вона викрила також і свої помилки. Васанта певна щасливого кінця і свого повороту під аркади Академії Наук.

А тим часом втішалася самотністю й перекладом. Чому б і ні?

Той чоловік добре почувається в домі інвалідів і пише їй звідти втихомирені та всепрощенні листи. На це продано Васантиного годинника, заставлено облігації та поміг аванс за переклад. Терпіти скруту навчилася вона за спасенних студентських років, як ділила з Мар’яною хліб і сіль у буквальному розумінні. Ще тоді Васанта почала пробувати себе в перекладі. І сміливо можна сказати: так тонко

відчувати й знати мову мало хто може, як вона. На диво, ось коли стала в пригоді польська мова, — колись підлітком навчилась на охлапках розвіяної революцією бібліотеки графа Браніцького. Видавництво шукало на ґвалт перекладача для спішного перекладу роману Ванди Василевської й за Васанту вхопилися, навіть не питали нічого. Що може бути приємніше за вишукування найтонших словесних нюансів? І в Васанті щасливо поєдналося чуття народньої мови з доброю школою Гуртка культури українського слова, що в київському Інституті Народньої Освіти звався популярно Гукус.

Васанта навіть не виходить нікуди, так допалася до роботи. Мусить довести норму до півакуша на день. А для відпочинку вона "розгинає спину". Згадує молодість, своє можливе покликання-ремесло — акробатику, їй і тепер ще не складає ніяких труднощів "розігнути спину" так, що руки досягають стіп, а сама Васанта стає колесом з головою межи ногами. Може це й є її найвідповідніше призначення. В театральному інституті помітили її незвичайну гнучкість і відразу хотіли ангажувати до цирку. Та вона, замість цього, пішла на мовознавство. Закулісна сторона театру — розпущена сексуальність — моторошна. Шкода було тільки гарного товариша, Максима.

Минуло тоді кілька років, — Максим оглянувся, що вже далеко втікла Васанта, і також покинув залаштунки. Запустив собі цапину борідку й пішов її здоганяти. Вступив до політехнікуму… Отже, здогнав, та не вхопив.

На згадку про артистичну кар’єру зосталася у Васанти звичка до акробатичних "суплесів" та "кульбітів". Ще, хіба може, перебільшена увага до власної зовнішности, вилита, правда, у незадоволення собою. От уже в цьому з Мар’яною вони не могли договоритися. Ніяк Мар’яна не могла повірити, ще Васанта не кривить душею, коли починає сама себе лаяти.

Що вона бридка, — в цьому не вагається. Руки — довгі, великі, як граблі. Щупла вона, мов драбина. Волосся чорне, тверде, як кінський

хвіст, не викладеш його ніяк. Овал лиця, як перепічка. Круглий, як місяць уповні. І ці дурні рум’янці… — Та що ти говориш, Васанто, ти прекрасно знаєш, що маєш незвичайний, неповторний овал, що оригінальність твою можна порівняти, хіба, з Софіївськими фресками… Я навіть слухати не хочу твого лицемірства… — Але ростом я з тобою не поміняюся, — продовжує Васанта цю уявну суперечку з Мар’яною. Вона для підкреслення свого гнучко-високого росту носить взуття лише на високих підборах.

Так бредуть Васантині думки на самоті. Згадує то ту, то другу деталь із різних епох — і ніяк не може збагнути, чому це вони тепер не товаришки. Безпомилково можна твердити, що вони одна одну виховали. Обом їм у себе вдома надокучило вислухувати жалі, що вони — дочки, а не сини. Обидві не мали братів, тільки сестер. Отож, першим пунктом їх зближення були суфражистські ідеї. Кришталевими ночами розкошанськими всі десь женихаються, зідхають до місяця, приймають місячні купелі, а вони вирішують долю світу й страшенно глибокодумні проблеми. Чи жінка — людина? Чи жінка може бути філософом? Чи штучна краса — краса? Ці важкі пасажі вони віртуозно переключали на свої особливі пісні. То була їх найпалкіша розвага, очі починали блищати, щоки паленіти, уста самі розпливалися аж до вух. Веселощі вибухали від усього: від прочитаної книжки й перейнятого з неї стилю; від похопленого десь: "О, Василиску!", вживаного, де треба, де й не треба; від перехопленого погляду, коли ніхто не бачить смішного, крім них…

Другий пункт їх взаємовиховання виник пізніше, коли довелося воювати у своїх душах із досить таки розкоріненою національною романтикою. В педагогічній школі над цим не задумувалися, ніхто з цим не мав мороки. Там було ясно, що "Наш отаман Гамалія", "Вкраїно-мати, кат сконав", "Світе тихий, краю милий, моя Україно", "В'ють пороги…" "Верховино, світку ти наш", "Ой, горе тій чайці", "Закаблукам таки дам, таки дам, дістанеться й передам, передам"…

Правда, Павло Бадьора глумився. Був комсомолець, то для нього все це — "бутафорія", "реквізит просвітянського драмгуртка", "вишивані рушники над образом Шевченка". Але хто там його слухав? Знали своє. Та от у вузі не було іншого виходу, як перецінити свої уявлення про весь цей асортимент.

З одного боку, насідалися Зеров із Хвильовим на просвітянщину, гопакерію та шараварно-смушкову сивуху, а з другого боку, підручники діялектичного матеріялізму стверджували, що дурман національної романтики в пролетарській державі — реакційне явище і знаряддя в руках буржуазних націоналістів. О!

Реакційними дівчатами їм ажніяк не хотілося бути, вони себе вважали наймодернішими. Забравшись у затишний куточок, звірялися вони одна одній, як то трудно вирвати із серця цю солодку історичну минувшину з чайками на синьому морі, із запорожцями, козаком Мамаєм, з Байдою, Залізняком, Супруном… Але нічого не вдієш, треба дивитися вперед, а не назад. І Бадьора давно ще так казав. От, махнівщина. Це ж у ній зібралися, власне, внуки-правнуки запорізької сваволі. В наш час — час реконструкції народнього господарства, перебудови світу, Дніпрельстанів і тракторів — широка душа запорожця перевелася на звичайного махнівця-головоріза й п’яного грабіжника тим, що їй не дано єдино вірного напрямку, сучасних великих ідей вселюдства. Або: гетьман із своїми карателями. Хіба ж можна виймати експонати з музею й гальванізувати трупи?

Але з петлюрівськими ділами вже не так легко було упоратися двома-трьома словами. Мар’яна хоч і була ще мала, а пригадує те народне піднесення, той вир сил, той ентузіязм… Наші прийшли! Наші — то всіх. Тепер часто читаєш у газеті: "петлюрівські погромницькі банди". А то ж не банди були, а регулярне військо. Мар’яна добре пригадує. Брехня, що пишуть тепер, ніби петлюрівці вчиняли жидівські погроми. Навпаки, коли заходили петлюрівці, то вже ніхто не боявся. Бо так: коли наближалися червоні, то наперед бігла чутка, що вони різатимуть усіх підряд, крім жидів; коли входили німці, то баби прощалися з своїми

курми, свиньми, коровами; коли приходили денікінці з погромами, пір’ям у повітрі й пожежами — тремтіли жиди. Одні тільки петлюрівці…

Мар’яна Васанті розказує! Та ж розстріляні за петлюрівство шваґер і сестра Васантині були вчителі. Дядько її петлюрівець — офіцер з війни. Там була вся наша інтеліґенція. Роман закінчив саме гімназію, коли…

Васанта тут робить деяку павзу в своїх спогадах, бо є такі речі, що навіть на самоті з собою не сміють виринати на поверхню думок. Мар’яна про те й поготів не знає. І нікому про ту прірву не треба знати. Може навіть і легкодуха вона така тому, що…

Та, мабуть, уже ця научка з Арсеном Олександровичем приведе її до тями. А ті юнацькі усякі проблеми справді тепер виглядають смішно. Був такий час, що всі в петлюрівський рух утяглися. А якби шваґер жив, то сам би побачив, що то — нікому непотрібна ретроґрадна романтика в них усіх говорила, а не задивлення вперед. Тепер, мабуть, був би директором машино-тракторної станції. Павло їй тоді зовсім ясно й назавжди втлумачив. Всі передові люди розпрощалися, перебудувалися. Ну, а як Мар’яна не знайде собі місця в житті, то сама винна, що не може перебудуватися… З нею часом уже так тяжко було, що не ставало про що говорити.

І на самоті з перекладами, в життьовій павзі, у сподіванні свого відновлення — ставить Васанта недоставлені крапки…

Для неї доба романтики минула.

XV

Чогось такі дикі думки часом у голову приходять. Про людську солідарність. Десь за полярним колом гинуть люди — і люди ж усе зробили, щоб їх урятувати.

А тут серед них гине самотою людина від морозного подиху мовчання, — і ніхто й пальцем не поворухне. Ця людина могла б бути незабутньою громадянкою батьківщини, але вона скручується, плющиться, і всі можливості її плющаться, всихають. І чому?

На компроміс, як видко, не піти Мар’яні. Фальш, найменший фальш роз’єднує стосунки, що нав’язуються. Як тільки забренить хоч слабенька нотка фальшу — вона відскакує від людей, і тоді вони відскакують від неї. Такі закони її істоти, такі шляхи її буття.

То нащо жити? Померти треба. Не тікати від життя, не мститися безглуздо, ні! А припинити муку, оцей тягар. І чесно розплатитися. Доти брати від світу, доки хоч чимось корисна, доки хоч наміряєшся...

Мар’яна плаче? Їй шкода свого життя, що так жагуче починалося й таким пшиком вивершилося?

От знов зима в цій кімнаті надходить. Які перспективи? Та буде ще одна, й ще одна — і так без кінця: безрадісно, порожньо.

Що це потрібно людині, щоб їй було задовільно? Сім’ї не хоче Мар’яна, чоловік, бувши тут, теж непотрібен. Здається, заважав би.

Слава каже, що Мар’яна ставить собі неосяжні завдання. А що вабить її тепер? Нічого. Обтяжує все, все. Захоплювалася ще вчора килимом, майбутньою канапою, хатнім затишком, а буде це чи не буде — так само страшно.

Страшно, саме страшно! Самої себе, тієї невидної стіни, що відгороджує її від світу такого, який даний усім. Усі беруть його і світ бере їх, вони творять цикл свій. А ця — заворожена, не підступить до неї ніщо, ні взад, ні вперед, стоїть на місці.

Мар’яну дедалі так опановує пригноблення, що вона навіть не тямить, що робить, що їсть, і чи їсть. Десь бродила, щось робила — все це неважливе… А як береться до якого діла, то із скрайнього примусу.

Та й думати може тільки в одному напрямку. Як же це так? Колись саме це й справляло їй легкість та радість — відчувати свою відмінність від усіх. А тепер — тепер страшно, бо несила нести на собі цю безплідну долю. Бо її призначення — не споглядання чужих доль, а її власна кип’яча. І от цього нема. Життя ж Мар’янине повинне бути найбагатшим, найяскравішим романом з усіх прочитаних…

Злидень мріє!

XVI

Снігова облямівка додавала жалоби й так сумному краєвидові позаміських яруг, пісків та горбів, ледве приличкованих бідною рослинністю.

Васанта вже проминула Батиєву гору й прямувала до якогось гайка. Не було навіть у кого запитати, жадної хатини, жадної будки. І де тут знайти ту транспортну контору? Далебі, проблукає день, нічого не знайде й тут у полі десь доведеться заночувати. Вже смеркає.

Васанта тоскно розглядається довкола й не може нічого з собою зробити. Хоч би заплакати, а не так дубіти, хоч би із самою собою оплакати батькову смерть.

Востаннє бачила його місяців зо два тому і, як завжди, тільки погиркалися, батько пішов від неї ненависний, вона лиха зосталася.

Але ж Васанта думала, що тато житиме ще сто років! Чому ж він не покликав її, як умирав? Напевно, як відходив, не хотів її знати. Тільки

прислали їй записку на якомусь клаптикові паперу з повідомленням від транспортної контори й адресою, написаною неграмотною рукою.

Батько ото прийде, бувало, й кляне "таке життя". Певно сподівався, що дочка скаже: "То зоставайтеся тут, тату!"

— От, до чого довели, — починав він. — Був хазяїн, що мав, то мав, а тепер на старість жебраком зробили.

— Чого ж ви хочете? Працюєте? — цідила Васанта.

— Наймитом? Спасибі тобі!

— Ви ж і так усе життя працювали коло коней. Тільки тепер вам ще й платять за це.

— Бодай би вони правцем поставали з такою платнею! Не хочу я їхньої платні, нехай мені віддадуть моє. Не хочу я їхньої платні, додам ще й садок із пасікою, що заграбили, хай тільки вернуть хату. Видумали — ясла якісь! Ясла тільки для телят, а не для дітей...

— От бачите! А що потрібніше — з цілого кутка дітей виховувати, чи якогось старого діда там тримати?

— То хай поставлять собі та й мають! — щораз більше гнівався тато.

А Васанта дрочилася.

— Я вважаю, що дуже добре. Ви, замість того, щоб помогти новому будівництву, — шипите тільки по закутках.

— І щоб я отаке чув від своєї дитини? Я ж тебе вивчив! Своїм горбом...

— Якби не мама… — починала вже, справді, зводити давні родинні порахунки Васанта. — А ви забули, як товкли маму за те, що вони посилали нас учитися? Дівчатам нащо? А як мама вкрадуться якого пиріжка спекти на дорогу, то ви із скупости їм голову прогризали. Складали гроші — тепер маєте.

— А хто ж возив вас до шкіл? Мама? Хто за вас навчання платив?

— Так… Щоб почванитися перед "хазяями"… А відвезли — та й забули. Мама мусіли від вас якось викрасти копійку — а ви ані турали. От у вас і одібрали. Ще й вигнали…

— Ти ж сама мені казала, щоб корову я продав. За те вигнали… Ой, дитино, якби то ти знала, як я гірко працював на ту корову, на ту хату! Та що ви знали, ви ж у мене паненятами росли…

Так могли вони без кінця-краю сперечатися, батько дочці докоряти, дочка випоминати за давно забуті кривди. Васанті, головне, хотілося, щоб батько помирився з дійсністю. Був от він господар, мав хату, поле, садибу несогіршу, коні, корову — а тепер спить у якомусь гуртожитку, доглядає коні якоїсь транспортної контори і їсть те, що наварять у казані робітничої їдальні.

І справді! Чому тільки нам, молодому поколінню, доводиться з тріском власних жил ламати себе, включатися в будівництво нового світу, в нову епоху входити? Батько все життя любив тільки себе, свої коні та свою калитку. Хіба б Васанта голодувала так за студентських часів, якби тато хоч раз запитав себе: а за чим там вона живе? Ніколи не спитав. Як мама померла, то останній зв’язок у Васанти з Розкішною урвався, бо батько був завжди чужий їм і їх гонові до науки, то тільки мамин був клопіт…

Ну, так, чужий. А чого ж Васанта задубіла й почуває, що знову навалюється на неї той страшний мішок чорної депресії? Батько помер, а

вона навіть не знає, де його в цій білій імлі шукати, чи його хто поховав, чи хоч надягли на нього чисту сорочку, чи й так лежить десь і чекає, поки дочка виконає останній свій обов’язок? Боже, Боже, яка груба шкура стала вона!

І Васанта всіма силами душі обороняється. Неправда! Вона могла б уже давно поновитися в Інституті Мовознавства, якби тільки надрукувала заяву, що зрікається батька. Але вона завжди гидувала цим способом заробити собі кар’єру. Чи не вона висміювала ту "мораль" новітню: діти їдять хліб з ліквідації батьків. В усіх своїх заявах вона непохитно писала, що батько її ніколи не був куркулем, сам має мозолі від тяжкої праці на своєму господарстві.

І пригадалася їй та зелена батьківська садиба, тепер така чужа. Мабуть, отой їх чудовий, розлогий до яру садок вирубали, вічнозелену траву в подвір’ї витоптали діти з усього кутка, тин напевно вже рознесли на паливо. А білу їхню хату в зеленому кожусі, із старосвітським закапелком біля печі, з ванькирем — зогидили, переробили, понавішували портретів Сталіна.

А там, де город, де дзвеніло дівоче "Ой, у полі криниченька", де гаї, левади… Невже й те стало навіки чуже Васанті? Чи може справді не треба було їй учитися, батько мав рацію, а не мама? І от була б вона молодичка-колгоспниця, і не було б цього жахливого дня.

Небо вже зовсім налягло на неї, здавалося, що зараз стане темно. Васанта подивилася звично на зап’ястя. Та годинника не було там, вона забула…

Треба було старого до себе забрати. Ну, і що? На себе, на Арсена Олександровича не заробить, і де було спати? На підлозі? Тато хоч працював, а так що б він робив? Нудився б? Тільки б сварилися та допікали одне одному.

Все ж котра година? Третя чи четверта, вже смеркає. Де ж вона, та транспортна контора? Вже сьогодні в цих молочних, моторошних полях нічого не зробиш, а в нічних мороках навіть дороги не знайдеш до трамваю. Узавтра вдосвіта… Може по дню… О, Боже, Боже! Від мами ж хоч хустка картата зосталася на пам’ятку, а від тата що?

XVII

Мар’яна відчинила.

— Це жах! — показалося Славине обличчя в дверях, повне сяйної, себестверджувальної тріюмфальности. — Це жах! Коли до тебе не прийдеш, тебе все нема дома. Де ти зникла?

— Ми думали, що ви вже виїхали! — додав баритон Славиного чоловіка, затопленого в сінешній темряві.

— Коли це ви приходили? — здивувалась Мар’яна.

— Ми оце днями були о десятій…

— Ну, певно, о десятій вечора приходите!

— А я раз удень заходила, — присікалася Слава. — Ти думаєш, легко до тебе на цю гору теребкатися? Роздягнися й ти, Мишко, а то потім застудишся.

Ця Слава скрізь почуває себе вдома, скрізь їй весело й скрізь усі кругом неї мимоволі мусять всміхатися та злегка жартувати. Всміхалась і Мар’яна, на жартівливі докори жартівливо відповідала.

— Певно! Гнила інтеліґенція лягає спати о першій годині ночі, а пролетаріят — о восьмій вечора.

Слава завжди робила навколо себе дуже багато шелесту — так і тепер. А коли до справжнього здивування додати ще й трохи робленої, трохи щирої афектовности, то можна собі уявити, скільки вигуків, почула враз маленька Мар’янина кімната, така тиха останніми місяцями.

— Мамо рідна! Невже ти справді пішла працювати на фабрику?

Очі Славині то поширювалися від усіх цих див, що чула від Мар’яни, то звужувалися від сміху. Чоловік її, Мишко, більше мовчав і безперестань закохано дивився на свою Славуню. Тільки на неї. Вона ж сиділа на маленькому стільчику біля грубки і пластично жестикулювала, від радости буття постукувала кулачком об кулачок, або ж по спині Мар’яні чи Мишкові. Розпитувала, як же то там на фабриці, що робить Мар’яна, чи не важко. Та й як же це так, що й досі ніхто про це не знає?

— Ну, от тепер я тебе хвалю! — мотнула головою Слава. — А ти навіть змінилася за цей час, покращала, ожила. А то така була останніми часами нудна, що неприємно було з тобою зустрічатися.

Їйбогу, Мар’яна любить за це Славу, за відвертість!

— Тепер вже не скажеш, що я — несучасна?

То між ними давні порахунки. Слава з усією кипучістю свого життєрадісного темпераменту накидалася на Мар’яну, як тільки та починала щось про своє інтимне. Для Слави нічого такого не існувало. І здавалося: що між ними двома є спільного? А от — не показувалася довго Мар’яна, Слава вже розшукує її, вже, здається, дружньо заздрить.

— Мишко, а що, якби й я так?

Мишко не може очей відвести від неї, він не може зігнати з себе усмішки щасливого самозабуття.

Іншим разом Мар’яні аж недобре від такого безмежного самозадоволення Славиного. Їй здається, що Слава розмазує пальцем солод життя. Сьогодні все це так добре гармоніює, так багато гомону внесла ця Слава в хату, що Мар’яна починає перейматися Мишковим поглядом. Вона знаходить надзвичайні слова опису своєї фабрики, цеху, навіть дорученої їй деталі.

— Мишко піде на наукову роботу, а я — також на фабрику, — вирішує Слава. — Мишко, ти від мене відстаєш! Мені соромно, що чоловік поетеси не має ніякого обличчя. Що таке інженер-меліоратор? На собаку кинь, а в інженера поцілиш…

— Для наукової роботи треба ж партійним бути, — борониться трохи Мишко.

— А ти вступиш у партію! — Слава в тому певна.

І чого тільки не зробить полтавський козак Мишко для своєї Слави! А Слава від надміру б’ючкої фізичної життєрадости потирає хоч руки, немов змерзла. Ось вона зараз пуститься у танець, як то не раз бувало.

— А чого то викинули оту твою товаришку Васанту з Інституту Мовознавства? Що з нею трапилось? — раптом пригадує вона.

Мар’яна повторює:

— Що, що з нею трапилось? Викинули? То неправда!

— Та вона ж мені сама казала! Вже давно.

От так новина! Як це може бути? Мар’яна не стямилася.

Не стямилася й Слава. То вони такі товаришки, нерозлийвода, — а Мар’яна й досі нічого не знає?

І справді. Хоч якого галасу нанесла Слава в кімнату, хоч як вони рубають часом одна одній, а тоді знову шукають зустрічі, хоч яка Слава найдоброзичливіша, — а от, воно не проходить глибоко в душу. З Васантою могла й розійтися, а всяке слово, вістка про неї — як про найріднішу свою серцевину. Із Славою можна посваритися, наговорити купу неприємностей, а потім від серця відляже. З Васантою Мар’яна ніколи не сварилась, Васанта наче устами Мар’яниними промовляла, тільки краще й глибше. З нею — бути відкритою, як із собою, або відійти. Васанта — відпочинок від самотности. Слава — галас за магічним колом самотности.

— Ні, я нічого не знаю,. — просто сказала Мар’яна, — бо ми з нею давно не бачились. Ми розійшлися.

Слава подивилася хвилину на цю химерницю, а потім накинулася:

— Ну, ти таке, вибачай, вовченя, що не знаю, як тебе й земля носить! Ти — черства егоїстка! Ти — грубо шкура! Чому ти досі заміж не вийшла? Дивись, усі, що з нами покінчали інститут, усі замужем, усі поженилися, навіть Васанта, а ти?

Такий зворот справи, та ще й при Мишкові, Мар’яні вже не подобається. Ця Слава занадто самозакохана, занадто в собі, щоб вони знайшли спільну мову.

— Чому я тобі не закидаю ніколи нічого? Кожен має своє недоторкане, то й що? От я вважаю, що ти — просто тщеславна… В яку газету не глянеш — Славиного віршика побачиш. І охота тобі те насіння лузати?

Славу анітрохи не допікає це Мар’янине втручання в її недоторкане. Вона завзято посміхається.

— Ну, й що ж? Це не хиба. Шевченко сказав: "А слава — заповідь моя!" Я виправдую своє ім’я. Але таке виробляти, як ти! Закопається серед чотирьох стін і дивиться на всіх борсуком. Я тебе мушу видати заміж!

— Бо ви шукаєте ідеалу, а щоб ви знали: чоловіки всі — грубі тварини, — підпоміг Славі Мишко.

— Вона шукає душі, друга… Все це приходить потім. Ти ж подивись на себе — скоро зовсім станеш "синьою панчохою"!

Це вже занадто! Слава безпардонно поводиться з чужими інтимностями. Наодинці говорити — це одне, але для всіх вивозити на лопаті…

— Я "синьою панчохою" вродилася! — врубала лиха Мар’яна. — Й не вовчення я, не борсук, а цілий вовкулака! Так мені подобається! Хто як уміє, так і піє!

— Мар’яну вже розсердили — можемо йти, — ствердив Мишко, анітрохи не збентежений сваркою. — Ходімо, Славо, бо пролетаріят хоче спати…

— Надобраніч!

XVIII

Васанта наче вже відвикла від "доброго тону", від дзеркальних паркетів, хідників, шовкових кремових гардин, всієї розкоші високої установи. В просторій колонаді вестибюля Наркомосвіти треба було скинути пальто, а це не входило в її пляни. Почувалася зле в своїй

перелицьованій, витертій до лиску сукні, як ішла сходами й шукала зазначену в викликові кімнату.

В широкому просторі приймальні наркома був лише один стіл, стільці біля стін, канапа. Васанта мовчки подала тому, що сидів за столом, кучерявому дженджуристові, свого папірця. Кучерявий прочитав і показав рукою на стільця.

— Сідайте!

Васанта мовчки сіла, чекаючи.

— Це ви — товаришка Чагир?

— Так. Гадаю, нарком мене зараз прийме?

Кучерявий все ще спостерігав Васанту. Після павзи

він сказав:

— Я вашу справу дуже добре знаю і мушу вас відразу попередити: власне, це викликав я. Перше, ніж доповісти заступникові наркома про вас, я хотів би дещо вияснити…

Васанта розчаровано подивилася на дженджуристову блакитно вишивану краватку. То ні нарком, ні його заступник навіть і не бачили її справи? А вона думала, що… Думала вже вийти звідси з довідкою про поновлення.

Замість дальшої розмови, кучерявий простягнув їй якогось папірця. Не випускаючи із своїх пучок, говорив:

— Бачите… Через мої руки проходять різні речі… І я хотів вас попередити. Будьте спокійні. Але я хотів би запитати в вас дещо стороннє. Чи Ганна Плахтій вам яка родичка?

— Ваше запитання… справді не має нічого спільного з моєю справою, — намагаючись бути спокійною і навіть видушити посмішку, рівним голосом відповіла Васанта.

— Я не хотів би, щоб ви мені відповідали з недовір’ям, — поволі сказав дженджурист. — Питаю я тому, що Ганна Плахтій і її чоловік — мої вчителі. Сам я родом з Богуслава. Я знаю, — додав він швидко, — я знаю, що з ними сталося потім, але коли я прочитав ваше прізвище, чомусь не міг заспокоїтися, поки не переконався, що ви сестра моєї вчительки.

— Ви вже переконалися? — ледве вимовила Васанта.

— Ви дуже на неї подібна. Зрештою, щоб ви вільно себе за мною почували, прочитайте ось це. Воно не призначене для вас, але я вважаю своїм моральним обов’язком…

Васанта взяла в руки папірця, що ним так довго грався кучерявий дженджурист, і почала читати. Не дочитавши, поклала на стіл. Вона його не могла дочитати. Та й не було вже потреби. І так ясно. Але чому цей кучерявий тип показує їй таємне листування двох установ про її особу? Ще більше "чому" — чому в Наркомосі опинилася копія листа Інституту Мовознавства до видавництва про те, що Васанту Чагир виключено із складу співробітників інституту?

— Як це розуміти? — запитала, почуваючи, що кінці її вух палають, аж горять.

— Це означає, що вам більше у видавництві роботи не дадуть. Можливо, що й замовленого не приймуть, — непорушно холодно проказав кучерявий тип.

І що Васанта оніміла, то казав далі:

— Мені здається, що, шануючи пам’ять моєї вчительки, я можу дозволити собі зробити цю послугу її сестрі. Раджу вам щиро — шукайте відразу якоїсь іншої роботи. На поновлення в інституті будете тільки витрачати час, і все це — ні в кут, ні в двері.

Кучерявий згорнув докупи папірця, вперше посміхнувся і додав:

— Я навмисне викликав вас у таку ранню пору, щоб ми мали змогу без перешкод поговорити кілька хвилин. Якщо дозволите, я зайду до вас додому цими днями.

XIX

День відпочинку, день пустелі мовчання. А ти, Мар’яно, чого бунтуєшся проти долі, вивершеної власними руками?

Отже, Мар’яно, неприкаяна чернице в манастирі своїх нездійснених жадань, поспішай, поспішай на роботу, на гудки. До трамваю чіпляйся, вбігай на останній гудок і січи-ріж, ріж свої штифти, робітнице першого розряду. В цьому — єдиний сенс, а завтра — може помреш… Ні, даремно, безслідно не маєш права прошмигнути в цьому житті!

Як виходила надвір вдосвіта, — чепурна вулиця кликала: "Не вертайся в мури, я така гарна!" Поспліталися тонкі віти лип у ажур… І бережки білорівні на виступах-площинах домів, і біловипрані рядна пухкі на всьому. А місяць по-картинному світив, і десь збоку причаїлася сама бабуся Зима-чарівниця.

Покинула в хаті холод-пустку, чадний дух примусу. Та проте в душі її не було.

А по роботі, в лютий мороз ішла-ішла й не хотіла додому, бродила за всілякими вигаданими й окупованими покупками. Звільняєшся від себе в роботі, в масі. Так відчуваєш душу маси на зборах, у театрі, в цехові. Це — одна істота, надхненна простим фактом згуртування.

І вчора в найбільший мороз запахло весною, тими бадьорими ранками, коли звільняєшся від почуття старої дівулі, а стаєш давньою Мар’яною, якій чогось від усього нестерпно радісно.

Тільки ж… Маса, дух весни в найлютіші морози — добре. А недобре — люди. То тільки кажуть — робітничий побут. А придивишся, — він далеко не втік від міщансько-обивательського. Ті самі розмови про "квартири", ті самі мрії про панчохи "фільдеперс"… Ну, і ті самі черги за хлібом та обідом. Місто убогих, малих людей і примітивних думок.

Так напевно думає людина, відзначена печаттю смерти, коли ніхто, крім неї одної, не знає про це. Нічого не жаль, з усім попрощалася, з усім помирилася…

Не вдалося, ні, не вдалося життя. Отаке собі химерне, й хмурне, й неспокійне. За чим жаль? А все ж жаль…

Жаль, що так воно склалося. Прийти додому, у самоті перебути безтворчий вечір. І нема більш нічого сказати.

А чого, власне, хотіла ти, людино? Засмоктливого жіночого, чи селянського? Йдеш вулицями — чи тобі шкода їх кидати, ці вулиці, кручі, вітрини, чужі убори, дзенькіт трамваїв? Ти ж чужа тут! Де б могла ти оце зараз бути? Квочку підсипала б, а от стоїш біля груби, звела очі догори й застигла. Ні тут, ні там, ніде в світі.

Це, мабуть, у природі людини є певна доза незадоволення. В одному його більше, в другому менше, але є. І в яких би станах ти не перебувала — воно буде.

День відпочинку — день пустелі мовчання і тупости. Краще б уже гудки, штифти, маса, ніж стояти біля груби, очі звести догори й питати встонадцяте: що ж далі, що?

Сьогодні без гудків ясно: ходиш ти на роботу, почала англійську мову, — але душа спорожніла, треба її наповнити живим соком.

Справді бо: люди турбуються за кусінь, люди знаходять тут свої радощі, своє горе терплять, люблять і ненавидять, тішаться життям і проклинають його. Ти не мала нічого свого й поважилась жити чужим. Чого ж так втомилася? Чи може таки свого хочеш? І тому відвертаєшся від життьового потоку, бо він таки, врешті, чийсь. Ти ждеш. Ти прислухаєшся до кроків ззовні, але всі кроки, всі стуки, всі дзвінки — не до тебе.

Подивись навіть у дзеркало. Ніхто не вподобав тебе нині. Ніяка радість не розбурхала тебе. Ти спиш олов’яним сном і силкуєшся визволитися. Прокинутися й визволитися з в’язкої маси олова. Як? Як визволитися?

Є такі слова у Шевченка, є цілий вірш "Нащо мені чорні брови"… "Серце в’яне, нудить світом, як пташка без волі. Нащо ж мені краса моя, коли нема долі…" Є народня пісня: "Темна нічка велика, треба мені чоловіка…" Якщо це так, то що ж зробити, щоб усунути цю недогоду твою? Коли для Слави "тільки пальцем помани", то тобі нема кого манити. Ти нікого не хочеш манити. Це — не випадковість, це частина твоєї долі. І коли ти кажеш, що не справджується мета, яку ти поставила собі в шістнадцять років, то неправда твоя.

В ній нічого не було про "нього". Швидше, вона справджується. Чого хотіла ти, те є. Одного ти забула зажадати — і всі досягнення даремні. Нема чого тобі з ними робити. З ними ж і зникай. Яке кому діло?

От зробила ти зусилля, дістала вимріяну долю робітниці. Чи дістала й тепло? Ручай, бурхлива ріка замерзли.

Прикро, але признавайся. І робітниче перешкоджає. Здається, що коли б у твоїй волі був цілий день, то впірнула б у якусь любу, змістовну роботу. А то — штифти! Коліщатка! Сама стаєш штифтом.

Отож товчись, Мар’яно, по цім світі, як Марко по пеклі, і не бунтуйся проти долі, вивершеної власними руками.

XX

Кучерявий гість сидить у Васанти вже з пів години і, як видко, зовсім не почувається зле. Зайшла відразу атмосфера не київська, а як би розкошанська. Ще тільки бракує, щоб запахло свіжими, щойно з печі, пиріжками. Бракує ще вина, але вино, покищо, у кишені в пальті, а тим часом кучерявий розповідає, що він уже давно хотів її відвідати, та не знав, як вона це сприйме.

Інтимність зросла вже до того, що кучерявий допитувався:

— Але ж ви й перетрусилися того ранку, еге?

— Охота була вам гратися в слідчого?

— А що б ви зробили на мойому місці? Бачу, скрут своїй людині, родичці, можна сказати. Три роки, як один день, прожила в нас Ганна Панасівна, від першої аж до п’ятої групи вчила… А як приїздив брат ваш, Роман… я йому коня раз глядів…

— Який брат? — здивувалась Васанта. — Братів у родині я не мала.

— Та воно й краще, що не мали, на тому й станемо, — погодився гість. — І не робіть таких здивованих очей, це вино — як квасок. Чи е тут у вас чим відкоркувати?

Відмовитися було ніяк. Кучерявий гість забув, мабуть, що він перший раз у цім домі, він господарював у шафі й бурчав на цю "нехазяйську дитину". Що ти скажеш? Навіть чарок не має. Прийдеться другим разом із собою принести. Ну, нічого, будемо з чашок пити. Тільки одна чашка? Ой, лишенько, що воно за Васанта?

— То я зараз знатиму ваші думки, — приймаючи від господині чашку з вином, каже кучерявий гість. — Ви тепер думаєте... Е, щось мені це не подобається.

Він поставив чашку, посмакував Васантині думки. Потім ще раз ковтнув і вже рішучо запротестував:

— Я до вас прийшов із щирим серцем, а ви от думаєте в цю мить: "Якогось шпика прислали". А можете повірити, що я давно-давно вже так відпочивав, як у вас? Де не підеш — скрізь треба бути не собою, навіть удома.

Васанта, таки справді, була здивована. Якого дідька? Ці одвертості... Хоч наче й нічого не сказано, а ніби якась змова між ними. Ну, добре, він її має за родичку, довіряє, — але так відразу? А може вона зовсім не те, що він уявляє?

І холодну її стриманість гість відразу помічає:

— От якби ви приїхали до мене додому в Богуслав, то я вас хіба ж так прийняв би...

Та невже від цього кваску можна впитися, що він таке всяке верзе? Наче й культурна людина, а такий сирий примітав із села. Вона думала, що наркомів секретар трохи складніший, а він каже далі:

— Але тепер я вже вас і не запрошу, нема в мене дому, попався жидові в лапи…

— Знаєте! — скинулася Васанта. — Я зовсім не хочу слухати ці антисемітські…

Та кучерявий гість не дав себе перебити. Він і не чув репліки.

— Вірите? Я — якесь чуже тіло вдома. Тесть із тещею мене й за члена сім’ї не мають. Жінка… З нею ніколи спільної мови не знайдеш, сказано — жидівка. Нема то, як своя українська душа. Тікаю з дому.

Аж ось коли Васанта пройнялася довір’ям. Вона ознаменувала цю хвилину задерикуватим сміхом. Так би й відразу казав.

— Одначе! — не могла вгамувати себе вона. — Одначе, ви не були таким антисемітом, як залицялись до своєї жидівки.

— Пекельний роман! Ми разом вчилися, разом їздили в гори, у неї — римський профіль, у мене хіба ж така русява чуприна була!..

— Та чуприна у вас і тепер нівроку.

— Бо я ще хочу залицятися до дівчат, — знову вернувся він до своєї просторікуватої погожости, так нагло перерваної дощем признань. — їйбогу, ти, Васанточко, стільки рідного повітря мені навіяла! — раптом аж на "ти" перейшов.

— А навіть не потурбувалися назватись.

— От, лиха година! Та ж Кучерявий!.. Семен Кучерявий, дай нам, Боже, здоров’я!

— Кучерявий? То це я знала з першої хвилини…

XXI

Хоч як мало бувала вдома Мар’яна, хоч як мало тепер часу на тугу за людьми, на той різнородний клубок усіх почувань, у якому і чорний холод самоти, і непотрібність себе, й все ж таки уперте завзяття, — все це він неї не відходило. Вона знала: тому що без людей. Вона уговтувала себе: добре так, бо нема мені кутка на землі. Я з чорною раною на серці, й ніхто не вилікує.

Вона вже й сама заплуталася і не знала: хто вона, що вона, де межа правди, а де брехні. Знає, що кожна зустріч, кожна ситуація, кожна газета засуджує її на покидька суспільства, непотрібного уламка.

А Мар’яна могла б бути ще всім! Проте ж, так дуже хоче бути собою! Найдавніше — мучили її люди.

Приходив раз Василь — наче зв’язав і так була зв’язана, аж поки не пішов. Пішов — враз розв’язана стала. Швидше б забути цю дозу обтяжливого й в’язкого.

Ну, це був немилий можливий чоловік. Той, кого вона скривдила.

Але от виринув із небуття й другий, той, про кого склала собі колись ілюзію, що любить. І не було з ним про що говорити. І він із бабським носом, товстенький і сентиментально-єлейний, з розмовами про преферанс і закуски та добру посаду.

І Мар’яна дурила себе кілька днів, а тоді сказала: "Не бреши! Де та дивна тиха радість, що випромінюється від нього на тебе?"

Це вже був можливий милий чоловік. Краще було б не бачити.

Нарешті, прийшов ще й товариш, чотири роки з цим Грицем обтирали лавки в авдиторіях, а наприкінці спускалися сторч із Ай-Петрі в Криму, аж камінці за ними гуркотіли. Мар’яна колись була така щира та наївна, що всю душу цьому приятелеві розкривала. А тепер вже не розкладалася з своїм крамом, тільки слухала й дивувалася, як багато говорить він про ламання себе, "перетягування шин" чи як кажуть "у колах", "перебудову". Треба ламати свій національний дух — це таку політграмоту засвоїв він уже після вузу за роки педагогічної практики. Мар’яна навіть не спитала, чи зберіг він ті дружні шаржі з кримської екскурсії — така витрушеність і втома від цих ледь-ледь прочинених дверей людських душ. Так шкода, що ці години не в однині, не з книжкою минули! Чому ж і після Гриця так осоружно?

І так поволі відрікаєшся, людино, від усього світу.

Одного тільки разу прийшла й до неї перемога. Зустрілась із Славою — і не зосталося прикрого цього осаду. Бо не прорвалася Мар’яна жадною скаргою, жадним словом про своє суб’єктивне, болюче. Не розкривалася Мар’яна, хоч як Слава сіпала за відомі їй ниточки. Слава щиро й зливно була задоволена собою, своїми успіхами, своїм антуражем, аж пританцьовувала. І це замкнуло Мар’яну.

Так от він, той секрет поводження з людьми! Замкни й твоєї душі двері від них. Тоді від зустрічей з ними не осідатиметься гіркість на дні.

Держись, Мар’яно, цього, пам’ятай це. Вчися бути непроникливою з людьми, хай за тобою стелеться тайна твого "я" і нерозуміння. Не віддавай їм своєї душі. Про погоду, про газетні речі, про черги — тільки не про себе.

Тобі хочеться про себе, ти боїшся лютої самоти? А чи стаєш ти менш самотня від того, що щиро віддаєш себе? Ще більше!

XXII

Хоч Семен Кучерявий і закінчував другий факультет, — на ньому мало це позначилося. То вже є в нас таке, невколупна порода "хахлів". Ну, ніяк же не позбудуться тавра примітивізму!

Особливо не подобалося Васанті Семенове "амікошонство", грубуватість вислову, невідмінно "з мазницею". Як дотеп, то без складної кільказначности, а самі готові, ще дідами нашими вироблені, штампи. Як залицяння, то селянсько-провінційне.

Проте, він добродушний чолов’яга; В обмеженості своїй він не помічав Васантиного кепкування над ним та його простакуватістю, а щокожнісінької суботи приходив з вином. Як до себе додому. Васанта собі миє голову, прибирає, а він також знаходить роботу, або просто витягається на канапі й читає газету. На правах родича. Бракувало, щоб ще ночував.

— А приймеш наніч? — на жарт жартом відказував.

— Чого маєш марнуватися? Роки йдуть, тільки й нашого.

Він не знає, але примітивною хитрістю здогадується, нюхом чує, що влучає в болюче Васантине місце. Роки йдуть, з великої хмари малий дощ. Багато було надій, багато вибору, — а тепер нікого, нічого. Всі десь порозходилися, кожне знайшло собі таку чи сяку долю.

І хоч кепкує, сміється за вином Васанта, а гризе її безперспективність. Стільки часу стало вільного на ці всі думки! Раніш — засідання, пляни, доповіді, близькі й далекі наукові береги не давали про це думати, не було й потреби. Людина крутилася коліщатком у великому механізмові й почувала себе потрібним, щасливим коліщатком. А тепер аж заціпенієш часом від моторошности цієї кругової безперспективности.

І щораз частіше стоїть перед нею питання, — якби своя родина. Та що ж! Напевно, вона неповноцінна жінка, коли родинне життя обходить її десятою дорогою.

Вона знає свою велику ваду. Їх є більше, але одна для жінки непрощенна. Розум. Також розумні шукають собі подруг простеньких, а на Васантину з Мар’яною долю зостаються самі дурніші за них. От прибився до її берега цей Кучерявий — безпросвітний "гомо-приміґеніюс". Що з ним робити? Вигнати? — Страшна пустка. "Прийняти наніч"? — Та він би не від того.

І Васанта, несвідомо для себе та непомітно для "гомо-приміґеніюса", іспитує Кучерявого.

— Добре, на безрік! — каже вона.

— А коли буде безрік?

— На Миколи, та й ніколи.

— А тепер щойно починається весна. Гаразд, я почекаю до Миколи.

— Ну, а та, з римським профілем?

— Вона має свої романи. Я там — квартирант.

То таки дивно, як він із своєю допотопною "хахлацькістю" затесався в жидівську сім’ю. І воно правда, — думає після таких розмов Васанта, — воно правда. Чому якась там одна випадкова жінка має більші права на чоловіка за іншу? Мала якийсь час, а тепер він звідти утікає. І може й друга правда — краще щось, ніж нічого. Все одно, роки проходять безслідно, і навіть "гомо-приміґеніюса" з буйною чуприною не буде…

Але ж так нудно — сидіти віч-на-віч у хаті.

— Може б ми коли зібралися до театру? — питає Васанта.

— А та, з римським профілем, що скаже мені, як побачить?

— Ну, от! А ще хочете мати два мешкання.

— Їйбогу, тільки одне! Хочеш, я скажу їй сьогодні, що вже з мене досить її "тателе" й "мамеле"?

Та Васанта лякається. І навіть не відпочити від цього простацтва? Занадто вона цінить свою самостійність. Хай буде здалека, але хай буде. Принаймні, поки його зв’язки через "римський профіль" дозволяють йому брати переклади й відносити їх зробленими під маркою Семена Кучерявого.

XXIII

В неділю нема куди подітися. В садах повно святкових людей, на вулиці навіть і поплакати не можна.

Мар’яна задихається. Не мати до кого слово сказати! Нудить і сумує — вік-вічний під гнітом самотности.

Теорії, що підкріпляли її досі в горі безлюдности, тепер марні. Натиск волі тепер не рухає колеса бадьорости та самоцінности. Забуто бібліотеку, забуто й мови. Час, розбитий на години та секунди, для Мар’яни не час, для неї повинен бути він безмежний. Тиждень роботи, в якій тільки руки механічно працюють, приносить ще більше спустошення. Мар’яні треба безоглядно чогось досягати — тоді вона горить. А ці поділки на аритметично дрібні частинки розбивають Мар’янине ядро. Хто ж винен, що почуває себе вона рибою,

вихлюпнутою з глибинних вод на сушу? Із зусиллям дише, доведеться сконати. Хто винен?

Мар’яна винна, її вдача безоглядна й незахищена застережливістю. Всі вони знають секрет — не дати себе цілком, а Мар’яна того не вміє…

То так і гинути?

Але на цій крайній точці, при думці про загибель, завжди виникає в ній дивна впертість. І не бачить дороги, але наказує собі: ні, вперед! Іди й переступай через власні рани, твердо ступай кроком. "Роби через не хочу!" Так казав їй колись батько і це була добра рада… І коли вона навчиться не любити нікого?

Мар’яні хочеться людей любити, знаходити хоч щось у них, захоплюватися ними. В ім’я тих щирих Славиних допікань шукає вона цю товаришку. Полюбуватися на її б’ючку життєрадісність, посміятися разом, як то Слава купила курку, а вдома роздивилася, що перекупка обдурила. "Чортова баба! Дві лапи є, а де ще дві?"

Та Мар’яна не може любити нікого. Вона для Слави тільки присмака до обіду, а для неї Слава — цілий обід. Вона хапає повну ложку, а це гірчиця, — й на очах стають сльози.

Тому, хоч у неділю й нема куди піти — не піде навіть "через не хочу" до Слави. Щоб потім почути: "Ти часом буваєш така похмура, що з тобою дуже тяжко!"

Від цього всього — спустошення й відчай підкрадаються із страшними очима. Мар’яна ладна зараз кричати з тисячею знаків оклику. Тільки даремно. Кричи, скільки хочеш! Ніхто не чує.

Злости нема, є тупість. Мар’яна почуває себе, найвірніше сказати, людиною закінченою. Все скінчилося, як ще тільки починалося.

Душить її оце важке почуття. Почуття викінченості. Триматися фабрики, — такий рефрен. Ну, що ж, поганяй! І фабрикою треба радіти, бо хапаючись за вітер, не перебирають. А Мар’яні це рівнозначно засланню. Робити не те, що хочеш, хіба це не жорстоке заслання?

Чому не вистачає слів для крику серця? Вона ж не для цього прийшла у світ, щоб сікти штифти для манометрів!

XXIV

"… Так затишно з богами й так порожньо без них… Якнайбільше їх треба і то — старих…"

Васанті крізь дрімоту щось таке верзеться, нібито прочитане, нібито вона розмовляє з Мар’яною.

Ще хвилина… "Як то гарно було вдома. Неділя. Святом кожен куточок дихає, кожна хвилина сяє. А тепер — оці бездарні "вихідні дні", ніякого свята не відчуває людина, ніякої відміни від будня"…

І все ж, хоч Васанта й не йде на роботу, і "вихідний день" не розкошанська неділя, а відчуває її. Така вже людська природа, що мусить сьомий день святкувати, з богами, чи без них. Сьогодні вона не працює.

Щоб не дати собі "розклеїтись", Васанта почала пильно прибиратися. Спочатку зробила гімнастику, перегинаючись своїм гнучким торсом аж у дугу, так що руками сперлась об підлогу. Потім підскочила й тримаючись руками підлоги, ноги випростала догори, голова при землі. Казали їй колись, що вона закопує незвичайний дар — гнучкість свого тіла. Була б досі знаменитою акробаткою. Але вона не шкодує й тепер. Їй більше до душі гра інтелектуальних сил. Втім, цю звичку тренуватися й відчувати радість гри м’язів вона плекає й досі.

Струнка, тонка, висока. Діяна. Вона має особливу, оригінальну красу, — так їй часто кажуть. Втім, Васанта дотримується своєї думки. Обстрижене смоляне-лиснюче волосся, густе, важке й тверде, стріпується все разом, як вона повертає голову — це так… Може навіть розріз очей… але овал! Що знайшов той маляр, що переслідував її, аж поки не намалював? Тоді відчепився. Казав — різьблений раз у віках овал. А Васанті здається — який простий, круглий, невиразний! Як корж! Васанта ненавидить свій овал, свою вульґарну рум’яність, якої й зігнати нічим не можна.

І вона сіла біля дзеркала — навести трохи брови, щоб ушляхетнити своє безвиразне обличчя.

Отже, сьогодні неділя. Кожне має свою компанію, а її десь розлетілася. Як не візьме себе в руки, то розкисне. І тоді, в глибокій депресії, ще раз захочеться накласти на себе руки. Почне верзтися усе те, що вона гонить від себе, вирине знову невіра в свої сили, безнадія, оце теперішнє бездоріжжя… Ні, треба хоч зовнішні шори міцно тримати. За зробленою посмішкою все ж хоч якась подоба внутрішньої освітлює дух. Хто це казав? Здається, це Мар’янин афоризм.

Навела брови. Так… А що?.. А що, якби так підчервонити трохи уста, злегка? Поправити трохи їх? Подивитися, чи гарно їй.

Але Васанта зразу ж відкинула цей по дум. Вона колись ненароком зареклась будь-коли класти на уста фарбу. Не знати, чому вирвалося їй: "Ти будеш фарбувати губи, а я — ні!" Тепер мусить дотримуватися свого зароку, хоч тоді були ще зелені обидві, шістнадцятилітні.

Проте, таки шкода, що вона Кучерявого прогнала. Хоч він і "гомо-приміґеніюс" але от би прийшов, знову словесні рапіри і відчуття, що таки вона, Васанта, перемагає, увіч глумиться над партнером. А він дурнувато посміхається і також почуває себе добре. От і було б з ким

згаяти день. Не думала б про своє в повітрі становище, про свої безплідні заяви, безконечне очікування й оббивання порогів.

І так безцільно вбирається Васанта, чепуриться. Мусить хтось бути, що милувався б нею. Тільки той грубіян гадає, що вже як дав роботу, то й купив.

Згадавши про роботу, вона трохи бентежиться. Здається, що не встигне вона вчасно перекласти, може б справді поділитися з ким? Мар’яна охоче взяла б. Це був би досконалий привід помиритися. Друзі не пам’ятають зла. І тепер знову вони однакові. Так доля їх веде, щоб не відставала одна від одної, щоб котра не вирвалась наперед.

Однак, сама перша чи піде вона до Мар’яни?

Поки Васанта вбиралася, плян підіспів. Вона йому просто накаже. Телефонна будка на розі, телефон у нього на столі.

За годину висока, ставна, струнка як Діяна, сиділа Васанта в човні з Кучерявим і кепкувала з нього, що не має самолюбства й прийшов. Після того, як вона його прогнала.

XXV

"Прощай, світе! Прощай, земле, неприязний краю! Мої муки, мої люті в хмарі заховаю!"

Мар’яна відчуває втіху оновлення, співаючи не яку, а саме цю пісню. За нею наверталася відразу "Для всіх ти мертва і смішна…" Олесева, але Мар’яна ще й ще вертається до Шевченкових слів, бо в них було джерело її дивної онови. Наче з тими дієзо-бемольними звуками відходили від неї люті муки пригноблення, вступала в силу ясність думки, гострість сприймання, радісне відчуття своєї незвичайности, великої долі й неповторности.

В ці дні великої повноти Мар’яни знов бачить світ і себе в особливому, відкритому тільки їй одній, сенсі. Вона наче разом із Тарасом з-за хмари споглядає цю дивовижну Мар’яну, що заплуталася в безвихідному лябіринті сучасности, а звідти, з височини, дуже добре все видно.

Тарас тільки із неприязною землею прощався і далеко від земної атмосфери не відлітав. "А ти, моя Україно, безталанна вдово, я до тебе літатиму з хмари на розмову…"

Мар’яна ж відірвалась від земної атмосфери, вщерть виповненої змістом, від своїх сільських родичів, і опинилась у стратосфері, в світі порожньому для неї, у місті, сама. Закон притягання не діє, бо ж світ міста — безповітряний простір. Закони міста для Мар’яни не чинні. Місто не неня, а мачуха Мар’яні. Мабуть, не до цієї мачухи Тарас звертався, просив: "Прощай же ти, моя нене, удово-небого! Годуй діток. Жива правда у Господа Бога…"

Ця удова-небога й сама не має тепер чого їсти, не то що нас годувати. Сама її земна сфера висаджена в повітря.

А Мар’яна — ошаліла комета між світами, що її, за зухвалу сміливість шукати власну долю-дорогу самотужки, покарано трьома карами.

Що перша кара — замість прогулянок по століттях і тисячоліттях, приставлено її вимірювати міліметри для манометрів. Що друга кара — благословення самоти обернене на люте пригноблення. Що третя кара… ах, добре їм усім говорити, Славі й іншим, вони не знають психіки того, котрий завжди без грошей! Бо якби Мар’яна мала за що поїхати в екскурсію на Кавказ, то напевно повернулась би без сліду пригноблення і нудьги.

І Мар’яна з гнівною експресією на останньому рядку далі співає найвідповіднішу їй сьогодні пісню.

Порадимось, посумуєм,

поки сонце встане,

поки твої малі діти

на ворога стануть!

Пливе човен по Дунаю

один за водою.

Пливе човен, води повен —

ніхто не спиняє,

може б спинив рибалонька,

та його немає.

Гойдається сюди-туди,

аж серденько мліє!

Без весельця пливе собі,

куди вітер віє...

Т. Шевченко, "Човен"

Частина 2

I

І досі ще нічого Мар’яна не знає про того "не такого, як усі" вродливця із очима великими й затаєно тужливими. Він працює в цьому самому цехові, але по обідній перерві невзабарі скидає свого синього робочого фартуха й о другій годині відходить. Без фартуха він стає дещо звичайніший, а проте не такий, як усі оці смертні, на виду в яких не написано жадної думки понад буденність.

Адже ж є іще студенти тут — всі вони не мають цього повіву тонкости й загадкової нетутешности. І якби Мар’яна не чула, що його називають Яшкою, що він до них обзивається жидівською мовою, то думала б, що афганський белудж розмотався із своїх білих завоїв чи небомешканець впав у цех манометрів просто з зірок.

Справді, можна дивитися на нього цілими годинами, як на мистецький витвір. І шкода Мар’яні, що вона бачить його не на екрані чи сцені з глядацької залі. Тоді це споглядання було б безкарне.

Чи це лише досконала пропорційність рис обличчя з великими очима, — чи й справді за тими вабливими чарами криється щось дуже й дуже цікаве?

Мар’яна цього не хоче знати. Їй здається, що вона от ішла безконечні віки довгими давлючими темрявними коридорами, лябіринтами без виходів, — і раптом опинилась у неозорій залі. Неосяжна оком у глибочінь і височінь, ще побільшена грою самоцвітів, заля та сповнена фантастичних видив і марень. Ах, дай їм волю, Мар’яно, це ж єдине, доступне тобі! Чому безкраї гнітючі склепіння — для тебе, а ось ця мить, оце сліпуче видиво залі — не для тебе? Прийшло щастя, п’яній від нього, розкошуй!

Біда тільки, що безкарно цього не можна робити. Жан Кристоф (чому надала йому ім’я Ромен Роллянового велетня?) не був ні картина,

ні кінокадр, він швидко помітив Мар’янине сновидне розглядання його та, здається, і її саму.

То були мовчазні фіялкопрозорі палахкотіння, протуберанці на сонці. Лише тому, що в цехові був той, кому Мар’яна ніколи й слова не скаже, кого відчуває, не глядячи, з ким назавжди роз’єднана умовностями, умовностями, умовностями…

Обережний, напружений, допитливий погляд. Тоді Мар’яна уриває свій і поринає у п’янке марення, у емоційну екстазу, де нема ні думки, ні образу… ні слів, щоб її переказати. Нагірня легкість у промінні сонця чи може почуття духа, що звільнився від оков тіла?

Образ артиста, міраж світлотіні екрану володіє дві години закоханою в нього душею. Цей образ володіє день і ніч, Мар’яна не насититься цією владою над нею.

Але от герой поруч. Усміхається, говорить, шукає відповідних легкому знайомству слів, — і де поділася його влада? Герой хотів би скласти Мар’яні компанію після роботи, та мусить бути на зборах активу цеха. Ні, не тому, що він дуже болів проривами заводу, а для того, щоб у начальника цеху бути "на доброму рахунку".

І при цьому — запобіжлива, вибачна, люб’язна посмішка. Ні, борони Боже, він не кар’єрист, він завжди тримається золотої серединки.

За п’ять хвилин біля трамвайної зупинки Мар’яна помічає його поруч. А збори активу? Чорт з ними, із зборами, він відмітився й непомітно вислизнув. І Мар’яна від цих слів чомусь відразу зів'яла, спорожніла, вкрилася попелом безсильної втоми та безконечного розчарування. Хоч, здається, слід було б навпаки…

Чи не краще було зоставатися в синьозорих палахкотіннях сонячних протуберанців і не доторкатися рукою міражу? Снігова зимова дорога в

безконечність, поруч цей Януш із таїнними тугами сінайських пустель у очах, оця довершеність краси без самозакоханого апльомбу вродливих дурнів. Аж страшно, що герой зійшов з екрану й іде поруч. І ці пласкі розмови! Це — дві людини, справді дволикий Янус. Одна Мар’яну заносить у позасвіти раювання, а друга прибиває до твердих площин згірклої буденної нудьги.

Не сказати б, що не було їм дорогою про що говорити. Але все говорене було штамповане, обняте обручами незначної малоінтересности. Людина все знає, нічим не захоплюється, нічим її не здивуєш, себе не переціню є занадто…

Який розрив, який незнаний досі розрив між маривом і дійсністю! Ще ніколи не підносилась Мар’яна до такої буйної гами почувань, і ще ніколи не побивала її така недоля нудьги удвох. Яка обманна, яка обманна зовнішність!

Їй хотілося б завернути назад усе, бути незнайомими, що цілуються поглядами. Навіщо він приходитиме узавтра?

II

Яка безмежна втома! Неспромога навіть чогось бажати. Де ти, всемогутнє окрилення від повноти кохання? І в чому знайти рівновагу, коли не хочеться рухнути пальцем, ні думкою, щоб шукати її? Мар’яна знає, рівновага прибула б, коли б тут був Януш, але не похітливий семіт, а такий і душею разючо скромний та многогранний, як зовні.

То — марення, мариво!

Янушем не можна навіть його назвати, він — Яшка. Виразник поширеної в наш час "моралі": "Хапай, що можеш!" "Коли б до всього підходити з повним серцем, то… пішло воно к чорту!" Отакий то стиль у Мар’яниного гостя з зірок. "Ні, я боюся з тобою зв’язуватись! Ти надто

гостро переживаєш, ти якась дика, а я — нестійкий!" Не бійся, Януше, з Мар’яною зв’язуватися! Цикл завершений, вона вже знає тебе, ти кращий здалека, в ролі героя на полотні екрану. Тобі й не доведеться випробовувати свою вольовість.

Це правда, в навалі емоцій Януш такий, як і його очі, — здібен на найшляхетніші вчинки. Але емоції відхлинуть — і за годину він не зробить нічого путнього.

Януш і не помітив, що Мар’яна покликала його прийти, якщо він "ентузіязмом ще не згас", тим поривом, що великою робить людину. Прийшов він без нього, позавчорашній плаский Яшка "без черемухи". І наче не було Мар’яниного розпачливого листа, його відповіді покаянної, просвітленої, чудесної. Був він позавчорашній, неприкрашено змисловий, виключений із сфери людського палахкотіння.

"Чому ти такий?" — "Якби я не був такий, то ми й рік були б лише знайомі, а не такі до краю близькі". От відповідь! А тому Мар’яна хоче негайно з Києва, навіть не побачивши Януша.

Сьогодні краса його без чарів, нема й тієї містичної любови, сонячних фіялкових спалахів, хоч цілий день, цілісінький вихідний день про нього тільки думки. Думки, — помічає Мар’яна, — вловлені у слова, а ще більше їх невловлених, невилущених із власної повноти. І Мар’яна не знає, що щиріше: в словах, чи поза словами…

Може й правда його? Нащо глибина переживань і складний підхід? Чи краще гинути від стратосферної порожнечі, гордуючи випарами землі?

А хіба ці досвіди заповнюють порожнечу? Чи вони не сама порожнеча? Вже краще гасло "або все, або нічого", ніж якесь там "хапай, що можеш". Та ще й тремтіти, щоб воно від тебе не втікло.

Негайно з Києва! Чи не більше тебе окрилювало обожнювання нелюбого Василя, ніж отаке, з дозволу сказати, "кохання"?

Така порожнеча! Така душевна втома!

III

Рівновага прийшла. Прийшла вона раз увечорі. Під деревом стояла, сховалася від дощу. Бачила, як схилялися одне до одного самці й самиці, як реготалися чотири дівки, охоплені хіттю, як три рази діловито за руку прощалися із партнерами, як розходилися, задоволені одні одними.

Знати й розуміти кожен рух, і почуватися, що всього цього ти не потребуєш, що ти переповнена вищістю екстази — більшої рівноваги, більшого щастя нема.

Це приходить після грізних буреломів, після нестерпних лих. Те запаморочливе заглиблення у власних горях підносить на ці висоти. Гіркі недогоди очищають людину, випалюють вогнем зайвину

Януш навчив Мар’яну одної правди. "Ти все хочеш якихось вічних істин". Так, вічних істин нема. Все — велике і все — мале, залежно від того, якими його роблять власні очі. Особливо вдумуватися в життя, заглиблюватися — зайве, краще приймати все злегка. Все виправдувати й нічого не засудити, бо ж нічого не взяти до серця. При такому підході нема підлот і гидких вчинків, їх менше, принаймні, бо багато перестають бути ними. Яка гнучкість цинізму!

А от не закинеш цьому хлопцеві безчесности, бо він її не робив. "Тобі тільки здається, що я — надзвичайний. Я такий, як і всі, тільки я не прикриваю кольоровим пір’ям своєї звичайности". І Мар’яна оцінила Януша за те, що він ткнув її носом у таку дійсність, яка є. А не уявлену.

Не можна безкарно бути окутаною хмарами власних переживань. Тому так і забилася, як упала на твердий ґрунт дійсности.

Єва спізнала смак яблука з дерева пізнання Добра й Зла. Воно не кисле й не терпке, а таке, як належиться райському. Тільки Єва чогось хоче. Ах, хай би Мар’яні хто сказав — чого саме!?

IV

Так, як Мар’яна хотіла, сталося. Висилали людей на прорив у сільському господарстві і вона була серед тих, кого фабрика дала в рознарядку. Цілих два місяці не в місті, не на фабриці. Та це ж воля! От, якби на фабрику вже й не вертатися!

То так тільки зразу видається приманливо — вставати день-у-день поночі, бігти… Без годинника в хаті, боїшся спізнитися. Кілька разів уночі вибігаєш на вулицю, прислухаєшся, вгадуєш, котра може бути година, а зрештою прийдеш після третього гудка. На роботі — одноманітна операція і нічого, крім засмоктливого, зовсім нецікавого оточення, самих Мур і Валь.

І село теж — примітив, але там людина інтимніше зв’язана з природою щохвилини, щоміті. Сільський примітив будив у Мар’яні багато її власних емоцій, а в цехові, ну, далебі ж, ніяких! Може тому й Януш так вразив її на цеховому тлі?

Так от же у селі, щонайінтимніше зв’язана з природою, Мар’яна ще більше окуталась густою атмосферою марень. Справді, можна стати глухою й сліпою до всього світу, як у тебе повно на душі. Якісь збори, наради, якась сівба, якесь соцзмагання в проривних бриґадах якогось радгоспу Мар’яну аж ніяк не обходили, хоч була вона там скрізь.

І було це тим дивніше, що не виливалося в якісь слова, чи спогади, чи бажання. Ні слова не могла б вона сказати комусь про Януша, хоч би

й самій Васанті. Мабуть би й самому Янушеві. Написала йому листа в своїй душевній повноті, а він відписав: "Дуже зрадів, як дістав твого листа, але я там ні слова не зрозумів, як не намагався".

От! І кажи, що людська душа не самотня. Там було може найбільше, що Мар’яна могла коли йому сказати.

Та такою для щастя їй і треба бути.

Втім, казати, що вона на селі, було б не зовсім точно, їх проривна бриґада осіла не в селі, а в полі, у радгоспі. Там була довга стайня, її почистили, настелили соломи й сіна, і ото там ночувало їх людей зо сто — робітників заводів та фабрик, службовців установ.

То нічого, що із стріхи летить у очі потеруха, що чиїсь ноги лізуть тобі на голову. Зате вранці вставши, ще тільки сонце бризкає з-за обрію, біжиш до яру, в річечці умиваєшся. Тоді росяними травами, — ноги мокрі, поділ, як хлющ, — біжиш на бурякові плянтації, чи пак на "прорив", як казали вони з Галиною. Одна одну величали вони "товаришко представничко", бо їх усіх так називали селяни. Тепер кожен із міста — "представник". Кого, чого? То неважливо.

— Товаришко представничко, чи не пора б уже кидати? — раз-у-раз питає Галина, ще й сонце не підбилося. — Здається, вже на обід дзвонять…

Мар’яна не чує. Хоч у неї також від незвички ниє спина, але нею володіє атавізм праці біля землі, переданий від предків. Звичайно, не вженеться вона за тими трьома сільськими дівчатами, що ото вже ген-ген попереду, але й Галині, яка досі ні разу в житті не ступала на землю босою ногою, до неї далеко. А проте, звертання "товаришко представничко" в устах Галининих кожен раз наново й свіжо її смішить — і це, власне, виділило їй Галину з-поміж усієї "проривної бриґади".

І чого вона весь час така сяюча? Каже, що кілок у спині від цього "прориву", а усміх не сходить з виду. Чи не тому, що так чудово закраяний роман — учора ввечорі на очах у Мар’яни обірвався?

— Що з вами вчора сталося, товаришко представничко? — питає Мар’яна.

— Та я сама не знаю! Мабуть тому, що я сиділа на стосі колод і бовтала ногами, а може тому, що місяць прокрався з-за хмар… Але як загляділа я ту цапину борідку, — відчула непереможне бажання заблеяти: "Ме-ке-ке!"

— Ви б побачили, як витягнулося Максимове обличчя! Він же підходив до вас, а тоді відразу вдав, що йде до мене.

— І подумати тільки! Вже все було на мазі! — комічно зідхає Галина. — Ах, який би то був роман!

Це вже Максим, мабуть, навіки розгнівався.

Нічого подібного! Максим із своєю цапиною борідкою йде їм назустріч у парі з агрономом Левком Береговим і голосно заблеяв, побачивши їх:

— Ме-ке-ке!

Чого тільки не робить свіже повітря! Сьорбали польову радгоспівську юшку і кожне по-своїому смакувало;

Левко:

— Оце хоч раз наїмся, бо вдома нема часу жінці чоловіка доглянути. Іспити, педологія, партія! Отакий то світ тепер настав! Мусить бідний чоловік сам собі хустинки прати…

Максим:

— А мене як нагодували істматом, діяматом, конституцією, то я й досі ситий. Їм через силу.

Галина:

— Тільки якби ще до цеї юшки та трохи хліба. Ніхто не хоче в селі продати. Кажуть: "Самі не маємо!"

Мар’яна:

— Згадуймо мак, та їжмо так…

Максим:

— Це ще в цьому році благодать. Були роки, що їси, бувало, цю бурякову юшку, а за твоєю ложкою стежать голодні очі. Неподалік стоять люди з села й жебрущо чекають, може й їм трохи залишиться.

Мар’яна:

— Нема то, як колись… Молодиця виходила аж за село з пирогами й сметаною, може зустріне якого подорожнього та він зласкавиться почастуватися…

Левко:

— А за що це вас частувати пирогами із сметаною? За те, що полишали на плянтації увесь бур’ян, а всі буряки повиривали? Або ж мене… За те, що я приїхав таку капость вчиняти, як відмірювати по десять сотих гактара присадибної землі? — А решта города? — Хай вакується, бур’яном заростає, а не зачіпай…

І ніхто не подумає над тим, що каже. В такому товаристві тим то й добре, що не треба себе нічим обмежувати. Сьогодні разом — узавтра розлетяться, й тільки легкий приємний присмак залишиться на душі.

Мар’яні подобається цей м’яко-лагідний гумор, де в триб потрапляє все: я, ти, жінка, приятель, "свята святих" — сучасний катехизис соціалістичного будівництва.

І не було різниці для Мар’яни між Галиною та Максимом чи Левком. Всі вони — "представники". В Левкові було навіть щось ніжніше в натурі, ніж у Галині… та й у самій Мар’яні. Максим — втілення тих безжурних студентських часів, коли вони раз-два здибалися…

Отакі то сільські розваги. Здається, й нічого не діється, а душа повна, нема хандри, нема гнітючого муру над самісінькою головою. В місті всі ці люди знов стануть замкненими, сухими, нецікавими.

— Подивіться он на того чоловіка, що стоїть біля брички. Он він уже пішов до директора радгоспу, — каже Галина. — Чи не зіскочив він, бува, із сторінок Джека Лондона?

— Та то Мороз! Певно, приїхав лаятися за якогось поламаного трієра.

Для Ме-ке-ке він зовсім не герой Джека Лондона, а звичайний собі голова колгоспу.

Мороз, не знаючи, що потрапив у Джек-Лондонові герої, зняв запорошеного кашкета й тріпнув золотою гривою. Обернувся й сталево-

блакитним поглядом подивився на них запитливо. Він наче відчував, що говорять про нього. У рясній "толстовці", в галіфе, у чоботях, що тріснули на пальцях, він аж згинався від своєї великости. Кремезний, аж похитувався, як ішов.

Ішов же він просто до них. Подав усім руку, стиснув Мар’яні так, аж пальці позлипалися, і сказав:

— Сідайте, підвезу!

— А це ж куди? — здивувалась Галина.

— Наш драмгурток ставить "Пошилися в дурні".

Так, наче він з цими всіма вже давно знайомий.

— Ви тільки почекайте мене. Я лише на десять хвилин заскочу тут…

І пішов хазяйським кроком, не по радгоспному подвір’ї, здавалось Мар’яні, а по житті. Цей буде лаятися, домагатися, — але не киснути.

Чекали вони, правда, не десять хвилин, а добру годину. Мар’яна хотіла вже зникнути, але Левко так докірливо подивився на неї, що вона не наважилася.

V

До станції п’ятнадцять кілометрів, болото розгасло й сягає коням по кісточки, сонце на ньому розпливлося рідким золотом, Мар’яна з Левком Береговим сидять на возі, повному пахучої жовтої соломи.

Порозуміння, що виходило із таємниці, закладеної у Левковій лагідній посмішці (при цьому завжди показувався нижчий вищерблений

зуб і здавалося, що людина ніяковіє), — порозуміння це було таке нікому з них необразливе, нікому з них незагрозливе!

Вже тепер завжди згадуватимуть вони це чудесне літо й короткотривалих супутників цих днів. Навіть більше: Мар’яна на прощання, розчулена хвилиною фіналу короткої дружби, розповідає таємницю цього літа. Левко навіть не знає, як була вона закохана. У кого?

— Невже ви не помічали? Ну, хвалити Бога! Я думала, що увесь світ це бачить. А та Галина так підозріло поглядала на мене, що я аж рада була її від’їздові.

Що за химерна людська вдача! Здавалося блюзнірством ввести когось у сяючі палаци душі, де панував усе літо незримий Януш. Але мусіла увінчати дружбу з Левком признанням.

Він вражав зовсім-зовсім іншим, то два різних почуття. І все ж, і те, і те — кохання. Та й кажуть, що не можна в двох разом закохатися. Йому наче тісно в одежі, в світі. Якби Мар’яна була скульптором і хотіла виліпити козацького лицаря, то взяла б за натуру його.

— Ви так багато говорите й не кажете, про кого, що я слухаю-слухаю та й от-от повірю, — може це я? — посміхнувся Левко ніяково, немов хотів заховати вищербленого зуба.

— І цікаво, що я все окремо пам’ятаю: і до міри овал, і цю здорову смаглявість, і "математичну" ямку на підборідді, і ніс, що рівною грецькою лінією переходить у чоло, і рівні русяві брови, і чоло високе та відкрите, і золоту гриву, закинену назад. Усе пам’ятаю. Але цілий вираз згубила, бо він у нього неоднаковий, кожен раз інший.

— Мороз, справді, дуже скульптурний, але чому ви мені про це говорите? — перебив Левко на самій середині безконечного Мар’яниного монологу.

Мар’яна зніяковіла. Справді, чому?

— Та тому, що… Ви — поза цією сферою і ви — в моїй сфері, — дуже туманно відповіла Мар’яна. — Вас це може цікавити стільки, скільки цікавлю я. Задосить для приятеля, замало для жонача. Імунітет є.

Левко з серйозною міною школяра, що мізкує над складною задачею, жував соломинку і дивився ніби десь у сяйні простори, ніби в себе.

— А ви знаєте, він — нащадок того Мороза-Морозенка, що за ним уся Вкраїна плакала. Я думаю, що як той Мороз був такий самий, то справді вся Україна повинна була б за ним плакати. Пам’ятаєте, ми сиділи в їдальні…

Ні, Левко не пам’ятає.

— … а він підійшов до нас і якось хлоп’ячо-миготливо блищали його очі, сам він увесь час жартував, сміявся, про свою бабу розповідав. Він поздіймав образи в хаті, "а баба не добачила того та й пускала навмання свої молитви у куток. А хоч була дуже стара, все про славного козака Мороза на призьбі співала…" Він і не помітив цих слів сам, так у них це звичайно, що Мороз із пісні — їх дід…

Левко й цього не пам’ятає:

— А тоді, як я вже хотіла їхати… Я справді була вже поїхала, хоч він злегка умовляв ще побути, "взавтра кіно буде". Але мене так вразила розмова напередодні. Повінна радість тоді розбилася об: "Так, мабуть, бувайте здоровенькі… чогось мені спати хочеться". — "Звичайно", — відповіла я, а те "звичайно" було таке жалісливе, якби збоку

подивитися. І от я попрощалася, не захотіла побути ще, я в одну душу й у кіно не хочу, і вже не вернуся. А потім — на тобі! — я знов десь узялася і три дні по селі швендяла. Він хотів мене не помічати…

— І що ж далі?

— А далі — я взяла та й сама обернулася спиною й ось десь зникла, себто їду разом з вами на станцію.

— Нащо ви мені все це розповідаєте? — вдруге запитав Левко.

— Ну, а кому ж? — із жаром перепитала Мар’яна.

— Мені так хочеться себе розкрити — і рідко-рідко, раз в мільйон років знайдеться така душа, якій можна розказати себе й при тому нема тяжкого осаду. От ви такий. Була в мене ще одна приятелька така, але тепер нема. І так часто забиваєшся, так болить! Бачиш, що ти віддала себе всю, а тобі скупо віддушать якусь дещицю і зараз вимагають плати.

— Ми наче по розтопленому золоті їдемо, дивіться, ви, нещасливо закохана, — нерішучо й ніяково всміхнувся Левко, і знов не вдалося йому заховати вищербленого зуба.

— О, це вже ви й насміхаєтеся?

— Але ж не більше за вас. Ви хіба не посміхуєтеся весь час із себе, все це розповідаючи?

Ні, цей Левко надзвичайний!

А справді, як гарно їхати цим рідким золотом, повз ярки, ліски, переліски й переярки — і знати, що десь позаду є такий скульптурний Мороз. Наче з якої казки вертаєшся. Чого це так, що все неприємне із

спогаду зникає, випарюється, зостається лише гарне? Мабуть тому, що цей Левко так уміє слухати, так найвірніше сприймати.

VI

Раптова злива вже вщухла, можна було навіть ризикнути перебігти попід будинками, кому треба дуже спішно. Але Мар’яна стоїть під аркою під’їзду й дивиться на пухірці та бульки, що киплять над калюжами. Зараз почнеться новий дощ.

В дзеркалах дощової води на брукові і тротуарах уже поставали друга вулиця, друге небо, другі дерева — все це розбите на дрібні скалки, все перевернене донизу. Повітря, прочищене громовицею від міського пилу й бензини, з кожним подихом вносило полегкість і радість буття, а вимиті червоні й жовті цеглини хідника справляли свято чистоти.

І кожен раз, як вертаєшся до Києва, переконуєшся, що ти ніде так не вдома, як тут. Найкраще село, найекзотичніші парки не зрівняються розкішшю повноти з першою-ліпшою київською вулицею.

За спиною почула вона силу-силену вигуків: "Мар’яна? Та то не може бути! А засмагла! Де це ти так?" То тільки Слава може створити тобі почуття, що ти — найпобажаніша в світі зустріч. Якщо ти думала оце, що нікому непотрібна, то в цю мить перетворюєшся у найнеобхіднішу і найцікавішу людину в Києві.

Слава йшла в товаристві свого вірного лицаря Мишка і ще когось із її численних друзів та приятелів. Новини Мар’янині вбік, перше Славині. Цього літа Слава була в дуже цікавій екскурсії — Ташкент, Бухара. Мишко вже захистив дисертацію і пішов науковою лінією, він уже кандидат партії. А тепер оце вона йде вступати на курси…

— Які курси? — вхопилася Мар’яна. — В Києві є сценарні курси? А я оце йшла поновитися на французьку мову і може англійську. Може б і мені…

— Ту бі, ор нот ту бі? — сміється Слава. — Я винесла з англійської мови тільки цю одну гамлетову фразу…

Одна з них вигадувала курси, екскурсії, заняття — від б’ючкої життєрадости підкріпленої твердою матеріальною базою, Мишковою міцною спиною. Друга вічно вчиться, не дбає про базу, і також із курсів на курси скаче… Замість думати, чим заплатить узавтра за кімнату, еквілібрує на павутинці сьогоднішнього дня. Проте ж, обидві піддають одна одній охоти, аж поки не просковзне яка мінорна нотка в Мар’яни. Тоді Слава починає свої теревені-вені.

— Ти якась ненормальна! Тобі треба заміж, чоловіка!

І коли не заважає Мишкова присутність, Мар’яна допитується — а що ж таке нормальність, норма? На Мар’янину думку, норма у корови, яка щороку приводить теля. А все решта — збоченість, ненормальність. Люди вже давно збочили, тільки форми цієї збочености множаться та складнішають, як складнішають і всі інші галузі людського співжиття. Тільки одні збочення узаконені, а другі ні.

— От чому б ти, Славо, не завела собі такого пуцьвірінка?

— О, ні! — егоїстично мотає головою Слава. — Мені більше буде. Та й, крім того, я маю так багато інтересів у житті. Воно б мені тільки заважало. Я ж не корова!

— От бачиш! Людина — не тварина. Ти цілком виправдуєш свою збоченість, а мені допікаєш. Мої закони ще складніші, ніж твої.

— Ти просто кручена!

— Теревені-вені, вербові колеса…

Ці сварки не перешкоджали Мар’яні приятелювати із щасливим подружжям. Мишко на базар ходить; ґудзики сам собі пришиває — Слава вірші пише. Гармонійна пара.

І от, як попрощалися Мишко та приятель, Слава з Мар’яною зосталися самі, — таємничо каже Слава:

— Ти знаєш, що було? Я закохалася, а Мишко втік від мене і я мусіла його розшукувати. Він зажурився, що я йото не люблю, захворів на одній глухій середньоазійській станції і вирішив там померти…

Щаслива пара?

— Мені тільки обов’язок наказав його шукати, а я його не люблю. Він мені так остогид!

Гармонійна пара?

— Якби не мої захоплення, то я жахливо нудилася б із ним. Ледве присилувала його піти науковою лінією, а то просто сором, що я — поетеса, а він таке ніщо!

Як уже ці не знайшли гармонії, то що ж це за світ такий? Тільки й різниці між ними та Мар’яною, що вона швидше, щиріше те відчуває, бунтується й не приймає, а вони всі лицемірно несуть свої шлюбні ярма і вдають щасливі парні родини.

— Славо, не журись! Здається, весь світ такий. Щось діється із ґрунтовою скелею, що на ній стоїть інститут сучасної родини. Всі ми чуємо підземні поштовхи й шукаємо твердішої опори та тільки навпомацки, — потішила Мар’яна.

— Знаєш, що? — винайшла панацею Слава. — Ходитимемо на сценарні курси, ти і я. А Купер’ян каже: "Якось то буде!"

Ця Слава чудесна.

Але за хвилину Слава згадала:

— А твоя фабрика?

— Я не пішла навіть по розрахунок, боялася, щоб не ступити ще раз на те місце та не прилипнути знов на довгі місяці.

— Ну, ти ж і волоцюга! — захоплено вигукнула Слава. — Довше, як півроку, ніде не всидиш… Ходімо, вже дощу не буде.

VII

Третє серпня. Шепіт зав’ядання, таємна смерть. Як швидко минає літо!

Завжди вражають Мар’яну не так прихід осени, як її таємні вісники в розквіті літа. Вже як пожовкнуть і почервоніють дерева, як замріє-замиготить блискотливо павутинка на тлі блаженної блакиті, як сонце пригріває ласкаво й не палить, як на вулицях стоять кагати з кавунами, — тоді все дихає розкішшю, ситістю й завзяттям до життя. Тоді хочеться до чогось-десь прикласти нагуляні за літо сили. Хіба наша Україна так уже перенасичена силами, що Мар’яниної частки непотрібно?

Справді, Мар’яна й досі не знає, що робити. Вже й жовтень надходить, вже й м’які, туманами обгорнені та листям присипані дні покотяться — щось треба було б… Сценарні курси? Ось читала оголошення про набір слухачів на курси східніх мов. Що вибрати? На чому зупинитися? З західніми біда, треба практики, а без неї — одна

марнота часу. Якби влада Мар’янина, то й там, і там — та треба ж і про насущний колись подумати.

Інколи заходив, не забував Януш, але щодалі — робилися вони все милішими, все приємнішими навзаєм знайомими. "Ти" лишилося, але було воно підставою для дружніх порад, інтимних одвертостей, дуже чемних і коректних прогулянок. Проте, ніколи вони не поступалися одне одному в думках, і це був найбільший сенс цих зустрічей. Януш сам, здається, не дуже грішив практичністю, але проповідував Мар’яні обачність, розміреність, потурання людським вадам. Мар’яна ж завжди перекидала шкереберть "таку зачовгану філософію", іґнорувала вигоду, а обіцяла жити й далі "за законами серця".

— Треба тверезо приймати всі вади в людях, не вимагати чогось ідеального,.— вчив Януш. — Суддя сам хабарі брати може, але він наставлений судити за хабарництво…

— Так тоді він не має права судити!

— Ти поспішила родитись на триста років. І раджу тобі не лізти в святі!

І як послухати його, то Мар’яна й не людина, а тінь, так на шістдесят-сімдесят відсотків не вистачає людини. Ні, він не може скласти їй характеристики! То каже, що нежиттьова, тягнеться по землі, то відразу ж — не почуває ця Мар’яна землі під ногами.

— Ти літаєш у хмарах — і коли вже тебе життя навчить?

— Але ніколи ще низька вигода не виграла — не виграєш і ти…

— Я хотів би тебе бачити через десять років, коли тебе поб’є трохи…

— Хай б’є, але б’є за те, чого хочу я.

— Ти — доросле дитинча! Нездорово протиставляти себе всім. Ти що думаєш, — для тебе якісь особливі закони діють? Інші, ніж для всіх?

— Так. У кожного свої закони. Одне нахлепчеться до переситу з цебрів, а друге щасливе пахощами фіялки.

— Я просто не приймаю такої людини.

Добре хоч те, що Януш не приймає, це вже краще, ніж "хапай, що можеш". Але Мар’яна хотіла б бути божеством.

Отакий то роман у Мар’яни з Янушем. Очевидно, щоб закарбувати сподівані в Мар’яні зміни, він раз-у-раз навідується. А вона вважає його все більш і більш позбавленим фіялковости,. переграною платівкою. Як мало — бути лише зовні гарним! Наперед уже знала, як поведеться в тій чи іншій ситуації такий братерсько-милий і такий незавуальований Януш.

Мар’яні лишалася незаповненість. Ту незаповненість вона хотіла б вирівняти. Сценарні курси? Східня якась мова? Хай же й Мар’яна стане практичною людиною, хай Януш втішиться плодами свого виховання. Сценарні курси й східня, скажімо, таджицька мова. Експедиції, два фахи в руках. Навіть для культурфільму про республіки СРСР треба знати сценарну техніку, — так їй роз’яснила Слава.

VIII

Туман осідає на пальті вогкістю, хоч угорі сяє синя бездонність неба. Так тепло, що Мар’яна мусить посидіти кілька хвилин у саду під Золотою Брамою. Який несамовитий бенкет барв навколо! І серед цієї бронзи, міді, червоного й жовтого золота кленів, сокорів, берез, каштанів так задумливо снить Золота Брама! Навіть на самій арці воріт вмудрувалися вирости великі білокорі берези з ґраціозним спаданням тонких батіжкових віт. А там же колись була церква. Отже, саме тепер

Мар’яна сидить за княжим містом і напевно якраз на шляху, що ним в’їжджав у Київ на білому коні Богдан…

"… Ярослав собра воя многи… виступі із града, ісполчі дружину… і сташа перед градом, а печенезі приступаті почаша і соступішася на місці іде же стоїть нині свята Софія… бе бо тогда поле внє града…"

Звідки це припливла їй ця слов’янщина? Та це хто-зна коли, хтозна де читано! Оце тут вона й сидить, де "печенезі приступати почаша", "на полі вне града"?

Не знати, скільки вона сидить, бо туман закрив і барви саду, і навіть сховав зеленість ослону. Все таке молочно біле, що почуваєш себе не в центрі міста на Володимирській, а справді "в полі внє града", у чистому порожньому полі… Так іще було цього літа, серед поля й рідкого золота…

— Такий туман, що я, слово чести, міг пройти і вас не помітити, — почула Мар’яна над собою знайому чиюсь вимову з м’якими, майже однаковими с і ш.

Обернулася, а то — Левко Береговий, аґроном. Знайомство, вивезене із села. Усміхається — і не знаєш, чи він гумористично, чи ніяковіє. Чи радіє, чи хоче сісти на ослоні, чи утікати… Ці непевні рухи, наче в школяра, що не вивчив завдання… Так і хочеться допомогти йому, підказати.

— Чи ви дуже поспішаєте? Посидьте на полі… — привіталася Мар’яна. — А я оце в цю мить подумала про вас, про те рідке золоте навколо нашого ковчегу. Боже, яке синє небо було тоді! Як п’ять хвилин тому було тут. Я так люблю літом у цю сяєвну синяву заплющувати очі, а розплющивши, вражатися музикою блакиті…

І хоч Мар’янині слова про синяву і блакить зовсім не до речі в цьому тумані, та саме недоречністю знімають вони з Левка ніяковість, він сідає поруч і каже:

— Справді, наче поле. Вірніше, позачасова позапросторінь. А чого це ви тут сидите? Не на праці, не на фабриці?

— Я вибираю собі фах. Треба бути практичною, каже мені один приятель, і я вирішила оце в цю хвилину піти на курси східніх мов. Маю фатальну спорідненість із Сходом…

Що за тонка людина цей Левко! Чутливий до вібрацій, він також відразу переключається в "позачасову позапросторінь".

— Хочете стати принцесою сералю?

— О, ні, я так люблю полінуватися. На фабриці "соцзмагання й ударництво", "догнати й перегнати", а я люблю, коли не треба пам’ятати про годинника.

— "Щасливі годин не лічать"? Знову ви закохані? А як з Морозом?

— Щоб ви знали: як мені не вистачає себе, аж тоді закохуюся. Але годин я не лічу тоді, як маю свою власну повноту.

— Заздрю вам. Мені завжди треба мати в руках годинника. От уже, здається, й зараз він псує мені приємність посидіти в цім неозначенім просторі між часом та місцем. Але що це таке? Як зустрінешся з вами, то щось зостається ще на потім, щось не встигаєш договорити…

Левко уже встав. Ага, добре, що пригадав, а то й це залишилось би на потім.

— Зустрічаю часто Галину. Вона нарікає, що ви про неї зовсім забули. Питала, може я знаю, де вас побачити. Що їй переказати?

— Що я теж хочу подивитися, яка вона в міській обстанові. От візьміть та й прийдіть коли з нею. Запишіть мою адресу.

— Добре! Колись приволочу до вас "товаришку представничку", — вже з туману відповів Левко.

Туман робив нереальним усе. Далеке ставало от-от близьким, майже намацальним. Близьке губило свої контури й ставало здогадно уявним. Звична перспектива була зрушена й це створювало атмосферу казковости, розкольорованої тонко дібраними барвами київської осени.

Вже давно пішов Левко, а Мар’яна Здивованими очима новонародженої дитини дивиться на цей незвичний світ, світ нереальних реальностей. Може це те найкраще, для чого треба жити? Може саме для того прийшла у цей світ Мар’яна, щоб пережити цю хвилину, в саду під Золотою Брамою, повитою туманами, устелену листям різних кольорів?..

Серед поля й невідомости, — бо де ж те місто, де будинки, вежі, шпилі, вулиця? — виринув із небуття звучистий в унісон Левко і знову впірнув у небуття.

Хвилино, спинися! Хай Мар’яна спочине від каторги звичайности і буднів!

IX

Мар’янин човник плив і плив. Часом застоїться десь на мілині, а потім знову попливе серед інших кораблів та караванів… поки не приб’є його до якого згромадища. Не було вже другого такого човника, а інші всі не такі. Хоч і наблизяться коли, — та й знов не такі.

В цій дорозі по водах — кожному своє плавання. Кому треба плиткої, а кому глибокої води. Кому великі бурі не страшні, а кого відразу захлисне. Мар’яниного бурі підносять на гребінь хвиль, а що утлий він, то й не опиняється в безодні, а раптом на тихих водах.

Якось воно так було, що там, де соціялістичне будівництво провадиться швидким ударним, темпом, вона круть-верть — та й убік. А от припливла й опинилася серед досить таки різношерстого зборища, мало чим між собою поєднаного. Якісь невизначені червонощокі юнаки, робітники-висуванці з Донбасу, діти колишніх буржуїв, бухгальтер, а може піп, поет-початківець із претенсіями, музика… Інші й зовсім без професії, або навпаки з десятком професій, або так просто чиясь жінка. Все це припливло сюди й хоче стати сценаристами, добути заманливого фаху, або ж просто побачити в кіноекспедиціях трохи світу.

Мар’яна, мабуть, належить до останніх. Не знає, як витягає цю науку, взагалі не знає, за що буде скоро жити. Але ще не міняла своїх студентських звичок. Презирливо дивиться на вітрини з чудовими убраннями, бо вважає свою свободу ціннішою за фантя.

За це вона платить. Світить своєю білою козою, найдешевшим коміром, що можна було знайти в крамницях, як ще працювала на фабриці. І ніколи не покидає її свідомість погордженої від тих, гарно вбраних. Тим самим вона й їм відповідає. Така суміш неповноцінности й гордині. Вони не мають того, чим багата Мар’яна.

Це одне з захованих Мар’яниних щасть, невидних нікому. Бродити близько людей — і вони не підозрюють, що ти так близько у мікроскоп їх бачиш. Бачиш так, як рони самі себе не бачать. Оце Мар’янине внутрішнє дає їй більше, ніж усі зовнішні вигоди вкупі. І ще багато в неї є такого, що дає їй снагу жити в цім холоднім, ворожім світі.

Вона дещо подібна до німого. Світ її мовчазний і відмінний… Особливо це відчуває, як от у гурті. Як у купальську ніч дерева й трави

говорять, так усе крутом Мар’яни своїми голосами обзивається. Трамвайна інтимність публіки, що ніхто її не помічає, Мар’яну вражає. Калюжки на тротуарах блищать і хлюпають під ногами по-своєму. Є мова каменю будинків, є своєрідний гомін у їдальні… І хто тоді може вгадати по ній, яка щаслива вона? В своєму невихлюпнутому внутрішньому багатстві Мар’яна похмура, неприступна. Не чіпайте! Слава тоді каже, що Мар’яна неприємна, їй більше подобається, коли на виду в Мар’яни грає штучна посмішка.

Мар’яна розмовляє тоді сама з собою. Коли б не було цих сеансів розмов із собою, то й вона теж була б такий порожнячок, як усі ці навколо неї. Не було б тоді чим дихати. Нема з ким так, як хоче, то бодай із собою. І в такі дні вона почувається дужою, ні від кого незалежною у внутрішньому ладі.

В такі дні й приплив її човник до випадкового зборища майбутніх сценаристів. Всі вони цікавили її не більше, як вуличні перехожі. З очей усіх їх світилася сірість. Того, що так полонило, що цінила, вона не знайшла, тільки кинула оком. Світ на очах у Мар’яни дрібніє, маліє, — чи то може Мар’яна старішає?

X

Стукає хтось у двері. До Мар’яни. Мар’яна й не збирається відчиняти. Це напевно той нахабний хлопчисько з рум’янцями шістнадцятилітньої дівчини і смішним найменням. Він Мар’яні дихати вже не дає.

Видко з вулиці світло? Хай! Хай знає, що його ніхто не хоче тут бачити. Щодня проводить, став беззмінним джурою, а тепер ще й додому занадився, не дає їй самій побути. І прізвище ж добрав собі — Нарцис Сорокопуд. Отак люди хочуть доп’ясти собі ориґінальности, до свого дитинячого обличчя причепити бороду.

Цей юнак із курсів, якого вона ще й раніш бачила в бібліотеці на бокових стільцях, завжди заводить із Мар’яною якусь премудру розмову й доводить її аж додому. Чекав, що вона запросить його до хати. Вона цього не робила. Тоді він чіплявся до якоїсь дрібнички й знову виводив з того філософські побудови.

Невже він не відчуває різниці літ? Ні, він, очевидно, її не відчуває, оцей зарозумілий, начитаний юнак, що говорить про клясичну й всесвітню літературу з таким апльомбом, про сучасну з таким презирством; що замовчує там, де йдеться про щоденне життя, і то так, що не догадаєшся, чи він заперечує дійсність, чи просто її не знає.

Найтяжче ж, коли цей молокосос подає на прощання руку. Вона завжди холодна й мокра, слизька.

Стук повторився.

"Чого він від мене хоче?" — дратується Мар’яна, Прийде — і дозволяє собі різні образи. Перший раз зайшов без запрошення і звисока: "Я ніколи не думав, що ви — художниця". — Чому? — "Ви здаєтеся дуже примітивною". — "Я така і є. І чого це ви, такий всебічний та складний, ущасливили мене візитою?" — Але нахабі нічого не дошкуляє. Скажеш йому, що він дуже довго сидить, а він от прилазить другого дня. Тут нічого не допоможе, тільки отак не пустити до хати.

Але стук настирливіший, він ще більше дратує, ніж сама візита. Люта Мар’яна відчинила з гострим словом на язиці, — а то Януш.

— Ти, напевно, спала? Я вже хотів іти геть…

І це Мар’яна не побачила б Януша? Він же завжди найпобажаніший гість, цей уже домальований, і все ж дорогий їй образ. Він нічого особливого не каже, ніяких змін не приносить, але обом їм здається, що щось знайшли згублене, довго розшукуване. Мар’яна знає, за що Януш її

не приймає, таку нежиттьову, але через це може їй так сяйно та святково бачити в себе цього гостя. Його краса перетворює маленьку кімнатку у всесвіт, а Мар’яну у всевладну царицю над цим всесвітом. Хай неприйняте, але божество.

І це свято розбила їм поява того ж таки Нарциса Сорокопуда. Хай дякує Янушеві, що сидів, що через нього Мар’яна не вчинила екзекуцію невпускання.

Янушеві він теж не сподобався.

— Якийсь слизький цей юнак… Я, між іншим, десь уже його бачив… Здається, в читальні…

— Так, у нього якась там історія. Викинули з інституту, з першого курсу чи що, — щось таке пригадує Мар’яна.

— Чого він від тебе хоче?

Мар’яна скаржиться.

— Він би й до дванадцятої сидів, і не можна його викурити…

— Ти стережись його!

— Нема про що говорити! — презирливо скривилася Мар’яна. — Це ж я й тобі не відчиняла тому, що хочу його відучити від цих найясніших відвідин.

Та все ж настрій вечора зіпсований.

XI

Перед самою лекцією до авдиторії зайшов із скрипковим футлярем статурний, з гордо відкиненою назад головою молодий чоловік і здивовано розглянувся, немов когось шукаючи. За п’ять хвилин він зайшов знову, скинув капелюха, і поправив зачісане назад смоляне гладеньке волосся, злегка розкинув поли свого чорного лиснючого шкіряного пальта й сів на лаві біля Мар’яни.

Всі думали, що це якийсь лектор, а це — новий слухач. Скільки пихи, щонайменше — фільмовий артист світової слави.

Таке було перше враження від Мирона.

Друге враження, не минуло й дня, було ще яскравіше. Мирон зо всіма відразу перезнайомився, з деякими відразу на "ти". Всі вже знали, що він приїхав із провінції, працював юристконсультом. Після лекції він сів за рояль і ошелешив усіх, — крім того, він ще й музика, піяніст. І скрипаль? Мабуть. Незнайомих досі він об’єднав у товариство, сиділи тут і Мар’яна із Славою у яскравому капелюшку. Носій багатьох професій (кравець, фотограф, інженер, маляр і поет) Путькало, Нарцис Сорокопуд, п’яничка Южний, донбасівські висуванці також були скорені товариським генієм Мирона.

І третє враження: що це за темний тип, цей Мирон? Він конче хоче, щоб Мар’яна прочитала посвідчення про його юристконсультство. Еге, він навіть був слідчим. Чому Мар’яні треба про це знати? Чому він так неестетично почмихує, що то за волосинка завжди йому лізе із ніздрі? Як придивишся, — зникає чар його гордого, трохи артистичного, трохи видовженого самовпевненістю профіля, що в першу хвилину змусив Мар’янине серце спинитися. Здається, це фанфарон.

Можливо. Можливо… — Мар’яну завжди притягає зло. Оце якесь особливе почуття величезного потягу до людей типу Мирона. Ясно, кричущо лізуть тобі увічі непорядність і неприятність, просто огидність, але що більше бачиш цих ознак, що більше протестуєш, то більше

справджується той перший спалах усієї істоти, гаряча кров, гостра заінтересованість, така охляла й холодна від добропорядних чеснот.

Пустий хвалько, провінційний лев. Як він жахливо подриґує плечима, коли грає на роялі! Він конче мусить ходити або із скрипковим футлярем (а може там скрипки й нема?), або з фотоапаратом, або з мисливським псом. Він ще, крім того, спортсмен. На сценарних курсах раптом об’явилася ціла група спортсменів: волейбол, лижви, ковзанки... гм! Навіть пінґ-понґ. І скрізь

— Мирон. Він ні до кого не залицяється. Не філософує. Не переслідує настирливо. Не фліртує. Але тільки одна його присутність — і вже Мар’яна в світі казки. І ще нещаднішою критикою проймається, вражається кожною рисою і — гидує, гидує, гидує...

Щось діється з Мар’яною, вона сама не знає, що. Давно не була вона така прекрасно самотня, як тепер. І саме — на людях, коли ніхто не знає твоєї глибини, а ти змилуєш усіх безжурною посмішкою поверховости. Коли ж зоставалася якийсь час удома, то відкривалися безодні нестерпного безвихіддя.

Всі посинілі від холоду, скандзюблені, обдерті, всі викинуті із життя — рідні тоді Мар’яні. З ними, тільки коло них бачила своє місце. Бунтарське "я" кричить: "Ні! Або все, або нічого! Все!" Мар’яна так мало хоче в цьому "все", а проте не має його.

Посивілі дерева кажуть: "Мар’яно, прийшла зима, прийде весна, а тебе нема!" А хіба не однаково — є вона, чи нема її? Коли людина вибилася з сил, виснажилася, голодна, нічого на думку не йде, то нікому ж від цього не скрутно, тільки їй. А хіба Мар’яні не байдуже, що з світом робиться, коли вона пропадає? Низький егоїзм? Це Славине обвинувачення на Мар’яну не справляє жадного враження. Коли вона гнитиме в землі не пройшовши життьового циклу, — що ж для неї прикрашений рушниками папірець із її подобою? І ще далі йде вона: стає

світом, байдужим до Мар’яниного скруту. Однаково, є вона із своїми стражданнями чи нема…

Ця відмова від себе, що приходить на людях, дає їй рівновагу. Чи ж іти їй за приписами, коли найвищі приписи диктує ця, така їй необхідна, рівновага? Позбудеться й цього (якби, скажімо, не було цих дивоглядних курсів), хробак порожнечі сточить її душу.

Тому Мар’яна потурає оцій малечі, що хоче приятелювати з нею. Кожен з них піде собі протоптаним шляшком, оці хлоп’ята, що з котурнів свого неуцтва всерйоз вважають себе інтелектуальними висотами. Оцей Нарцис Сорокопуд. Як не намагається він встановити контакт — не вдається йому. Хоч він дуже мудрі речі часом говорить, та Мар’яна щохвилини відчуває, що він — хлоп’я. Претендує на рівність із нею, а рівности не може бути, вона б ображала Мар’яну. Зате сам Нарцис цього не відчуває, він інколи навіть звисока повчає. Коли б не тепер, Мар’яна презирливо показала б йому місце за його невідповідну короткість.

— Ви — така дитина! — от таке говорить цей молокосос. — З вами можна зробити все, що захочеш.

І Мар’яна сміється. Скільки пихи й певности! "Пророк" не здогадується, що вона дужа іншим.

Проте, є дещо в кожній людині. От і Нарцис часом уміє подати влучну характеристику. Про Мирона він каже: "Тупий жулик". І Мар’яні теж здається, що цей Мирон — безпринципний пролаза, ще й зіпсутий до відрази. Характерно, як він іде: чванно, на пружинах. І ця чванність такої невисокої якости, така провінційно-цирульницька… Мар’яна призналася Нарцисові, що її часом така огида бере від цього Мирона! Боїться вона забруднитися об це болото.

Навіть Южний-п’яничка, що завжди просить позичити грошей на півлітра, завжди ходить посоловілий і тупувато-веселий, і той уже щось чистіше за цього дзшдзівер-зуха.

Мар’яна ніби зводить балянс свого теперішнього оточення. А головне, головне — безперспективність, їй і курси ці не зарадять. Страшно переступити через поріг кожного дня.

XIII

Відлига зжерла білість снігу на Хрещатику, хмурно й пронизливо-сіро в природі, сіро на душі. Мар’яна, нікому непотрібна, стоїть біля вітрини на розі й удає, що дивиться на виставлене електроприладця. Насправді ж вона кидає оком на трамвайну зупинку, хоче подивитися на "старика Володю". У провінційному лисячому хутрі й вушанці, — видко, приїхав із своєї цукроварні на день-два. Він стоїть і чекає трамваю, Мар’яна може на нього роздивлятися, він її не бачить. Як постарівся, як роздався! Як покарбоване обличчя прозаїчними думками! А може й він удає, що не бачить її, може й вона видалася йому облізлою, вицвілою?

І от як байдуже стукає її серце від цієї зустрічі. Скільки нестерпних мук, неспаних у сльозах ночей пережито, а тепер — нічогісінько не відгукнулося в ній. Якийсь жаль за симфоніями, що вже не існують… Володя приїхав статечно за покупками чи у відрядження, а Мар’яна безцільно заходить із крамниці до крамниці, подивитись і нічого не купити, аби серед людей, щоб розмовляти із собою на людському тлі. Це стало її потребою, це заміняло їй кішку й собаку.

Хтось узяв її під руку. Повернула голову — Мирон.

— Що ти тут робиш? — з пильною тривогою приглядається він до Мар’яни. — Я вже півгодини тебе спостерігаю.

Заскочена, Мар’яна не може отямитися. Що це за Мирон? Увесь час уникає її, не хоче говорити, а одночасно стежить. Дивиться — хто з нею? І нашорошено прислухається — що каже вона? Десь ненароком загортати: "Чи будеш на волейболі?" — і потім на волейболі не дивиться в її бік. Іншим разом: "Я чекаю тебе на виході!" — і не чекати. Допитуватися, коли й де вони зустрінуться, а потім те йде в небуття.

Скільки раз Мар’яна казала, собі, що поговорить просто, задушевно. З того нічого не виходило. І от, заскочена, навіть тепер вона не знаходить ні тонкости, ні простоти. Вона відповіла, внутрішньо замкнена, зовні зовсім невимушено:

— Дивлюся на оцю електричну плитку і думаю, чого це на вітрині стоїть, а як зайдеш купити, то скажуть, що нема.

Друзяка Мирон із шумливим полегшенням відказав:

— Боже мій! Яка світова проблема! Та я тобі зараз це влаштую. Тут мій добрий знайомий завмагом. Ходімо!

Справді, за п’ять хвилин плитка чудодійно опинилася в руках у Мар’яни, тільки шепнув Мирон щось завмагові. А ще за п’ять хвилин вони вже йшли вгору Лютеранською.

— Ми зараз її попробуємо, — каже Мирон, а це означає, що він іде до Мар’яни.

І скрізь він, як удома! Скільки в цього Мирона різних талантів!

— Просто, збіг обставин, — скромно відмовляється Мирон. — Мене всі дуже люблять, я придбав за цей час у Києві масу знайомих.

Мар’яна далі не розпитує. Якісь таємниці, щось він завжди не договорює… і завжди так, що навколо нього постає неприємна

атмосфера, — чи вдає значну особу, чи якісь темні справи. Так і сьогодні. Мар’яна боїться наразитися на якийсь цинічний жарт, що ними Мирон часто натякає на свої донжуанські успіхи.

Та він сьогодні інакший. Такий, як у першу хвилину. Докладно розпитує, дорога йому кожна твоя дрібниця, ніяких поз "значної персони", чванливости. Тиха товариська зворушливість і зворушеність. Де ж та аморальність, що так забиває дух?

— А тепер спробуймо плитку. Зараз засмажимо яєшню.

— Ідея чудесна, — втішено погодився Мирон, і яєшня додала ще більшої зворушливости.

Мирон щирий, тихий, прибитий. Розглядають Мар’янині візерунчасті рядна, оглядають фотоапарат, що лишився Мар’яні ще від часів її вчителювання. Чи не могла б Мар’яна позичити на пару днів? Чому ні? Мар’яна не захоплювалася ніколи цим спортом, дуже бо нудна річ — проявляти неґативи. Апарат без діла лежить, Мар’яна давно вже поглядає на нього, чи не занести до комісійної крамниці. Треба ж чимось дотягти до кінця курсів, а там же вони будуть горнути шалені гонорари, — жартує Мар’яна.

Наостанку Мирон чомусь дякує Мар’яні за сердечність, коли це вона повинна б зробити, бо вивів її із сірої пригнобливої вулиці. Залишає Мар’яну заблукану в сумнівах.

Ну, що за людина цей Мирон? І хочеться знати, і страшно, що дорого заплатиш за цю цікавість. Був він сьогодні без задніх думок, товариш, а… а Мар’яна не долічилась кількох карбованців, що лежали на етажерці, наготовлені платити за хату. Може це вона заплатила за цю візиту? Подібний випадок був із Славою на волейболі, з торбинки десь ділися гроші… Чи не маємо ми справу з дрібним злодюжкою? Побачимо,

як то він через пару днів принесе того апарата. Вже, мабуть, не доведеться нести до комісійної крамниці, тільки вона його й бачила.

І Мар’яна відчиняє навстежень вікно, двері, щоб вивітрити кімнату.

XIV

Мороз вернувся. Сьогодні, мабуть, ступнів 25. В такий мороз думка стає чітка й прозора. Радісна. Спадає тягар і з’являється почуття невмирущости. Хай би що! Тоді від такої своєї легкости мелеш язиком, що збреде, і воно виходить дотепно, і всі сміються, і несподівано стаєш душею товариства, і виходить так, що замість розходитися з волейболу додому, товариство опиняється в Славиній кімнаті.

Замість за столом, посідали долі на килимові. Східній бенкет. Ніякої різниці між дурними й розумними. Між цнотливими й аморальними. Сиплються анекдоти, сплітаються модні частушки з платівок, романси з кінофільмів, все частіше ритм румби… Перемагав:

Йолкі-палкі, лес густой,

ходіт папа халастой,

куда мама денется,

каґда папа женітся…

Від нього можна сп’яніти божевіллям, від цього Мирона. Він був би, як кисень зачамрілому, коли б Мар’яна не знала, що легше заподіяти собі смерть, ніж допустити болото в свої храми…

Цинік, він уміє якось вкласти в слова тривіяльної частушки поклади гнучких і пластичних відтінків не адресованої ні до кого, але тут наявної

ніжности. Цинік, він говорить про поцілунок, як про несказану радість. Як він сказав: "Я знаю пам’ять і любов твою..." Не знати, чи це поезія, чи надхненне звертання до когось із присутніх… До кого ж? Слава може, чи Путькало — фотограф-кравець-інженер-маляр?

Була перша година ночі, як надумали розійтися. По дорозі Мирон питав, чи може він ще трохи потримати фотоапарат. Між іншим, він узавтра їде на десять днів… Аж біля Мар’яниного дому він раптом спинився.

— Ох, я ж і скотина! З самого ранку замкнув у кімнаті Джека й не лишив йому їсти! Прощаюсь, біжу!

Та в другу передумав.

— Нічого псові не зробиться. Відпочину кілька хвилин та й зараз піду.

Мар’яна не перечить. Вона, як завжди, певна себе. Коли вона захоче, тоді й піде від неї гість. Вино вже розвіялося, поки вони йшли, повнота й рівновага прийшли натомість. Вона певна себе, вона себе знає. Ще не було нікого, кого б вона не перемогла.

Скільки раз потрапляєш в обставини, що ніхто тебе не оборонить, і навіть не вадила б фізична сила, затопити з раз у пику напасникові. Але Мар’яна знає кращу силу. Вона починає випускати психічні заслони, так відводити й заговорювати напасника, що він зовсім забуває про своє, таке бурхливе п’ять хвилин тому, залицяння.

Що ж Мар’яні робити? Вона не має нікого, хто б заступився за неї, мусить сама оборонятися. Як не матимеш зброї, то так і постелять тебе під ноги. Так багато є хижаків, що чигають на таких безрідних, беззахисних ягнят… Ще не було нікого, кого б вона не перемогла. Януш

це знає, недарма він, захоплений її перемогою, раз на світанку лишив їй залізну скрижалю: "Тримайся, дівко, до останнього, в цьому твоя сила..."

Але Мирон і не думав женихатися. Він схилився на розкладачку й відразу заснув.

Та й доки ж це Мар’яна чекатиме, поки він відпочине? Чи сидіти при столі, чи на підлозі простелити собі, зайняти місце Джека? Оце так гість!

Мар’яна почала торгати гостя. "Мироне, встань і негайно йди додому!" Мирон аніруш. Розсерджена, вона справді простелила щось долі — нехай джентлменові буде соромно! Це не справило на гостя найменшого враження, та й не могло справити, бо він уже давно спав і залишив Мар’яні волю робити, що вона захоче.

Минула година, минула друга. Вона дригоніла на підлозі біля дверей, а якась бестія по-загарбницькому розляглася на розкладачці й солодко висипляється. Розлючена, змучена, сонна, вона пробує розкутурхати негідника — ця колода спить непробудним сном, і гармати її не розбудять. І все ж тут тепліше, ніж на підлозі, гаразд, досидить якось на розкладачці до світанку, а розправу з цим огидним пройдисвітом залишить на потім.

Якби не ніч, якби не мороз — пішла б геть, отак то можна вигнати людину з її власної хати.

Минає ще півгодини, Мар’яна шукає кращої пози, й знаходить її на ребрі розкладачки, й от уже спить, змучена такою клятою ніччю. Мирон і того не чує, він, як камінь. Зайві Мар’янині побоювання й обіцянки собі наробити такого крику, що весь будинок прокинеться.

І так мирно, по-братерському проспали удвох аж до світанку. А на світанку ж Мар’яна усвідомила себе зовсім у обіймах — сонна, розніжена, покірна. Увісні емоції найчистіші, найяскравіші — золото,

звільнене від руди. Увісні ж, у щасливій дрімоті-маренні чула, як Мирон сам до себе воркотів:

— Ах, я ж безсердечна скотина! Так мучити бідного Джека. Мушу бігти, бігти, бігти…

Та Мар’яна занадто у владі золота, звільненого від руди, вона не може перемогти сну, щоб здобутися на якесь слово…

XV

Невже цей сорокапудовий Нарцис не бачить, що Мар’яна його ледве терпить? Уперто приходить він, уперто висиджує до пізнього, дозволяє собі такі вільності, як оце. Питає:

— Хто це у вас позавчора був? Я ніколи не бачив його в вас.

А то він конче повинен усіх бачити? Втім, Мар’яна вдовольняє цікавість червонощокого юнака:

— Це мій один дуже гарний приятель. Ми з ним прожили в одному селі ціле літо.

— Ви на нього так накинулися! Чим він вас так купив?

— Я? Накинулася? Свят, свят, свят! Та то ж таке боже телятко, такий милодушний товариш. Подивіться, він же ніяковіє, як п’ятнадцятилітня дівчинка. Я йому, справді, дуже зраділа…

Мар’яна глумливо спостерігає зарозумілого юнака, і тільки сміхотворність його підозрілих побудовань про Мар’янині добрі взаємини з Левком Береговим, такі, які й повинні існувати між людьми, не дає їй поставити жовтодзюба на своє місце. А це потурання негайно

викликає нову Нарцисову зарозумілість. Він повчально-протекційно каже:

— Стережіться його! Це людина, що здатна зробити зло, сама того не хотячи.

— Я б сказала, що ваші рум’янці не відповідають ролі пітії, яка так подобається дітлахам.

Дітлах, із рум’янцями аж до вух, звисока й злісно ронить:

— Я вас знаю краще за вас самих. І я значно розумніший, ніж вам здається.

— Ну, і на здоров’я! — вже злегка дратується Мар’яна. — Левко Береговий — і зло! Та то — втілення добропорядности! Ви бачили, як нерішучо просив він позичити йому словника? Він делікатний, наче кришталева ваза, боїшся, щоб вона не розбилася ненароком під руками, щоб не образити його яким словом. А зрештою, чого це ви соваєте свого носа туди, де вас не просять?

Нарцис сам напросився на ці слова, але от він ще й образився. Він злобно відповідає:

— Бо ви — іграшка в руках кожного, хто захоче.

— І ви хочете, щоб ще й у ваших? — гнівається Мар’яна, замість того, щоб показати рукою на двері.

А Нарцис чує, що однаково його звідси виженуть, набирається духу й ріже:

— Все одно, кажуть, що я — ваш полюбовник.

— А ви багатозначно промовчуєте на це? — презирству Мар’яниному нема міри.

Нема міри й зарозумілій впевненості Нарцисовій.

— І так воно й буде.

— Невже ви не бачите, що я вас тільки терплю?

— Кінець буде без початку.

— Знаєте! — вже урвалися всі терпці Мар’яні. — Непристойно нам на такі теми говорити. Я — старша. Деякі, он донбасівці, кажуть, що я мохом поросла. Так воно й є. І краще б ви тут не гаяли даремно часу. Я йду з дому й замикаю за собою двері.

XVI

А воно суттю так і є, що Мар’яна собі не господар. Мар’яна — безвесельний човен, розбитий у бурю на морі. Безпорадно крутиться серед бурхливих хвиль — і нема куди близько прибитися. Мілина може де яка? Так то ж мілина! Мілини не треба.

Цілий день на Мар’яну налягають мороки сну, цілий день голова крутиться. Один за одним похоронні мотиви. Януш, Мирон і от іще й Нарцис… Та чи варт віддавати стільки думок цьому хлоп’яті? Хлоп’я собі спритно веслує. І поки говорили "не освідчуючись", то було ще якось цікавіше. Але тепер — або чекати Мар’яні пропозицій "пожити з місяць", або ж настирливому цвіркунові набридне переливати з пустого в порожнє і він уже втямить увесь фальш своїх уявлень.

А він же, здається, хоче бути теоретиком-мистецтвознавцем. І такий без душі? Як на Мар’яну, то вона ладна закохатися в горбатого, аби в нього гарна душа була.

А та їхня "милість" Мар’яну не полонить. Ні, ні і ні! Не піде вона на поступки, не хоче з кимось "пожить". Це — яма, тута, занепад. Мар’яна хоче обріїв, сонця, вранішнього подиху п’янкого.

І як постійний референ, — до болю, пристрасно хочеться мистецької атмосфери. По-свіжому, так наче не було цих років змагань, занепадів, болів, самоаналізи й подібного чортовиння.

Мар’яна сидить у читальні Дому Вчених, дивиться на ліпний ренесансовий орнамент, крізь розчинені двері долітають хвилі звукобарв концерту… Чому половина втіхи відпадає, коли вона слухає музику в тій залі, де люди зібралися для цього нарочито? А от тут, думаючи про своє під Ґріґа, вперше за багато років помітила красу ліпної стелі. Неначе з цієї ненавмисної музики напилася води і, поки ще спрага не мучить її може сприймати красу околишнього світу. І не тягне її в чужий світ, і Мирон далеко, і купить Мар’яна абонемент, і ходитиме в оперу та до театру. Як увісні, — в цій побічній залі. Завжди найбільше вражала її музика крізь сон, наче з-під землі.

Невже таке втихомирення дав один зимовий світанок? І коли це так, — чи спрагне Мар’яна знову, чи буде те саме борсання? Чи чекає вона людину з дороги, чи певна вона, що буде, а чого не буде?

Все здається кращим на віддалі, гострі кути згладжуються, виступає додане від себе, створюється кумир, те, що бажалося б…

І Мар’яна повна в цю мить світанком. Чи в неї голова крутиться від немочі, чи від цієї повноти, що знайшла по дорозі? Повнота від того, що… Ах, не треба аналізувати того, що не хоче розпадатися на елементи!

XVII

Мар’яна співає. Пригадує найдавніші пісні і чує, як від неї відходять намули. В цю хвилину багату хотіла б ще комусь відсипати повноти.

І той хтось стукає в двері. Хто не є — радість треба відсипати, бо її багато, через край.

На тих правах, що Мар’яна переклала кілька російських новельок п’янички Южного на українську мову і щось там заробила, він уже два рази просив у неї грошей на свою пиятику. А це ще — пізно ввечорі присунув п’яний, як ніч, уліз у хату й сидить. Клює носом і намагається зв’язати два слова. Він, здається, не дуже тямить, хто це перед ним, і верзе всяку нісенітницю.

— Нащо ви п’єте? — дивиться з цікавістю Мар’яна на п’яного.

— Я — п’ю… Так, я п’ю! Бо людина стає тоді людиною. А всі — к чорту! Я — людина…

Ще більше цікаво Мар’яні. А куди — к чорту?

— Це значить: к чортовій матері.

Неясно. Чорт має маму? На це Южний не дає членоподільної відповіді.

— А все ж таки цікаво, що ви відчуваєте, як уп’єтеся?

П’яний бовдур схилився на стіл і, здається, пригадує, що він відчуває.

— Знаєте, чому я питаю? — серйозно втлумачує Мар’яна. Може п’яні швидше зрозуміють її, ніж тверезі.

— Чи відчуваєте ви якесь піднесення, окрилення? Чи здається вам, що земля вже не притягає вас до себе і не в’язнуть ноги до неї?

— Ні, я плаваю! Ми на лодочкє каталісь… золотістой-золотой… — затягнув Южний.

— Послухайте, романс цей уже вийшов із моди. Та тихше, бо сусіди вже сплять.

І, на диво, бовдур замовк.

— А скажіть, чи ви коли пробували гашиш або кокаїн? Яке це відчуття? Я тому питаю, що я часто переживаю евфорію, яка йде не знати від чого. Це — радість, раювання всього організму, всіх куточків душі. Тоді хочеться співати, як п’яній. Ні, штучно створене алькоголем піднесення не зрівняється з цим чистим струмом… Може це ще якесь дикунське цілосприймання світу? Я думаю, дикуни були нерозлучні з цим світовідчуванням. Не знаю тільки, чого я потрапила в цивілізацію…

Южний клював носом, наче підтакував. Але Мар’яна вже опинилась у вирі такого стану, коли їй байдуже, кому говорить. Може вона ще п’яніша за Южного, може ще смішніше виглядає, якби так поглянув хто тверезий. Чув чи не чув Южний, але Мар’яна поспішала виговорити нагромаджене.

— Це — найкраще в світі, ці сп’яніння без алькоголю, від самого часом повітря, від пісні. Ось чому дикуни не сприймають цивілізації… бо вона в них відбирає найкраще. А я згодна бути божевільною, аби тільки це переживати. Ще, як пише Достоєвський, є це в епілептиків. Може, ролю епілепсії в мене відограють глибокі душевні пригноблення? Вони не мають ніякого стосунку до лікування, можуть тривати роками… Але я ще не знаю… може ці пригноблення — результат собачого життя, анемії, а може й… — тут Мар’яна згадала, що її відігнали від наукової праці, тільки вона швидко переключила цю думку. — А може це

раювання всіх куточків душі — пісня здорового організму, успадкованого від предків? Южний, ви спите?

— О, ні! Ні! — обурено й енергійно згукнув розбуджений Южний та й знову загруз у глибокім сні.

— А то буває ще так: ритм душі розділюється на два. Один помалішає, а другий швидшає, і ти чуєш їх разом. Все, що робиться, все, що бачиш, відбувається водночас і бурхливо швидко, і все помаліше та помаліше. Один темп стає скажений, вихровий, а другий — лінивий-прелінивий. Боже, як це чудово! Потім ці два ритми втрачають поступово свою інтенсивність, наближаються один до одного, сходяться і, врешті, впадають в одну течію. Оглянешся — з казки, стає довкола знов звичайний будень. Чи вам коли таке буває?

Мовчанка.

— Южний! Ви чуєте? Чи буває вам так, що ви щось робите, й ваша свідомість доносить вам це, як кип’ячий шалений крутіж, і одночасно, як наче ви ледве не завмираєте? Ну, хоч коли ви п’яний? Буває?

Южний похитнувся, пробелькотав:

— Заміж… І то довго навіть не думати… Як рукою зніме… І мені на півлітра, а як ні, то станете жертвою власного вибуху. Я п’яний, я знаю все, я не тверезий. Нещасливе кохання, посвята науці, все це — пічуха! Треба заміж. І мені на півлітра…

О, Боже! Навіть п’яний, і той те саме варнякає, що всі вони торочать, починаючи від Слави і кінчаючи Нарцисом. Чому вони всі товчуться біля еротики, коли й еротика — один (тільки один!) з проблисків тієї загадкової незвичайности, якій Мар’яна не прибрала ще досконалішого слова, як казка, але яка приходить у багатьох з’явах. Чому вони всі пояснюють цим забобоном, коли ж перші прояви Мар’яниної свідомости

в дитинстві саме ці: туга за незвичайним, за чимось не таким, як довкола, бажання вирватися, а хоч створити самій те незвичайне. А ці два ритми — це перші спогади дитинства…

Ґоль-ґоль-ґоль…

Щось із Южного лилося. Южний, хоч який п’яний, вхопився за кишеню. Витяг уже порожню пляшку. Було ще на дні, він випив і хотів уже вкладатися спати. Тільки намагався підняти із стільця своє обважніле тіло й не міг, а Мар’яна, лиха вже на себе й на свою язикатість, помогла йому й легенько виштовхнула за двері. І чого це їй заманулося своє найінтимніше викладати? І перед ким? Вона ж уже не раз обіцяла собі засвоїти велику мудрість мовчання.

На душі зостався гидкий осад, а на підлозі — калюжа від цього нічного відвідувача.

XVIII

Нестерпно хочеться відмахнутися від усіх. Голівонько моя бідна, це всі не ті, що з ними Мар’яні легко! Ніхто з них не сягає їй навіть до плеча, голос її навстіж розкритої душі йде повище їх і потрапляє в порожнечу.

Як душно, як нема чиїй дихати, як жахливо моторошно! Найкращий, найрідніший, найсолодший друг — самотність, бо не може Мар’яна піти на компроміс із обмеженістю, вульгарністю і тупістю. Все це кругом — нудно-пренудно, точнісінько, як у дитинстві, коли хотілося вирватися десь у казку, у світ, у науку, аби не в нетечі.

Їх ціла тічка. Сорокопуд, донбасівці, Южний, кравець-меляр тощо, тощо. Той жаліє, рятувати хоче, той думає увірвати, той з пропозиціями лізе, кожне відтворює Мар’янину біографію за убогим шабльоном.

"Ґрубую бабу откопалі". А нема такого, щоб увів у казку. То й не буде вже?

Мирон, про нього окремо. Він — шантажист, злодюжка. Мар’яна вже давно закаялася довірятися людям. І от — довірилася. Так, він — досвідчений злодюжка. Мар’яна не ненавидить його, тільки її гидливість бере. Одного не може вона зрозуміти, може потім зрозуміє. Це те, що все ж у ньому багато друзяцтва. Невже він так добре грав? От ця боротьба в Мар’яні проти нього кожен раз зринає, коли згадує за Мирона. І зовні, кінець-кінцем, він більше відштовхував Мар’яну, ніж притягав. Мар’яна хотіла переступити через огидне, не помічати — і вона сумлінно те робила. Задля друзяцтва.

Ех, Мироне, треба було тобі таким фіналом закінчувати? Мар’яна не просить милостині, але вона не вміє й змилостивлюватися.

І той Мирон, що про нього оце так неприязно думає Мар’яна, одного весняного ранку йде їй назустріч. Із великим мисливським псом, хода пружинно-чванна, якась цирульницька пиха. Жадна вада цього стонеґативного Мирона не сховалась від Мар’яниного моментального пронизливого погляду — а чому ж, одначе, ожило, заспівало все, став казкою світ? Що є в цьому огидному Миронові, об якого страшно побруднитися, який коли їсть, то прицмокує, завжди шморгає носом?

Мирон також її побачив, ще здалека замалювалася на його обличчі фамільярна посмішка. Він почав грати уривок із ролі великодушного друзяки, він підхопив Мар’яну під руку. В другу мить, як не починалася розмова, Мирон почав читати на лиці Мар’яни, тривога заступила місце друзяцтва.

— Ти за мною сумувала?

Якби Мар’яна не йшла у тіні фатуму, вона зробила б так, як учив розум. Покидатися, познущатися треба, а для цього й собі грати, знайти

в собі усмішку чи якусь сумно-мелодраматичну міну. Ні, Мар’яна з тими, кого так потребує, заходить у конфлікт, вона їх відсилає, виставляє наперед себе панцер гордині. Сьогодні ж із цим притягливо-відразливим Мироном розпирає її розлаятися.

— Ти сумувала за мною? — ще тривожніше перепитав Мирон.

Мар’яні треба було помовчати, а тоді сказати: "Чому ти не писав?" Мирон почав би перелічувати, що йому заважало, а Мар’яна мовчки йшла б і ранилася.

— Я? Ані в гадці не мала!.. — натомість відповіла Мар’янина гординя.

— Я тебе не впізнаю! Що з тобою? — розгубленість чи великодушність робить Мирона ласкавим. — Яка тебе оса вкусила?

— А що? — наївно запитала Мар’яна.

— Ти ж кохаєш мене?! — ствердження більше, ніж запитання.

Мар’яна зовсім розреготалася. Ах, дурень!

— Що це значить? — Мирон рвучко висмикнув свою руку й спинився. — Що це значить? Хто тебе підмінив?

Мар’яна йде далі, вона зовсім не помічає ображеної рвучкости Миронової.

— Почекай! — навздогін їй Мирон. — Нам треба поговорити. Ти не можеш побути кілька хвилин за мною?

Вона йде далі.

— Почекай! — наказує Мирон.

— Що це за "тубокуш"? — розгнівано обертається Мар’яна.

Ні, Мирон уже не може знести цієї зневаги, він рвучко зникає за рогом.

Ну, чи могла Мар’яна інакше? Коли б могла, то справді була б собачка. Цей теж із категорії "рятівників". Це боляче. Але й він образився. Шкода тільки, як він товстошкурий і не відчув усієї глибини її відрази.

Тільки лють Мар’яну бере, що вона так багато думок присвячує йому, ще чогось сподівається. Де зусилля, витривалість? Ліків, протиотрути!

XIX

Душа болить, рани ятряться — хіба цьому можна зарадити? Коли їй не вистачає тих складників, що дають гармонійність, хіба це не хвороба? Мар’яна хоче тільки рівноваги, снаги. Ці ж дурні нарциси, слави етсетера хочуть вбити їй у голову, що треба полювати за самцями й самій посамичитись.

І не можна перекласти на слова цієї муки. Колись хотілося: розлетітись на дрібні частинки, пошматувати себе, — тепер нема цього. Колись хотілося: бути одночасно скрізь, як етер, — тепер нема цього бажання всюдисущости. Одне не змінилося: волочить вона своє тіло по світі, тяжким тягарем їй воно.

Яка мудра була Мар’яна в дитинстві! Доросло мудра. Не хотіла бути великою, хотіла назавжди лишитися дитиною. Була щаслива тоді, не несла тягарів, навколо сама казка була. Поскидати всі тягарі! Утікти! Куди? Одне місце — небуття. Мар’яна хоче не бути.

Від чого це все? Від того може, що Януш — не Жан Кристоф? Прийшов, згадав. Але чого шукає тут? Все хоче довідатися, чи Мар’яна й досі понад хмарами літає. А Мар’яну кожен раз убиває, що він такий звичайний, одноплощинний, земний, — такий, "як і всі". Та ж "всіх" Мар’яна не бачить, а тут… Не перестає вражатися цією незвичайною надхненною красою. І ті забивання об твердий ґрунт нічого не допомагають. Образ його, раз створений у душі, наново й наново воскресає. Та краще любити його здалека й не розбивати того образу.

Яка довершеність зовнішньої краси, неспотвореної ні пихою, ні самозакоханістю, ні глупотою! І — який нецікавий інтелект! Це — дві людини. Одну Мар’яна любить, а другу… Як пекуче сумно! Так зачарувала її краса, і все якось незугарно. І як прийняти долю "жінки на дев’яносто відсотків без особливих переживань" гідно?

Коли ж туга не зменшується, а глибшає. В кімнаті, вдома, як птах у клітці, кидається, не знайде розради. Де подітися від усіх них, щоб н£ бачити їх і щоб не бачив тебе ніхто?

Ця люта нудьга, цей грізний ворог!

А чого ж інші не нудьгують? Бути, як Слава, як… Покликати Мирона, коли не хочеш розбивати образ Януша…

XX

Увечорі ця ніжна зелень ще більше видається уявною, а особливо під електричними, рівними світлами, що пронизують кожен листочок-мереживо.

Мар’яна йде Хрещатиком під сонцями круглих ліхтарів. Монументальні контори міста губляться поза владою замкнених у скляні кулі сонць. Гінкі галасливі авта. Тепла весняна ніч і косі пасма

простелених на асфальтах розбитків із тих самих сонячних куль, що вгорі.

І в повітрі весна, її Мар’яна особливо боїться. А от же в неї такий гармонійний настрій, стабільний. Зверху сум, а на дні — радість. Їй радісно йти по розбитках сонць, не шкода згаяних годин, нема мимовільної скривдженості, що от не вечеряла, нема злости, що простояла півгодини, чекаючи трамваю, не боїться свого Дамоклового меча, злиднів. І так добре, що йде сама… Їй гармонійно, лагідно, дивиться вона на свою здовжену тінь, на ритм молодих каштанів, що їх минає. Якась друга тінь невідступно повзе за нею, не відстає, не переганяє. Мар’яна озирнулася.

— Я йшов за вами від самого трамваю і знав, що ви обернетеся, — аж тепер обізвався Нарцис.

О, Боже! Цей Нарцис своїми невідступними настирливостями викликає в ній тільки вибух жалю до себе, за себе… і шалене, непереможне бажання відчувати поруч себе когось любого. Вона тримає юнака в покорі, він має право лише тіні. Правда, останніми часами він цим правом дуже зловживає, занадто одверто, без прикрас та майже цинічно висловлює есе, що хоче. Він тільки потрапляє пальцем в небо, бо не знає, яка безодня в ній.

— Я хочу бути сама, — різко сказала Мар’яна, — і ви йдіть додому. В цю хвилину я не можу терпіти жадної присутности.

— Вас не збагнеш! То ви видумуєте якусь книжку, а тепер виставляєте за двері, — з відчаєм прошипів Нарцис.

— Як через книжку ви маєте право втручатися в моє інтимне життя, то не носіть. Я хочу бути сама.

Що ж, Нарцис покірний. Він своє надолужить, буде потім їй цей юначок доткати: "Яка ви примітивна! Не можете відрізнити почуття від настрою"… "Я вас знаю краще, ніж ви самі себе". Один з непрошених "психологів", що люблять влізти в довір’я, а потім звисока научати.

Але хоч пішов геть, розбив Мар’яні щось у гармонійності. Вже полізли в голову непрохані спогади, ствердження. Так, там і там Мар’яна підпадала чужим впливам. Так, Мар’яна малодушна. Так, ті відворотні людці вертіли тобою… Ні, нікого не хоче вона потребувати, бо ніхто не виправдує її хотінь. Німотно, самотньо…

Вона жадає повного змістом товариства, нехай у корені лежить еротика, та все ж товариства. Образ за образом, ось всі ті, що шукали її, — і ніхто не хотів чи незугарний був перекласти гаму темної фізіології на гаму людського мерехтіння. Нікого не цікавить гама Мар’яниного "я", хвилі її звучання йдуть поза них, бо вони — лише полюють.

Це — боляче. Це — нестерпно. Це — образливо. Образа перемагає страх пустелі, німої й безлюдної, чорної, що нею йде Мар’яна крізь життя, спрагла, знесилена. Краще згинути самій, — так потребуючи бути не самій, — ніж солоний ковток води. Бо не збагне

Мар’яна, як можна задовольнятися самими зовнішніми ознаками близькости. Все це тратить привабу, стає непотрібним, коли сфера душевного звучання йде стороною, коли не переплітається, не говорить, а чужо мовчить і замикається.

І Мар’яна приходить до думки, що всі вони хочуть заграти на цій її рисі: довірливості та потребі бачити людей кращими, ніж вони насправді. Тому вона цінить товариство одружених. Вона знає, що коли вони до неї прихильні, то там хоч нема спекуляції.

Уже давно вона звернула на Миколаївську й повернула на Мерингівську. Сітка з дрібнесенького клейкого яснозеленого листя

коливалася відбиттям електрики на тротуарах, а з розчиненого вікна рокотала гітара, повіяло на Мар’яну затишною, замріяною провінцією. Воскресла одна хвилина давноминула, привиділася…

* * *

… Почуття це таємниця. Її ніколи не дано тому, хто її не пережив. Її не можна переказати, описати…

Увійшла в дім на передмісті, почала вітатися. Виконувала прийняту тут церемонію чоломкання із домочадцями. Хтось у Павликовій кімнаті. Мар’яна глянула через розчинені двері — і почула, і побачила щиро-радісні очі з жагою благання. Володя вітається.

Мар’яна тоді не змінила свого виразу, а навіть посуворішала, вклонилася здалека, пішла собі. Навіть забула кінчати чоломкатися. І вже весь час присутність його світила, промінився той образ його милий із жагою благання. Та от, і разу більше не глянула в той бік.

Коли це було? Ті очі… Все життя будуть вони світити, те право її у Бога, яким вона знехтувала…

* * *

Удома сіла Мар’яна й не знати чому почала писати листа. До людини, що й адреси її не знає. Писала з почуттям, наче сидить з ним у кімнаті при лагідному світлі заабажуреної електрики і провадить неквапливу тиху розмову про все, найдорожче серцю. Писала-писала, ще чуючи десь за стіною пам’яти потаємно пристрасні рокотання гітари, і раптом урвала, поклала перо. Нащо гальванізувати трупи? І що було б, якби послала статечному провінційному лікареві такого листа? Чи була б вона йому такою подругою, як тепер може інша с?

Хоч Мар’яна й вірна Володі на все життя, бо більшої божескости і більшої правди кохання не дано людині, як того вечора, але… була б бездарна Мар’яна в ролі дружини лікаря на цукроварні. Мар’яна ж ходить із вродженим почуттям людини великої долі, — дарма, чи то доля успіху чи й безконечного неуспіху. Мар’яна — не така як інші, і це не така найбільш надає їй сили.

Чи не краще казці жити, як вона є? Скільки разів було б уже пекло буднів у її з Володею родині? Чи мала б Мар’яна цю дорогу їй казку, якби не було мук її невгамованої заклятої душі?

XXI

Хотіла б Мар’яна подивитися на себе збоку, яка вона! Чи відбивається оте "щось не таке", печать його?

Так подивитися, як на оцю жінку в трамваї. Ніжне створіння. Ніжно кашельнуло. Цьому ніжному створінню може вже випали конвульсії пологів і воно витримало. Мар’яна — не для пологів. Це було давно ясно. Мар’яна не ніжна, ніколи не була ніжною.

Вона якоїсь іншої марки. Їй і нема долі в прибутках-вигодах жіночих. Захотілося тобі їх!

Прокидаєшся від музики в собі і душа повна, плаває в густому жалю. За чим? Щось поза тобою пройшло, тобі нема п’яну щастя. Його не знає й більшість, хібащо, увісні якому вибраному припаде. Мар’яні воно припало змалку саме в такій формі, неґативу. Мар’яна надто відчуває, яке воно — й нема.

І вона має право казати: "Оточення бідне, а світ широкий, і я його не можу освоїти". Мар’яна тепер освоїла багато й каже чуттєві: "Дурненьке, чого ти? Бадьора, думлива, читаєш, радієш… Кохання — воно краще, коли "дивишся і зуб не йме".

В цім непримиреннім, затятім змагу не знати, хто переможе. Природа, що наділила Мар'яну якимись не такими якостями, як у всіх, чи Мар’яна, що хоче загнуздати природу й пробоєм узяти інтелектуальні твердині.

А інтелектуальні твердині — це не природа? Не таке ж Мар’янине право?

Звичайно, не тієї Мар’яни, що живе, старіється, жадає тепла анод-катод. Ні, тієї, що стоїть зверху й готується до великого злету. І аж тепер збагнула вона, що для неї книга. Не може тільки читати книг без перспективи далекого обрію. І ці ура-витримані радянські продукції також не пролазять через горло. Але справжня книга завжди була для неї величезною опорою. От саме й тепер книга цілком реально дає все те, чого не мають всі довкола неї, чого не дано їй через якесь нещастя, через якесь непорозуміння в природі, що зробило її іншою й душить у голоді, в пустелі, в безвиході…

Пустеля Такла-Макан, мабуть, не гірша за Мар’янину. Води, без води мре енергія! Ти впала серед сухих пісків, багато разів падала, підгинались самі ноги від несили, не тямила вже нічого, — тепер ти йдеш машинально, поки ноги несуть.

Заважає Мар’яні. Заважає дурна звичка об’їдатиея. Взялася до книжок — їсть їх, їсть, аж до переситу. Друзів, друзів, — аж нездорова реакція. Любити… Так, тут нова перешкода. Самолюбство. Від усього — збридження й сплін. А завести раціоналізацію праці, а стриманість, всього до міри, щоб, перестаючи, ще хотілося. Мар’яна ж ніде міри не знає. Це — і некультурність, і злидні.

Тепер без міри об’їдається Мар’яна книжками. Треба б перемежувати з друзями, теплом людським. Та де їх узяти?

XXII

Ніколи, ані крапельки, не ідеалізувала Мар’яна Мирона, а от… Думка її вперто шукає виходу. Чому має бути в полоні у людини, яка їй так моторошно огидна? Чому їй не йти собі своїм шляхом, не квітнути через вимоги якоїсь сліпої природи? Чи така та природа, як турукають у вуха щодня южні й слави — саме Мар’янина? Їй кажуть, що вона повинна посамичитися — і тоді буде все добре. А їй хочеться жити в казці, як нема казки зовні, то негайно творити свою. Реальне життя — не казка, звичайно. То його й не приймає, не бачить, не хоче знати. Або приймає тоді, як воно казково являється її очам. Любити ж у тому, про кого уперта думка, нема чого. Та й треба було б уже стати порохом його черевиків, зовсім потоптати гордість.

Гордість! Це кажеш ти собі, коли падаєш у безодню!

І от, після багатьох обминань, зневаг, взаємних непомічань — у парку біля університету зіткнулися. Не було куди дітися, треба було зупинитися, сказати два-три слова.

— Куди ти йдеш?

Не чекаючи відповіді, Мирон додає:

— Це мене цікавить через фотоапарат. Я мав тобі його занести. Та й взагалі…

Чому тільки "взагалі"? Мар’яні боляче, що "взагалі". Він боїться перехилити в один і другий бік.

Це хотіла відповісти Мар’яна, втім…

— Боже, коли б не було цього проклятого апарата, то ти й не привітався б… — замість того, відказала Мар’яна, рвучко стараючись визволити свою руку.

— Раджу тобі не говорити дурниць і на кожному кроці не ображати мене. Цим ти мене не проймеш, — не випускаючи з своєї руки — її, поглядом удава вп’явся в неї Мирон. — І взагалі…

Мар’яна покаянно й смиренно пробелькотала:

— Я не хотіла ображати, може навпаки, може я ставлю себе в принижене становище цими словами…

Вона ладна була упокоритися, але розгніваний Мирон не захотів, пішов. А чому Мар’яна не запитала, що це за "взагалі"? Виявив камінну неприхильність до її покори й пішов. Тільки нащо це серце, що, як безодня, маленького камінчика сприймає з гуркотом?

Апарат точно другого дня принесено на курси. Мирон вирішив "та й взагалі" розквитатися. Він ще позичав десять карбованців, він пам’ятає це може краще за Мар’яну. Мирон витягнув гроші — і ховає назад.

— Але я тобі їх зараз не віддам, — раптом вирішує він.

І знову та Миронова недоговореність. Мар’яні байдуже. Віддасть, коли захоче. Чи в доброму стані апарат? Чи Мирон не зіпсував чого в ньому?

Мирон подриґує плечима.

— За кого ти мене маєш?

І це було сказано знов так чванькувато, що Мар’яна відразу замкнулася й повернулася до Нарциса.

— Не маєте, випадково, зайвого олівця?

Нарцис не має, але має, знову ж таки, Мирон.

— Дякую.

Щоб уникнути цього страждання, цього холоду, вона навіть не хоче почекати його при виході, як вони були умовилися. Нема на кого витрачати свою думку. Нікому це непотрібне, ні їй, ні йому. Тільки чого те серце нікчемне?

Стільки покори, стільки щирости…

XXIII

Та й от, знову це повертається. Два місяці Мар’яна мала рівновагу, читала, працювала. Тепер знов. Читати не може. Нічого не хоче. Хоче людей. Спроби Мар’янині плачевні. Самотність обручами сковує її.

Тепер тільки про це й думай, любих розмов із собою нема. Нудний, марудний день, такий тяжкий, що вечір здається карою, тяжкою мукою.

Звідки воно таке дуже, непереможне — гризота за людиною?

Сьогодні прийшла до Слави, зустріла її на сходах. "Я за хвилину вернусь, ось ключ від кімнати, почекай мене". Мар’яна прочекала дві години і написала на клаптеві паперу: "Вітаю". Це не рубцюється. Жебрачка дружби.

А ввечорі прийшла Слава з повинною. Та не сама, а з кавалером, — кравцем-малярем-фотографом-інженером-поетом Путькалом. Слава знову в новому брилику. "Треба чоловіків завойовувати" — все повчає вона Мар’яну. От Слава й купує брилика. Ну, а Мишко?

Воно було зовсім не так. Кавалер був призначений для Мар’яни, а Слава — лише сваха. Кавалер з десятком професій пішов, залишивши Славу розпочати сватання.

— Пам’ятаєш? — таємничо й багатообіцяльно почала Слава. — Пам’ятаєш, я тобі давно ще казала, що тобою хтось цікавиться.

— Ну, казала, — погодилася Мар’яна.

— Так оце цей Путькало. Він просив мене поговорити з тобою.

Слава прекрасно почувається в ролі свахи, як, зрештою, в усіх ролях та ситуаціях. З гумором.

— А він що, сам не може?

— Та то такий тюхтій, що сам не наважиться.

— А про що ж мені з ним говорити? Що в мене з ним спільного?..

— Почекай, послухай… Не будь така дурноверха! — перебила Слава. — Ти маєш дуже вигідного жениха…

— Та хто його просив? — розлютилася Мар’яна.

— Дай договорити! — прикрила, мов покришкою, Мар’янин гнів Слава. — Будеш усе мати, ні про що не думати… Забезпечена будеш! Він вирішив цього літа одружитися, бо не може їсти обідів у їдальні…

— Славо! І ти…

Сльози гіркости, прикрого жалю за себе підступили до Мар’яниних очей. Скривдженості. Віддати свою велику долю за забезпеченість, себто продати її? Проміняти за борщі?

— Славо, скажи йому, що я — незугарна куховарка, і він відчепиться. І як ти, ти, могла з таким свинством до мене йти?

— Боже, яке дурне, яке дурне! — із здивованими жалощами й мало не презирством похитала головою Слава. — Та що ж там — навчитися куховарити? Та це ж кожна жінка мусить уміти!

— А ти! Купила раз у житті курку, та й то лише з двома лапами. "Дві лапи є, а де ще дві?" "Кожна жінка"! Хай і шукає кожної! Я — не кожна!

Слава зовсім не зважала, що Мар’яна сердиться, вона сумлінно виконувала ролю свахи. І професій багато, і блискуча партія, і не журитися завтрішнім днем, і ще богзна тільки що.

— І тобі тільки добра всі хочуть, а ти так, як… з ланцюга зірвалася… Розпирхалася!

— Хай не лізе. Ти краще скажи мені, де дістати великого академічного словника. Я мала, та в мене хтось позичив і не вернув. А мені без нього зараз, як без рук. Переклад маю.

Ну, певно, що переклад у Мар’яни — значно більшого масштабу подія, ніж оце сватання. Слава, як почула, то з радощів аж руки потирає, — кімната наповнилася захопленими вигуками, про сватання вмить забуто. Словник? А в її Васанти нема? Чи Мар’яна й з нею розлаялася?

— Навпаки! Це вона дала мені переклад. Випадково зустрілися сьогодні, як я верталась від тебе. Бач, із Васантою я ніколи не можу

розлаятися. Ми можемо роками не здибатися, але не розлаятися. Хто ж це в мене позичив словника?

Гумор і мир та злагода аж танцювали з радощів по кімнаті. От! Такий простий, а такий геніяльний лік на нудьгу — робота до душі. Аж через годину згадала Слава, що вона сьогодні тут таке.

— Ну, свахо, пора додому, — підігнала вона сама себе й розреготалася. — Уявляю, як буде здивований Путькало! Він же думає, що робить тобі велику ласку. Аж тепер я тобі признаюся… — додала вона. — Я з самого початку дивилася на це, як на гумористику, а цікаво було, як то ти почнеш пирхати…

XXIV

Круча Аскольдова Могила навіває почуття безконечности. Оця безмежна блакить, розлита на всій низині Дніпра долі. Оці загублені між бездонністю неба та неозорістю лугів чернігівські ліси. Оця п’янка чистота повітря, оці кручі, чагарники й вікові дерева, що й над тобою, й під тобою… Ти й поміж ними, і на відкритому звідусіль горбі — у віковічності.

— Ці кози пасуться, мабуть, відтоді, як тут хоронили Аскольда, — каже Васанта, хоч це й явно неправдоподібно, щоб якась нещасна коза могла жити тисячу років.

Коли вони були тут востаннє, то на цім великопанськім кладовищі над амфітеатром посеред мармурових хрестів і статуй стояла капличка. А тепер, замість церковці із хрестом нагорі, — невиразний круглий павільйон, довкола нього — квітники, Газони, доріжки, ослони, що просять посидіти, подивитися на блакитну Задніпрянщину. А де ж хрести, статуї, пам’ятники, кладовище?

От тобі маєш! Допіру нагорі шукали Мазепинську церкву — знайшли порожнє скучне подвір’я, замість кучерявого козацького барокко в рамці синього неба. Якийсь спортмайдан, чи що? Роздягалка якраз на тому місці, де був вівтар. Так радісно було приходити сюди й ще здалеку бачити величну й спокійну білу церкву, а зблизька кожен раз дивуватися, як то вона вся розмережена нескінченними візерунками. А тепер — так нудно-нудно! Просто фізично розливається по тобі нудь, і вже трудно собі уявити, як то могло виглядати тут сільце Берестове, а в ньому княжий двір, церква Спаса, ліс навколо великий… Мазепа на цьому місці збудував ту красу — і от її нема… Тепер тут…

— Напевно відділові комунального господарства потрібен був нащось мармур із пам’ятників, — здогадується Мар’яна. — Але ми ходімо туди, на середину цього амфітеатру, там сядемо. Це ми наче справді в театрі — на найкращих місцях…

Як тут, у несамовитій повені блакиті, у стиглій розкоші київського літа, серед бальзаму-повітря, сонця, кіз, що тисячу років пасуться на Аскольдових кручах, — як тут гніватися? Товаришки підкорені одному почуттю: навгасному радісному здивуванню, що в Києві, недалеко від трамвайної зупинки, є така Геллада, куди всі моторошності міста не мають доступу, де так легко, де нічого людині не треба. Це кожен раз, як прийдеш сюди, здивування не вгасає.

Та ще одне здивування: чого це так довго вони не зустрічалися? Що їх роз’єднувало? Їхні ж долі йдуть усе життя рівнобіжно, такі одна на одну схожі. Якби не зустрілися на вулиці випадково, якби не переклад, то й не сиділи б тут, не дивилися на Задніпрянщину, не говорили б про свої великі та малі інтереси.

— Почалося з дрібниці. Мені попалась у руки Роні Старшого "По огонь". Юнацька книжка. Я колись читала її, тоді вона не справила на мене враження. А тепер — усе в іншому світлі. Там додано невеличку бібліографію, а з тих книжок повела доріжка до інших… Якби ти знала,

як я тепер захоплена! Весь вільний час — у бібліотеці. Ми щасливі, що живемо в великому місті, де можна знайти яку тільки хочеш книжку.

Мар’яна наче п’є цілющу воду. З Васантою бути — не тиснути себе; не зв’язувати. Собою бути. З усіма іншими — все в тій масці, якою уявляє тебе партнер, навіть та мова, той жаргон, що вживає партнер, попадається на язик. З Васантою — те, що доступно самій.

— Найбільше вразила мене з теперішньої лектури — Енґельса "Походження держави, родини та приватної властности". Тепер вразила, а не тоді, як треба було до іспиту "пророблятиˮ. Знаєш, чому вразила? Бо це для мене перша книга, де жінка — не "исчадіє адаˮ, не родильний апарат, не конкубіна, не альковна іграшка і навіть не муза генія. Перший раз читаю книгу про велич жінки. Пам’ятаєш, як ми журилися, що ми — нижчі створіння, що нам не досягти інтелектуальної досконалосте? Так же думає й увесь світ. Жінка може ще бути гетерою. Але вся цивілізація, мистецтво, філософія, музика — витвір чоловічого мозку… Ага, ще може бути вона "синьою панчохоюˮ. Ти знаєш, я ладна бути "синьою панчохоюˮ, аби досягти свого. А от…

За цим "а отˮ… — цілий світ Мар’яниних пригноблень.

— Пам’ятаєш, як ми шкодували, що не вродилися хлопцями? Ми тоді дуже любили всякі такі вирази: "О, безхарактерна безнадійність!ˮ. "Благонеприкаяне бажання…ˮ "О, Василиску!ˮ Одна поперед одної вигадували "афоризми". "Чиста душонька, подібна до прекрасної блідої тифозної воші". Або: "Музика плюс нещасне кохання хоч на п’ять хвилин дають нове складне тіло, що зветься поетичний сум…ˮ А це ти, здається, видумала: "Де є благовоніє, там, безумовно, будуть і зловонія…ˮ За те я вигадала такий афоризм, що підходить мені навіть і тепер: "Вже маю знайомство з життям безсрібреницьким, а сріблолюбність із технічних причин відпадає".

Васанта пам’ятає.

Так, тоді майбутнє було десь у невизначеній, безмежно далекій далині,— вічність попереду. В них тоді був свій ідеал. Тонка, висока юнакувата Васанта більш відповідала тому ідеалові, ніж кругла апетитна пампушечка Мар’яна. Тепер вони обидві відхилені і від свого ідеалу, і від того, що вважається нормою. Здоганяючи ідеал, вони утікали від кріпацтва родини. А де ж їх інтелектуальні висоти? І от одна, це Васанта, каже:

— Треба було б все таки скласти якусь сім’ю… Так нормальніше. А от… — думаючи про Кучерявого.

І кожна з них має своє "а от…" Ніколи вони не бабралися в інтимностях одна одної. Васанта щось замовчує, але Мар’яна не хоче знати. Вона й сама каже тільки кінці, а думає цілі образи. Проте, ясно й так: не професійно "вийти заміж", так ніби "знайти посаду", "влаштуватися", а… Та де ті цікаві люди, що були б поплічниками? Нема їх! Подружені, вислані, порозстрілювані… Кругом, де не подивишся — шушваль, непотріб, малеча…

— Мені один знайомий сказав: "То ви сама нецікава". Може це й так.

— Мабуть, що ми самі винні, — мелянхолійно каже Васанта. — Які ж ми жінки? Ми якісь покручі. Інші бюстом пробивають собі дорогу, а ми й фізіономією не змогли.

Мар’яна вражена цинізмом, сарказмом, гіркістю… Вона ніби навіть уловлює в цих словах нотки заздрощів.

— Всього того, що вабить чоловіків у жінках, ми не маємо, — затишок, уміння провадити дім, кармін на устах…

— А я й не хочу помічати таких, кого треба карміном заманювати, — Мар’яна напевно думає про Мирона.

— Вони всі такі! — безапеляційно заперечує Васанта.

— По-моєму, кармін — символ безправности. Колись напевно будуть читати про виховання наших панночок на посаду куховарки й коханки так, як ми тепер читаємо про торгівлю рабами на Червоному морі та спеціяльне виховання малих крадених дівчаток на ці ролі.

Вже вони як зберуться удвох, то дадуть гарту всім і всьому. Теза "шерше ля фам" (чи по-нашому "де чорт безсилий, то пошле жінку") їм також не подобалась, більш до душі було "кожна куховарка повинна вміти керувати державою". Звичайно, достосувавши до реальної дійсности. Слово "куховарка" можна залишити, бо ж і так у нас "жінка", "куховарка" — синоніми ("кожна жінка повинна бути куховаркою"), але далі мають бути слова: "... повинна могти захистити докторську дисертацію". А вже найбільшого презирства заслуговував у очах товаришок вираз: "Вона — жінка такої-то величини". Нема чим чванитися! Сама будь величиною.

А от... Тією дорогою не пішли, ця ж — закрита. Може якби не прогнані були з жаданого шляху, то говорили б оце про яфетидів чи антів... Лишаються манівці, бездоріжжя і питання: "Чи не покручі, справді, ми? Не можемо собі місця загріти".

Мар’яна не погоджується. Неправда!

— Ми може найчутливіші виразниці нашої епохи. Ми ж не хочемо чогонебудь, а бажаємо досконалого. Оця епоха найперше йде колесами по таких, як ми.

— Одним словом, ще один месіянізм, — зіронізувала Васанта, трохи криво всміхнувшись.

Мар’яна не звернула уваги на її скептичну посмішечку і вже захоплювалася:

— Так! Скажи, чому інші епохи не мали таких неприкаяних жіночих душ? Вони то були, але щось їх примушувало підкорюватися стандартним нормам… або йшли в манастир…

— О, вже з манастирями… Он, кажуть, уся Микільська слобідка — нащадки ченців Києво-Печерської Лаври.

Мар’яні рішучо не подобається Васантина посмішка, якась наче винна, наче вона хоче розсміятись аж до вух — і не пускає щось. Проте, нікому не скажеш так того, що ще не оформилось у власних думах.

— Що далі йде людство в майбутнє, що складніша людська психіка, то важча ця проблема — знайти собі людину до душі. Чи не бачиш ти, що в інституті родини на наших очах відбуваються різкі зміни? Що ми живемо в період краху усталених шлюбних норм і становлення якихось нових?

Ні, Васантин скепсис конче треба перемогти. Васанта почала насміхатися. Чи не начиталася часом Мар’яна писань Колонтай із її "легкокрилими еросами", "крилатими амурами", "вільним коханням" і подібними виплодами двадцятих років?

— Ні, Васанто, ти подивися навкруги, пошукай зразків щасливого шлюбу. І не знайдеш. Найбільш закохані, що одружуються наперекір оточенню в ім’я вічної Любови, — як вони потім гризуться!

— Бо нестатки, то гризуться.

— Ну, а старі?

— Бо набридли одне одному.

— Ага! Це саме й я кажу. Всі оті "нормальні" — вони обтяжені своєю "нормою", хочуть вирватися, незадоволень Сходяться, розходяться…

Другі — терплять це все, лише через дітей. Чи ти бачила якусь щасливу сім’ю?

— А скільки в них презирства до нас! Як звисока питають: "Чому ви не йдете заміж?" Як жаліють тебе! "Ви одружені?" — "Ні". — "Бідна"! — І справжній жаль у очах. Як підозрюють тебе в різних збоченнях! Аж сама часом починаєш думати, що ти — якась ненормальність.

Дві радянські суфражистки навперейми злословили, скільки їм у душу влізе. Справді, ця категорія самітних жінок — найбезправніша, і відбуває подвиг свій не знати за для яких молохів.

— Знаєш, що? — надокучило вже Мар’яні. — Заспіваймо. Заспіваймо тієї, що ти вивезла з Полтавщини, весільної. "Та сухий терен…" Це така тонка мелодія, як камерний романс.

"Та сухий терен" у цій блакиті не виходить. Дуже безрадісно.

— Гей, а моєї натури та й не перестановлять…"

Пісня звалася "Горе вам, дівчата…", але Мар’яна вилущила з неї ту ідею, що їй найбільш відповідала, пісню перейменувала.

"Натура, як у тура" вимагала розкошанської безпосередности.

— Ну, то цієї, що всі жидівські няньки увечорі по київських садах та скверіках співають: "Гей, вітер з поля, да хвиля з моря…"

Ні, навіть у місті в сільських дівчат виходить краще, ніж у них. Навіть і пісня для кожного часу та місця — своя, а всі вони хочуть, щоб душа, й шлюб, і родина зоставалися в віках незмінні. Де Васанта узяла цей переклад?

— Та один мій знайомий дає. Дуже швидко потребує здати, то передав мені…

Тепер вони говорять уже: "Один мій знайомий…" Боже, як вони розійшлися!

— Якби ще хто був, то ми швидко б зробили цей і взяли новий. Може ти кого маєш?

— Є в мене один хлопчина, треба буде його спитати. Один такий нав’язливий зарозумілий юнак. Дуже розвинений, але завжди чогось у нього руки мокрі… "Ой, у полі криниченька на чотири зводи…"

О, ця то вже зовсім не підходить у цій гелленській блакиті.

— Що це таке? — перша обурилася Васанта.

XXV

Аж ось де пам’ятники з Аскольдової Могили! Поскидані в яр, що починається за сходами до Дніпра. Отож там між деревами та кущами яру й валяється нікому непотрібний тепер мармур.

В яру буяли тополеві гаї й досягали, своїм верховіттям їхніх ніг. Левко Береговий і Мар’яна спинилися й не знали, чи їм іти далі, до Лаври, чи вертатися. Вони вже й так ненароком далеко зайшли, хоч Левко тільки проводив Мар’яну додому.

— А я зовсім була забула, що словник у вас. Так у мене всі книжки десь поділися. Хтось візьме, а я забуду навіть, хто. Це якби я не прийшла за ним, то ви б і не принесли?

Левко збирався…

— Але звісно, як то в місті… Ніколи нема вільного часу. Словом, як той казав, побожними бажаннями пекло вимощене…

З цим Левком зовсім так само, як із Васантою. Так само легко, невимушено, так само не зважуєш кожного слова — казати, чи ні — не цідиш через сито свідомости. З ним не треба вдягати маски, щоб тебе бачили. От тільки зайшла до нього — відразу втрапила в свою атмосферу. Двадцять хвилин минуло, як вода в бистрій ріці. Левко написав записку дружині, що вийшов, і пішов її трохи провести.

— Ви хочете вулицею чи садом? — запитався він, і Мар’яна від щирого серця відповіла:

— Вулицею швидше, але мені шкода так відразу розстатися з вами… Я наче вирвалася з в’язниці. З іншими тільки отруюєшся, а потім довго видихуєш отруту та радієш самоті.

А Левко ж і не старався навіть її розважати чи приподобитися. Він також зрадів Мар’яні, розповідав про себе з тією ніби ніяковою, ніби нерішучо-м’якою усмішкою, з іронією, що стосувалася себе самого. І цікаво, що нічого особливого не говорив, а виходило тепло, дотепно, щиро. Тонка деталь, одне слівце — і все оживає.

І так вони йшли — через повітряний місток, через сади, понад кручами, у яр спускалися, повз цитаделю проходили, на шпилі видряпувалися, аж поки дійшли до цього звалища пам’ятників.

— Я позавчора тут була. Тут так прекрасно, що я ще й вас привела. Ви не знаєте, чого це, як прийдеш сюди, то всі гальма зникають і хочеться щось лепетати, сміятися, філософувати?.. Як п’яна!

— Справді, тут якесь п’янке повітря, — здивувався й Левко.

— А я думаю, що люди колись взагалі не потребували алькоголю, щоб почувати себе п’яними.

Левко не може віджалувати. Так близенько — і за тією біганиною, за роботою ніколи тут не буваєш. Не бачиш справжнього обличчя Києва.

Мар’яна поскаржилася:

— Просто на очах усе міняється. Я пам’ятаю, як наші батьки жили: не христини, то входини, то масляна, то "оказія", то ціла серія весіллів. Це ж навіть не гульливість, а побут такий. А тут — так рідко виходиш із похмурої буденщини.

— Та епоха, мабуть, назавжди минула. Правда ваша, люди на очах тверезішають і сухішають.

— Але ж це однобоко! В людській природі є потреба радіти, веселитися! А тепер нема того трибу.

Левко також відчуває цей інший триб: темпи, ущільнений час, плян, відчитність… Часом здається, що йдеш, затиснений у якомусь конвеєрі-тунелі.

Мар’яна якось вискакує з конвеєру, — але ж от усі кажуть, що вона "несучасна", "позахмарна".

— Ви нарікаєте, що нема часу, а я й час маю, тільки йде він у мене на не дуже почесні речі з позиції "соцзмагання й ударництва". Я щось усе життя вчуся й не доучуюся, а потім знову вчуся. От була зимою на курсах сценаристів, а з мене така сценаристка вийде, як вийшла вчителька, комбайнерка, робітниця… Може була б з мене килимарка… якби кожен раз новий мотив розробляти. Не маю сили повторювати, ремесло мене вбиває.

Як тонко цей Левко відчуває, що за цими терпкими словами Мар’яниними.

— Багато зустрічав я різних див, але таких чайльд-гарольдів у спідниці ще не подибував.

Левко, нехотячи, вразив її в найболючіше місце.

— А я ж мала бути істориком! Та в мене так вийшло, як Шевченко до долі скаржився. Я собі часто проказую ці слова, як дуже вже гірко стає:

"… учися, серденько: колись

з нас будуть люди!" — ти сказала.

А я й послухав, і учився, і вивчився.

А ти збрехала!

Які з нас люди?.."

І кожен раз від цих слів Мар’яні хочеться ридати. І вона ж не лукавила з долею, і вона ж просто йшла, і вона ж не має зерна неправди за собою… Тепер Мар’яна також не справилась із собою. І хоч новітня її подруга говорить баритоном, Мар'яна відчуває стільки довір’я до цієї м’якої, чутливої й тонкої людини, що навіть не соромно їй своїх сліз.

— Ви не дивуйтеся з мене… Це ж — моє найінтимніше, я ж усе життя думаю над…

Щось таке було в мовчанці Левковій чарівничо-заспокійливе й радісно-поривне, що Мар’яна не зогляділася, як розкрилася навстежень.

— Знаєте, — з жаром поспішала виговоритися вона, — не битви, не походи, не династії мене цікавлять, а історія етично-моральних взаємин межи людьми. Мені здається, що нема різниці між християнським "люби ближнього, як самого себе" — та пролетарським "знищити експлуатацію людини людиною", тільки сучасна формула має менш емоційности, а більш раціоналістичної сухости. Але от і те, і це в конкретному житті перетворюється на девіз "людина людині — вовк". Чому ж така мрія є й чому вона недосяжна? Як є мрія, то в людській природі це закладено? Над цим уперто все життя думаю і всі мої пошуки натрапляють на слід, що неминуче приводить до історії, а вірніше, доісторії. Та це тепер нікому непотрібно, навіть інститут археології перейменовано на інститут матеріяльної культури… А як я де писну, то мені зараз кажуть: "Чого це ви з своєю християнською мораллю носитеся"?.. Така то я непотрібна… — обірвала сама себе.

Вони ще й досі стоять, зіпершись об поруччя сходів, дивляться в зелений яр, на золоті верхи Лаври, на синє шовкове полотнище Дніпра. І як ця багата різноманітність перед очима складається в один ґрандіозний краєвид, так і розмова їх многогранна. Кожна тема притягає багато нових, а все обняте довірливістю без задніх думок та великою взаємоповагою. Від цієї невимушености розпросторюєшся, виникають недумані ще думки, як сам із собою, тільки помножено. Мар’яна відчувала, що Левкові не смішні її дитячі клятьби самоуком продовжувати свої студії.

— І яка ж то я смішна, мабуть, вам, — нарешті, похопилася Мар’яна. — Ходімо звідси, а то я ще раз розплачуся.

— Навпаки, я дивуюся, що ви така… завзята…

— Я? Завзята? Це ви щось не те сказали.

Мар’яна вже знов примкнула трохи душу. Не розкаже ж вона, які то люті розпачі на неї нападають і таке інше… Та Левко зате признається їй

у своїй малодушності. Він же не тільки аґроном, але й трошки шкрябає. Дитяча п’єса дістала премію на конкурсі. Але він не зважиться покинути роботу, і зрештою все життя тільки збирається до чогось великого. Мар’яні можна позаздрити за її сміливість.

— А ось і моя хата на курячій нозі. Вранці тут десь зозуля кує, луна розносить по всій вулиці.

Серед палаців у мавританському, ґотичному, ренесансовому, барокковому та конструктивному стилях, серед багатоповерхів з каріятидами, серед гаїв-садів — хатка Мар’янина. Зелені й червоні квадратики майоліки не всі ще повипадали з горішнього канту старенького будиночка й визирають з-за столітнього липового гілля.

І знову щось на Мар’яну напало. Присутність Левкова діє на неї так, що вона хоче без кінця говорити. Оцей її будиночок виріс колись у лісі, кругом була звичайна пуща.

— Ще як я оселилась тут, перед фасадом було багато дерев, навіть родюча груша. Нащось вирубали. А я тремчу, щоб і ці останні дві липи не зрубали… То ви мене проводили, а тепер я вас проведу через решткки пущі, наш внутрішній двір-ліс, де понаставляли вже будинків.

Вивела Левка аж на Банкову, до будинку "Морське дно". Химери й наяди з риб’ячими хвостами, надуті жаби, риби, позплутувані в неводах, Нептун із тризубом, та інші дива морського дна нап’ялися до неба, а біля цього будинку збігала стежка серпантином до Франківського театру. Ще не пустила Левка, поки не розказала, що до недавнього поруч із театром був вишневий садок і пасіка, а цю дорогу навпрошки зроблено за революції, бо це був приватний сад біля будинку "Морське дно". Ще вчора стояла тут німфа з відбитими руками й чекала бризків водограю… А тепер уже її нема…

Вже давно попрощалася з Левком, а все ще уявою говорила з ним, розповідала. Водила по тому ще Києву, в якому було чотириста церков. Лісовою дорогою йшла з ним від Софії до Лаври. І вночі не могла спати, ввижалися їй видива тисячолітнього життя Києва. І вдосвіта прокинулася у екстазі, з почуттям великої полегкости, пекучої радости.

Що вислухала її людина. А вона ще ж майже нічого не сказала!

XXVI

Ілюзія повна.

Наче вони й не переставали бути студентками, щойно вийшли з Кубучу й чимчикують до Дніпра. А куди ж поспішає киянин у вільний час? На пляж.

Тільки сьогодні маршрут товаришок трохи змінений.

Минають кам’яні сходи до переправи на лівий берег, минають Михайлівський Узвіз, що серед гаю, минають Андріївську білу церкву, що зривається летіти в небо. Минають присадкуватий, загублений межи подільським лябіринтом Братський манастир чи пак трудову школу. Сіли в трамвай, переповнений такими ж, як і вони, та й приготувалися їхати так із годину. Аж до Пущі, що цього десятиліття згубила свою другу частину назви — Водиця.

Пуща-Водиця! Скільки поетичної старовини криється в цім слові. Уявляється справжня пуща із зубрами та ведмедями, заповідник якогось київського князя. А десь у надзвичайно затишному куточкові б’є джерельце, заросле комишами по один бік. По другім же — чистий пісок, блакить і залива сонця.

Та не в цю Пущу-Водицю їдуть вони сьогодні. У дачну місцевість Пущу, сосновий рідкий ліс, розміряний правильними кварталами. Вулиці

звуться лініями й таки справді такі. Межи соснами мріють старомодним кокетством різьби дач і санаторій. Оце й уся Пуща.

Приятельки надумалися поїхати в Пущу тому, що Васанта цими днями зустріла в глухому закутку якогось страшного розбійника з клинком чорної бороди й сахнулася. А розбишака запитав:

— Як? Це вже ми цураємось своїх старих знайомих?

Як придивилася Васанта, іґноруючи страховинну бороду, а це не хто, як Гнат Загнибіда, той, що повернувся з заслання. Він уже відбув своїх п’ять років і тепер живе в Києві, вчителює. Власне, що не в Києві, а тут поблизу, в Пущі.

Був це давній приятель із студентських років. Вони інакше не уявляли його, як у червоноармійській шинелі й шапці-кубанці. Коли його умовляли зняти вже, нарешті, кубанку, цей архаїзм часів військового комунізму, то він відповідав: "Принцип вищий за все! Я — кубанський козак". Втім, батьки його живуть десь тут поблизу, у Броварах. Багато вузликів приятелювання було з Гнатом, багато! Гната варто побачити.

— Але стривай! — згадала Мар’яна, як уже зійшли з трамваю і ввійшли в соснові посадки. — Це ж ми матимемо втіху і з "золотокосою феєю" побачитися? Ґульбіс же напевно цвяхами прибила до себе Гната. Вона ж і на заслання до нього їздила…

— Та вона тебе загризе, як побачить, а Гнатові голову відірве! — потішалася Васанта.

Вони пізно про цю обставину згадали. Вже підходили до будинку, з вигляду школу. Тут, напевно, живе Гнат.

Гнат, звичайно, їх не сподівався. Він сидів під сосною, заглядав у книгу, колись чумакуватий парубчина, а тепер асирієць із загадковою борідкою клином. Біля нього бавилася мала дівчинка.

— Ну, стережись, Мар’яно, зараз тобі Ґульбіс пообриває коси! — голосно сказала Васанта, замість привітання.

— Заходьте сміливо! Ця екзекуція вже не загрожує нікому, — відповів подібним привітанням і Гнат.

— А що? Ерна вже тебе завоювала остаточно?

Це був легкий натяк на колись подряпану Гнатову фізіономію за дружнього Мар’яниного листа.

— Ні, навпаки, Ерна зо мною не знається.

— Все таки… Невже вона не прив’язала тебе навіть своєю самопожертвою?

— Ось тільки дитину прислала мені, поки вона зайнята своїм грузином.

Ні, це неможливо! Як це сталося? То треба було так довго завойовувати, ревнувати, їздити на Соловки, щоб тепер?..

Розгублені від такої витівки "золотокосої феї", обидві не знали, що й сказати.

— Так оце твоя Пуща-Водиця? Де Пуща і де Водиця?

Ніяковість першої хвилини вже минула. Сиділи на траві й зав’язували розмову. Біда тільки, що крім одної теми, всі інші від

першого дотику кришилися. Про інститут згадували, спільних товаришів… Як не на засланні, то невідомо де. Про Гукус — знов завмирання теми, щось не видавлювалося з уст. Все це — політика, а про політику Гнат не має охоти говорити. Одна тільки тема й була вільна.

— Дивлюсь я на вас і думаю: поженилися ми з жидівками, а свої дівчата зосталися.

— Ти одружився, а ми ні, — воно щось одне на одне вийшло, — покепкувала Васанта.

— А он… гібрид… — показав рукою Гнат на дівчинку.

— Бо родина це, мабуть, не жінка й чоловік, а батьки й діти, — Мар’яна скрізь носиться із своїми думками й тут не може стриматися, щоб не помудрувати. — Який нікчемний зв’язок, де не подивись, між чоловіком і жінкою та який непереможно одвічний між поколіннями.

— Ти, здається, радий, що вона відчепилася, а дитину, проте, любиш? — більше стверджує, ніж питає Васанта.

— Я зроблю з дочки кубанську козачку…

Втім, він забагато сказав. Де сходяться троє… там краще мовчи. Досвід цей він виніс із заслання. І знову зробився недовірливий, насторожений, замкнений.

— Чому ти нічого не кажеш, як то на засланні?

— Та звичайно, — мляво відповів Гнат.

Він уже й друзям не вірить.

Ясно, — щось обірвалося навік. От уже й "золотокоса фея" не заважає їм розгорнути віяло приятелювання, заіскритися всіма барвами щирої степової душі, що нею наділені всі троє. Але в Гнатові якийсь ґвинтик обламався.

— Так… — не знала, що сказати Мар’яна.

— Умгу! — бовкнула Васанта.

— Таке-то… — блідо всміхнувся Гнат.

Він зовсім перестав бути подібним на непокірного, трохи повільного чумачину-козарлюгу з проникливо насмішкуватим поглядом сірих очей. Але все ж треба було розважати гостей і він додав:

— Там на засланні я зустрів одного вашого земляка. Ти, Васанто, знала такого, Бадьору?

— Бадьору?

— Як зветься?

Мар’яна й Васанта відмінилися, забули ніякову хвилину, відмолоділи, перетворилися в підлітків.

— Павло.

Павло Бадьора? То неможлива! Такий палкий комсомолець! І на засланні бачив його Гнат?

— Та то ж наш найкращий друг! — хотіла сказати Мар’яна й затнулась. Кому друг, а кому може й що більше.

Але про те не говориться. Васанта перша перемогла себе, — що було, те загуло, травою поросло. Їй цікаво, який він, як виглядає, чи такий самий з густою русявою чуприною, що все спадає на крутого лоба, з в’їдливим словом на устах та широким жестом завжди впевненого в собі, зверхньо-великодушного великого цабе. Чи й там він на ролях першого з перших, чи такий самий засланець, як усі? Це, хіба, неможливо.

— Можливо, — бовкнув Гнат.

— Чи оженився?

— Тебе, я бачу, останнє найбільше цікавить, — всміхнувся Гнат. — Можу потішити — ні. І не ожениться. Переконаний бурлака, — недовірливо й насторожено додав Гнат. І вже ця настороженість не сходила з його виду.

— То виходить, він із оптиміста перетворився на песиміста? — розчаровано протягла Мар’яна. — А я ж його так любила за те поєднання неусвідомленої владности й веселої іронії над таким, чого ще й не помічаєш. То ж наш перший навчитель азбуки політграмоти. Він усе приказував: "А Мар’яна шелестить!"

— Зрештою, чия то була любов? — з пронизливим гумором дивиться по черзі на товаришок Гнат, відморожуючись.

— О! В нас часто так буває. Один друг для двох. Тільки я Бадьору люблю так, що Васанта не може до мене мати жалю. Ми були з ним великі приятелі. Я тільки не збагну, — нерішучо протягла вона. — Такий завзятий комсомолець… Що за історія з ним сталася?

— Ну, цього я не знаю, не говорив з ним… — обірвав її Гнат.

Він рішучо наїжачився.

Васанта ще й досі мовчала. Це був удар. Крізь туман чула, як Мар’яна говорила про їх перший спільний роман.

— Перший, бо ми мали ще одного, чи то босяка, чи то денді з англійського коледжу. Приходив цей Андрій звичайно о десятій, а сидів до третьої. Але то була моя симпатія, а приятелювала з ним Васанта.

Васанта не могла б так вільно признатися. Вона ж дуже Павла любила. Вірила в усе, що він казав. Ніхто так красномовно не вмів виступати й розбивати своїх ідейних супротивників. Мар’яна вже трохи пізніше з ним познайомилася, то не бачила його, як вояком приганявся верхи вночі й полошив цілий куток… Цей Гнат нічого не хоче казати. Напевно Павло став членом партії й під час якоїсь хвилі репресій постраждав. Але Васанта знає: він не зрадив своїх молодечих ідеалів. Чи відчув він, десь там далеко, як у цю хвилину застукало, хоче вискочити від хвилювання її серце?

— Хоч би на відстані відчув, що десь про нього дві приятельки говорять, люблять, ожили… — перехопила Мар’яна вголос Васантину думку.

— То потішу вас. Перше, що він запитав, — чи не знаю я якої з вас. Спершу про Васанту, а потім про тебе вже, Мар’яно. Я думав спочатку, що він так само помилився, як помилялися ми. Я ж в інституті з рік плутав вас, аж поки ми не зрізались удвох з Мар’яною на одному іспиті.

— А, пам’ятаю! Ми здавали діялектичний матеріялізм… А Бадьора нічого не говорив про суперника, Романа?

Васанта швидко сказала, глумливо всміхаючись:

— Ця Мар’яна як розпатякається часом… Як почне перелічувати свої трофеї…

— Я? Я була тоді поза конкуренцією, на недосяжності п’ятнадцятьох кілометрів у царстві незнаности. Але от ти… Я думаю, що якби Роман ке був заарештований, то розігралась би серйозна драма там, на благословенному Дитинці.

— То був мій родич, а ти часом зовсім неделікатна, — рвучко обрізала Васанта. — Любиш безцеремонно побабратися пальцями у чужій душі…

Що з нею?

Гнат секунду подумав і повернув розмову назад.

— Чи пам’ятаєш, на якому дурному питанні ми зрізалися? Професор питав: чи мода, от скажімо фасон жіночого капелюшка, спосіб його вдягання, — соціяльне явище чи ні? І ми, розтелепи, обоє тоді не відповіли.

— А тепер? — оволоділа вже собою Васанта. — Ви й тепер не відповісте.

— Чому? Я відповім. Чоловіки вдягаються строго, без кричущих красок, я б сказала нудно, бо вони — покупці, роботодавці. А жінки нашої епохи з усієї сили пнуться, щоб якнайвигідніше собою блиснути, яскравістю оглушити покупця товару, зробити професійну кар’єру. Заміж — це ж у них професія…

— Коротше.

— Коротше: фасон капелюшка цілком відбиває жалюгідний стан інституту сучасної родини. Чи то продаж-купівля, чи то комерційний контракт, чи то фальш-лицемірство, чи узаконене розпусництво. Тільки не інститут творення молодого покоління.

— І на кого ти така зла? — спокійно, з підземною іронією запитав Гнат.

— Говорімо про щось інше, — запротестувала Васанта, — бо вже здуріти можна. Про що не заговоримо, то на політику з’їжджаємо.

— Хіба ж це політика?

— Певно! Як мода — суспільне, явище, то й шлюб та родина. А тут сам лисий дідько не добере, що ідеологічно витримане, а що ні. Скажи, що в нас хаос у родинних взаєминах — зразу тобі пришиють незадоволення радянською владою. Закордоном теж кажуть, що більшовики знищили родину…

— То це ж у всьому світі так!

— А, бодай вас… — покрутив головою Гнат. — Де ти працюєш, Васанто?

— Ніде. Перекладаю.

— Мені Ерна казала, що ти працюєш у словниковій комісії Академії Наук.

— О, як це давно було! Мене ж викинули. Усе обіцяють поновити, та…

— За що викинули?

— Ніби за батька, але я думаю, що інших часом ще й засилають, мене ж тільки зняли з роботи…

Гнат далі не хоче питати. Вони разом були в Гукусі, що мав славу буржуазно-націоналістичного кубла.

— А ти, Мар’яно? На фабриці?

— Я не можу бути десь довше, як шість місяців. За що не візьмуся, — не те… Тепер…

— Отже, теж незадоволення. Крапка. Більш не питаю.

Рішучо не знаходили теми. Всі теми зачіплювалися за політику, дуже далеко заводили, а Гнат цілковито втратив охоту до глибини явищ він волів по верхах перестрибувати. Та занадто добре всі троє зналися, щоб триматися лише поверхні.

Все ж день, здається, згаяно непогано. Ілюзії дотримано до кінця. Гнат провів їх до трамваю, ноги грузли в піску, соснові пахощі веселили, як хміль. І навіть ось така обережна товариська зустріч, коли хтось не хоче говорити про що попадеться, — і то вона облегшує, провітрює, будить приспані струни душі. Життя ж знову стає багатобічним і вабним.

Чого приходить Януш, нащо ця кволенька ниточка в’яжеться? Він такий самий прекрасний зовнішністю, що обіцяє душевну многогранність — і такий самий плаский, неінтересний, прозаїчний.

Дивує він Мар’яну. І чого ото приплентався? Нічого не сказав, ніяких особливих радостей не висловив, не виявив. Для якої мети тягне цю катеринку? Мар’яні здається, що після всіх ситуацій може бути або подружжя, або забуття. Але не знайомство. Та й знайомі можуть зустрітися десь на вулиці, але до хати не мають чого заходити. Просто з цікавости? Та й цікавости ж ніякої. Мар’яна така, що вже обрізала б знайомство, крім шапочного…

Проте, нитка в’яжеться. Януш приходить для дружніх порад, а Мар’яна йому скаржиться. Боже, до чого дожилася Мар’яна, — приходять уже купувати її волю за десяток професій, ще й із свахою! — Вигідна партія, — сміється Януш, — і ти, розуміється, не скористалася? Даремно! — А то прийшов раз уночі отой ледащиця Южний, десь о десятій, я вже хотіла спати лягати. П’яний — нічого не може сказати. І сів — не може встати. Ніяк не могла його випровадити…

— Нащо ти впускала? — картає Януш, пройнятий щиродинним обуренням.

— Звідки я знала, що вночі таку візиту одбуду? Певно що, тепер не впускатиму.

Мар’яна скаржилася Янушеві, бо знала, що хто-хто, а він її зрозуміє без кривотлумачень. Януш сам складає частину її біографії, Януш знає, яке побожне почуття викликає його краса, а от як нема між ними мови, крім оцієї поверхово-приятельської, то й нема.

Може він тому й приходить от уже котрий рік, Мар’яну не забуває, вірить їй. Януш, хоч і прозаїчний, а цінить правдивість. Мар’яна теж може йому повірити, тому написові на фотографії. "Моєму найкращому другові, Мар’яні, від Януша".

А Мар’яна сприймає цю Янушеву фотокартку, як черствість життя до неї. І з кожним разом ця черствість тугіша, безжалісніша. Така, що Мар’яна мусить заховавати свою щирість не лише від усіх, а й від самої себе, не розвантаживши серце. Через те, що кожен раз із новою силою віддає вона свою довіру. І кожен раз її дурить життя. І винна Мар’яна, нема на кого вину складати. То й вона черствішає. Картка Янушева її зовсім не розчулила. Януш досконалий, лише як холодна картина.

XXVIII

Вгорі над кар’єром ростуть гаї, тут унизу — синя глина й дирчить-гуде машина.

Що вона тут, аж на Кирилівській вулиці, робить? Левко ніяк не сподівався зустріти тут Мар’яну.

— Я прийшла в гості до мамутів!

Це неможливо. — Ні, цілком можливо. Це те місце, де отакі глиночерпалки розкрили кістки мамутів, оброблені людською рукою, і кострища. Замість цієї глиночерпалки, тут повинен стояти пам’ятник першим засновникам Києва. А то — маєш, цегельня!

І коли ж ці перші кияни жили? — Та недавно, може з тридцять, може з п’ятдесят тисяч років тому. Оцієї гори, вивершеної тисячоліттями, тут зовсім не було, а просто стелився низький берег Дніпра…

— Щаслива ви людина, їйбогу! Бродите по тисячоліттях, як у себе вдома, — заздро зідхнув Левко. — А я повинен ось звіти здавати, замість робити те, що хотів би. І ви сама оце теребкаєтеся по цих яругах-кручах?

— Я завжди сама. Я вже тут обходила по горбах Хорива та Щека. Як заберешся в той лябіринт взгір’їв, ярів, вуличок, то й не виплутаєшся.

Леґенда про Кия Щека й Хорива та їх сестру Либідь перестає бути леґендою, як пройнятися пошаною та довір’ям до назв. Їх не постановляв уже ніякий комунгосп, а переймали покоління від поколінь з незапам’ятних часів. І відразу Левко, слідом за Мар’яною, починає іншими очима дивитися на отакі собі звичайні гору Щекавицю, вулицю Хореву, річку Либідь… Києва гора просто була в щасливішому місці, а тому такі самі повноправні Щекові та Хоривові оселі стали тепер частинами теперішнього велетня, Києва.

Левко із щораз більшою заздрістю дивиться на цю багачку, що дозволяє собі розкіш бути дивачкою. Він може тільки зідхати та через Мар’яну включатися в цей просторий, відмінний світ. А якби був час, то й він залюбки поплутався б межи старовиною Києва. От є десь Щекавицький некрополь, розкопуваний 1910-го року… Десь тут недалеко, в Кирилівській церкві, — Врубелеві янголи з божевільними очима. А він думав, що тільки цегельні, дріжджеві та хлібні фабрики… Хоч би швидше відпустка!

Але й сьогодні ще можуть вони за десять хвилин проробити мандрівку з тридцяти тисяч років у п’ять тисяч. — Себто? — А ось тільки зайти збоку на цю сторчову гору, що поховала під зеленою глиною величезні згромадища мамутових кісток та кострища, нашаровані одне над одним. Он туди, де стирчать чубчики дерев, на Юрківську. І там вони відразу потраплять до ближчих родичів Кия, Щека й Хорива, ніж палеолітичні мисливці на мамута, до неолітичних материнських родів, що розселилися тут у трипільські часи…

Левко зовсім забув, що він іде до дріжджевої фабрики на інспекцію, що він вічно поспішає. На Юрківській горі не так, як на Аскольдовій, але це тому, що Дніпро відступив на пару кілометрів від цих берегів. Це не біда, можна уявити внизу, замість вулиць, ярів і будиночків, потужну течію Дніпра й доплив її, Почайну. Але й тут відкривається безмежна перспектива. Далебі, вони були естети, ті прадавні, що в них закохана ця щаслива Мар’яна!

— Щаслива? Це вам тільки здається! — зідхає Мар’яна. — Я себе часто бачу маленьким пташеням, відгубленим від виводка, над прірвою, над безоднею. Безодня — то майбутнє. Як у нього дивитися, коли я з шістнадцятьох років не знала нічийого захисту. То ж завжди жінка під чиєюсь охороною. Як не роду, то брата, то чоловіка. А тут про все думай сама, і про насущний, і про одежу… Найбільше ж допікають мені дрова… Може тому я й у гості до мамутів оце прийшла… Я так би хотіла жити в ті палеолітичні часи, де ще тільки має народитися людина, а вже

покоління її прадідів все про неї подумало, всі її права й потреби забезпечило, навіть…

Мар’яна мало не вимовила непристойного з погляду сучасної моралі: "навіть про чоловіків, бо рід, у якому я народжена, шлюбний другому й десь там ростуть мої законні чоловіки…" Замість цього, вона сказала:

— А скільки доводиться оборонятися від полювання, образ, — тому що нема біля тебе захисту. І врешті, навіть закохатися не можна, бо зараз це стає предметом глуму, борони Боже, щоб хто помітив. А це ж…

— Глуму?

— А певно! То тільки вам могла я розповісти тоді про Мороза. А якби Максимові чи Галині, чи тому ж Морозові? Засміяли б. А хіба ж то така ненормальність, що хтось подобається?

Мар’яна не помітила, що вже почала скаржитися на цей великий і страшний світ, в якому вона тріпочеться відгубленим від виводка пташеням.

Левко — перша людина, що не ставить їй вже згірклого від давности запитання: а чому вона досі заміж не вийшла? Левко далекий від цього зачовганого комплексу, його цікавить інше. Справді, в які часи люди типу Мар’яниного, та й Левкового, могли б знайти своє здійснення? Може в старі, дореволюційні часи?

— Ні, — заперечує Мар’яна. — І тепер ні. Як це не соромно, а в часи соціалістичної революції не знаю, де прикласти себе. Все не те, й не те…

— Та… — відмахнувся наче Левко. — Про ці соцзмагання треба більше кричати, ніж їх робити.

— Ну, і як жити? Оцей кругосвітній, де не підеш, штамп, скрізь те саме. Ті самі профкоми, завкоми, парткоми, "громадська робота", ті самі обов’язкові жовтневі демонстрації, однакові в кожному місті назви вулиць, меню в їдальнях, оці пласкі й плиткі взаємини, що не заторкують душевної сфери. Недарма не хотіла я в дитинстві бути великою…

І все таки Левко хотів би помінятися. Забрати її дивацьку долю з усіма недогодами, а їй віддати свою звичайність радянського службовця. Чи згодна вона?

Е, ні! У всякого своя доля і свій шлях широкий!

І як це воно обернулося, що вже Мар’яна почуває сили тягнути всі свої недогоди? Хоч вона й прорвалася зливою признань-скарг, але на душі стало легко, завзято, прекрасно. Що за дар у цього Левка Берегового з ніяковою посмішкою? Мабуть це тому, що він крізь жіночу подобу побачив її, людину.

От, скільки то вони блукають київськими околицями, прекрасними київськими передмістями, от, скільки переговорили про богзна. тільки що, а ні разу не було в них мови про Левкову дружину. Її нема тепер у місті?

— Що це таке, чому ви ніколи не витягнете на ці прогулянки своєї жінки? — обурилася раз Мар’яна.

Левко, видко, вже махнув рукою на ту свою посидющу.

— Вона не має часу й, взагалі, нічим вона тепер не цікавиться, крім своїх іспитів. Кінчає інститут.

І ще — важко було встановити, яке ж його до дружини ставлення. Здається — спокійна, рівна певна любов без жадного підводного

каміння та рифів. Тим краще для Мар’яни, вона може саме тому так вільно почувається. Говорить, що захоче, не побоюється задніх думок, — Левко кохає свою Ніну, і в ту сферу ніхто не має наміру втручатися. Може ж бути приятелькою Васанта, а Левко чому ні? То так рідко трапляється свято дружби, що справді було б диким забобоном відкидати її через відсутні перешкоди.

Так легко, так геніяльно-просто й навіть не поверхово дотепно, а от просто й глибоко виходить усе в розмові з Левком. З подивом сама до себе прислухалася Мар’яна — де беруться її зауваження й досконалі думки? Що не порушать, всякі по-новому ті явища бачить. І не в погоджуванні, не в суперечці був сенс їх розмов, а в додаванні многогранности одне одному.

Це, мабуть, тому, що співрозмовник поважав її.

А Мар’яна зробилася так лепетя, що навіть розказала, які то в дитинстві ігри мала. Купили їй раз ляльку з солом’яним бриликом, а вона дуже зацікавилася, що там усередині. Ляльку розбила, брилик вельми дотепно розпоровся — і вже більше до ляльок ніякого інтересу не мала.

Левко каже, що хотів би бачити її, яка вона була б у ролі щасливої мами.

— О, ні! Я ніколи не буду мамою.

— Чому? Мама це цілий всесвіт. Світ мами, світ дитини…

— То треба занехаяти своє найінтимніше?

— От саме тому я хотів би побачити вас іншою. Щоб порівняти з цією, з Чайльд-Гарольдом у спідниці. Я вами захоплююся. Часто говорю з Ніною про вас. Ви — надзвичайно смілива.

— Смілива? Крім вас одного, всі мені кажуть, що я нежиттьова. Та що ж, як інакшою бути не можу.

— Подумати тільки: воно таке мале, відірване від родини, кинуте на призволяще в світ, нікого не має — і само володіє своєю долею.

— Що ж маю робити? Тільки дуже вже образливо, як починають "рятувати". Тоді так себе шкода! Якийсь недотепа думає собі: "От бідна, ніхто досі заміж не взяв, а мені якраз нема кому підштанці полатати, і обід у їдальні несмачний. Вік буде дякувати!" І присилає такий телепень сваху. Отакий був мені ляпас недавно. І нема на такого зася? Це всякий, кому не лінь, може мене безкарно ображати?

— А чому ви мені про це кажете?

— Бо чому нема нікого такого, як ви?

Левко промовчав. А це перша павза, відколи вони йдуть. Вікові крислаті липи наддніпрового саду (колись Царського, тепер Пролетарського) їм як шатра, і йдуть вони під тими шатрами, і ніяк не можуть знайти, що ж тепер казати.

Ніколи ще Мар’яна про цю свою недогоду нічого не говорила й ніколи Левко цим не цікавився.

Якби не ця павза, Мар’яна не помітила б, що вона таке сказала. А що довго чогось мовчали, то вона почала виправдуватися.

— Ну, себто щоб бути, як із собою. Я тому й книги люблю, що вони мені творять цю атмосферу й доповнюють світом казки. Це так, як людина, залишена на призволяще, негайно будує собі захист і шукає води. Чи пояснювати, що то — світ казки?

— Не треба.

— Часто я годинами йду містом і розмовляю з собою, проводжу паралелі з прочитаним. Якби не це, я була б із порожнечею. І от з вами цієї порожнечі нема.

Вона й зараз мов сама з собою розмовляє. Як удосвіта в дрімоті, ще не прокинувшись.

— Один із таких світів казки — кохання. Я дуже закохуюсь, щоб ви знали. Тоді я стаю п’яна, себто без алькоголю, без наркотиків світ мені відмінюється… А ви знаєте, — сама себе перебила, — перші люди були напевно весь час п’яні, а як почали тверезіти, то винайшли горілку, щоб завернути колишню радість світу. Для чого ж люди впиваються? А мені не треба штучного сп’яніння, я можу від повітря, від краєвиду сп’яніти, від гарних брів чи очей, просто від чиєїсь присутности, уваги, від повіву гарної душі, від красномовної індивідуальности…

Якби Мар’яна послухала себе збоку, що вона меле, то вжахнулася б. Але справді вже сп’яніла від власної щирості і була у владі повені, повінь та ринула й рвалася з неї, так довго замкнена від усього світу. Ті почуття, ті химерні думки, що нікому-нікому в світі непотрібні.

— І звідки воно в мені? — схаменулася раз Мар’яна, але лише на хвилину. Левко умів так слухати, що не треба було озиратися на боки. Так ще тільки з Васантою було, що душа відкрита. А зо всіма іншими — кожну щирість Мар’яна спокутувала. То так боляче, коли у відповідь на твою щирість дістаєш камінь поверхової люб’язности із захованими для себе справжніми думками.

— Тільки то було раніш, — додає вона. — Тепер мене щось від неї також замикає.

Диво, диво! Лише у цю хвилину збагнула Мар’яна, що це нове з Васантою давно є.

І ще диво! Мар’янина довіра-щирість до Левка така безмежна, що не було того невідчіпного почуття скривдженості й образи від найменшого чоловічого дотику. Коли траплялося, що змішувалися їх руки, було то так само п’янко-казково, як і від зустрічі очима. Хвилі того п’яну лилися безперестань, від одної тільки присутности. І звідки це все прийшло? Коли, де був перехід від звичайного малознайомства до глибокого і всеохопного пристрасного закохання?

XXX

"Моралей", що наступали на Мар’яну, було багато. "Старорежимна" — "вже давно треба бути заміжжю і хоч двох дітей мати". "Міщанські" — їх було аж три. "Ніякого кохання нема, то — буржуазний забобон. Це міщанство — тримати себе в недоторканості, людина живе раз, бо молодість не вернеться". Відміна її, комсомольсько-міщанська, вимагає кохання з черемухою. "Треба прикрасити букетом черемухи — і все гаразд". Третя вимагала тільки шлюбної вивіски, а "раз ти замужня жінка, то можеш скільки хочеш зраджувати і все буде гаразд".

Всі ці "моралі" сходилися в одному пункті: "Але борони, Боже, зостатися смішною старою дівою".

З’явилася ще одна категорія гріха, вже новітня, так звана "збоченість", поняття невиразне й розпливчасте, під яке підтасовували все, що не вкладалося в ходову розмінну монету. Бог його знає, чи то аскетизм, чи розпущеність, чи якісь тайні вади, чи відкрите шукання все нових і нових пригод, чи щоденно нові екзальтовані закохання, чи цілковите назнайомство з цим божим даром людині. Словом, збоченість.

Досі з цим усім Мар’яна якось давала раду. Як не вміла логічно оцінити, то старалась чуттям не збитися, не спіткнутися. На сторожі стояла не мораль будь-яка, а найцінніша частина Мар’яниної істоти, що без неї вона — не Мар’яна. Треба було тільки йти за своїм внутрішнім голосом, за отим почуттям чи скривдженості, чи розчарування, чи

огиди. Знала вона себе лише з почуттям великої долі. Самої долі так досі ще й не бачила, але інстинктовно ухилялася від скороспілого циклу дівчат звичайної долі. Допомагав їй вихід у казку, а це напевно було не що, як її пристрасність: з головою, з усіма думками та почуваннями влізти у щось і не бачити поза тим світу.

Правда, гени за це їй жорстоко мстилися, часто вганяли її в люте закохання. Але це було зовсім інше, ніж… ніж, скажімо, розмови жінок між собою про аборти тощо. Слухаючи таке, Мар’яна думала: "Такий гріх проти природи це все одно, що самогубство. Я б — ніколи! Кожна мати — пречиста".

Хто там знає, як би було перед лицем реальної дійсности, але теоретично Мар’яна дуже шанувала покритку. Чому це вважається, що сором мати дитину, не показавши пальцем на батька? Хіба така мати не виконала природного веління й першої заповіді кохання? За що ж її зневажають? З протесту перед цими несправедливими зневагою й осудом, Мар’яна ставила дівчину з дитиною на п’єдестал героїні. Це теоретично. Але як би було, коли б із нею таке?

Досі не було потреби над цим задумуватися, але тепер…

Такого переборювати, як тепер, їй ще не доводилося. Не було проти Левка зброї, — ні ображеності, ні скривдженості, ні замкненості. Мар’яна приймала можливості в найширшій амплітуді, — від посміховиська старої дивачки до жертви одруженню (а посередині там десь може й можливість зневаженої покритки), — за своє велике щастя звільнення з-під замків її непокаяної щирости. Але була десь жінка, Ніна, яку Мар’яна не відчувала ніяк. Їй здавалося, що то безтілесна тінь, фантом, а жива дійсність — це вона й Левко.

Жива дійсність — це блукання по кручах і пустинях, це ствердження себе в так жаданій великій дружбі, в святій безсоромності кохання, в безбоязній невимушеності свого вияву.

— Я дивився на тебе, яка ти, коли спиш, ти така тоді гарна, а Ніна — ні.

— Коли я спала? — здивувалась в першу хвилину Мар’яна. Ніколи вдень та ще й на природі вона не спить. Коли це було?

— А от у цю хвилину щойно ти спала, а я дивився.

Але в другу хвилину Мар’яна спиталася:

— А хто кращий взагалі, я чи Ніна?

— Я вже надумався, що сказати Ніні. Вона не буде за мною жаліти, вона так зайнята своїми партійними справами й інститутом, що мене ніколи не бачить. Вона дуже честолюбна, збирається відразу по закінченні інституту на Донбас і не помітить, що ми розійшлися. Я дуже хотів би побачити, яка з мого Чайльд-Гарольда в спідниці вийде пречиста.

— Напевно, шалена.

— А ще якби ми мали силу чорта й відьми, що тільки за руки візьмуться, й уже чортенята плигають у воду, — світ уже був би наповнений маленькими Мар’янками й Левчиками, — так собі вголос думає Левко.

А Мар’яна вже злякалася.

— Я ще ж не виконала своєї місії! Як же це погодити? А всякі штучні засоби, як і кармін, — огидні…

— А знаєш, мені чогось шкода, — не дав договорити Левко, — шкода, що ми про таке розмовляємо. Ти — така дівчинка, така астральна, така

блакитна, а про такі земні справи… Воно тобі не пасує. Я більше люблю. коли ти про свою казку розповідаєш.

— То добре. Сядь он там, за кілометр, і будемо розмовляти про міжнародню політику. А з Ніною будеш говорити про виховання ваших дітей.

— І коли я дивлюся на тебе, слухаю тебе, то мені здається, що ти на мені не спинишся. Ти ще не раз закохуватимешся. А Ніна вже нікого не шукатиме… Ну от, ти вже й захмарилася.

А справді, чого Мар’яна захмарилася? То ж тільки із своїми, рідними можна трохи й розгиркатися. А з чужими знайомими треба мати привітну усмішку й не затримувати їх більше, як на вільний від роботи та родини час.

— Я не можу так далеко від тебе, — посидів трохи там, де йому сказали, Левко.

— І я теж так не можу, — красти милування чоловіка якоїсь жінки.

Так перший раз відчули вони дисонанс. Тінь Ніни досягла їх і лягла на рідкісний сплав кохання й дружби.

XXXI

Літній хмурний день із темною зеленню. День заглиблення. Передумування. Сьогодні нема куди йти, нема чого робити. Багато розпочиналося, багато не давалося в руки.

Мар’яна, здається, вже все зробила, щоб була затишна ця кімната. Паркет сяє, килими її дуже гармоніюють до зеленого, всього закритого липою, широкого вікна, а от… нема в ній розради. Бо Мар’яна хоче брати участь у життьовому процесі, а все залишається збоку. Чому вони всі

пристосовуються, а Мар’яна ні? Виходить, таки справді вона несучасна? Але неправда! Вона пристрасна до праці, ось ця порційка перекладу, що випадково попалась від Васанти, була їй "на один зуб". Вона піде туди, де потрібна, знайде те, для чого народилася.

Мар'яна тільки перепочиває, їй треба добре перепочити, щоб знову відчути потребу гону. Ще далека її життьова дорога, це ще не кінець! І не думати їй ще за тишу та спокій у тихій заводі.

Коли б тільки то був справжній товариш!

Вона хоче казки, а такої, як стає тепер, сама себе не любить. Казка — то світ, відбитий у дзеркалі ріки, де все росте сторч головою. Казка — це світ, відбитий з шибах відчиненого вікна, де все стає зеленіше, блакитніше, незвичайніше. Казка — коли все бачиш не таким, як усі, а повним об’яву. Щодалі звикає Мар’яна до нового варіянту свого життя, то менше стає казки, чуда. Для чуда — повсякчас твореного — вона живе, воно їй дає сил. А як нема його, як лише реальне є — не треба цього життя. І що ж, казка кохання — то не все казкове?

Мар’яна думає, що так воно через педантизм Левків.

— Я прийду о п’ятій годині.

А Мар’яна не хоче убгати себе в розклад, не хоче профілювати течію. І Левко стає чужий за те, що хоче профілювати.

Мар’яна сама собі не подобається, вона до Левка така, наче він — своя людина. А то — чужий, близький знайомець. Може навіть дуже близький, але чужий знайомець. От вони тепер і будуть так зустрічатися. Якщо будуть.

І що ж це таке, що душа від цих зустрічей, замість насичуватися, голодніє? Вони вже не говорять про світ у його безконечних проявах, а

більше про Ніну, або й нічого. Світ змалів до вузесенького кола обіймів. Світ спростився. І так нікуди не втечеш, Мар’яно?

Надходить п’ята година. Мар’яна хоче викинути з пам’яті цю п’яту годину, десь піти. Не бачити цієї людини, їй байдужої, яка хоче вкрастися і обіцяє собі певне милуваннячко в певний час та певну годину. Принципово ні, слово чести! Людина він просто еротична, ласун, а не… не… страшно сказати, хто, бо вже захолола, як вилитий у формі металь, певність, що нема Мар’яні в світі сонця. Чи ж треба їй, чи варто "духа святого"? Природне робиться само собою, буря зривається несподівано, а не за розкладом. Так, Мар’яна йде перед п’ятою годиною з дому.

І був би не застав її Левко, якби не прийшов трохи раніш. Прийшов він із дуже короткою візитою, — на хвилину тільки.

— Я дав Ніні підписку, що більше до тебе ніколи вже не зайду.

І Мар’яна, в якій лютували фурії мить тому (чи не принизлива, справді, ситуація? Перевернути все шкереберть!), Мар’яна не може вимовити й слова докору, так якось гарно, лагідно, м’яко він признався. Людяно.

— Я сама над цим думаю ось цілий день, — призналася й Мар’яна. — Це все щось не так. Може я винна, може твоя розсудливість і практичність там, де треба йти наосліп, де розум вступає в права запізно, може, ця твоя розсудливість мене пригнічує? Мені хотілося піти й тебе не бачити.

— Ти й Ніна, обидві мене лаєте. А я хотів би від тебе відійти — й не можу.

Оця беззахисність проти його нерішучої правдивости! Оця неозброєність проти його сліпучої витриманосте! Вони ваблять Мар’яну, як метёлика на вогонь.

— Я звикла йти неходженою дорогою сама, — каже Мар’яна. — Тобі ж дякую за той короткий шматочок дороги… Хіба ти в цьому не певен, не знаєш?.. Я звикла. Я вчила себе так, виховувала. Ніколи не помирилась би з таким станом, як тепер. Тепер — нестерпно…

І що ж то, вона плаче?

Левко прийшов на кілька хвилин, а пішов за кілька годин. Йому також нестерпно ці сльози бачити, сльози відгубленого пташеняти.

XXXII

Ще літо, а вже закралася осінь. Повітря дише осінньою прохолодою, як похмілля. Нестерпно шумить липа, хоч вона ще не цвіла.

Мар’яна дивиться на темнозелений масив липи і втисячне передумує усе, шукає порятунку. Їй хочеться в цю хвилину орґії одвертости із самою собою. Такої свого роду гри споглядання ззовні на викрутаси й ходи її невгаданої долі і відчування втіхи від цієї гри.

Бо їй треба заповнити пустелю, що розпросторюється невблаганно між нею та життям. Коли б було кому що сказати, вона розповіла б і та істота навіяла б озону, наповнила б спрагу водою. То ж ні!

Принаймні, з собою говоритиме прямо.

Мар’яна могла б урятуватися від деградації й занепаду, від душевного присмерку, коли б відвоювала чужого чоловіка.

Мар’яна не хоче відвойовувати його. І день-у-день важче Мар’яні, і страдницький холодок, ця неврастенічна отрута, роз’їдає. Не хоче Мар’яна з гордости, бо вже була одна така розмова в них, де її хотіння може й видалося проханням. А прохання Мар’янине на межі з внутрішньою відмовою. Хай краще вона купатиметься в купелі з гіркого полину. Мар’яна знає: вона деґрадує, все лихе й фуріозне розвиватиметься в ній щораз більше. Хай!

Тільки раніш була снага кудись рватися, було невідання й приваба незнаного. А тепер — багато спізнано. Куди Мар’яні прагнути? Не талановита, щоб леліяло її суспільство, не стала істориком, — скрізь вона буде пасербиця бездомна. Мар’яна неберучка до життя, на заробітки її теж не тягне. І до них вона, власне, неталановита…

От були два дні гармонійні, а що більше вона вдумується в ситуацію, то все більше втрачає під собою ґрунт. І знає, що не ґрунт хитається, а вона.

Чому нічого не захоплює її тепер? Чому ніщо не має сенсу? Піти, побачити Славу? Ні. Взятися за книжку? Ні. Чекати чужого чоловіка, що крадеться до тебе? Звузити колись багату гаму звучання до одного тону і почувати при цьому знову, що чогось не вистачає, мало одного тону? А де ж вона, Мар’яна? Була вона в досяганнях, а тепер не знає, чого досягати.

Та ні ж бо! Мусить зостатися собою навіть у цьому задушливому перебої. Шлунок теж був колись панівним… Первісний організм це ж і був шлунок, а все решта — додаток. Молодша за шлунок стать. А вже наймолодший — це мозок. Почався з нервів-полапок, а розвинувся в найскладнішу систему, що витворює найтонші вібрації. Він уже настільки досконалий, що виломився з-під диктату старших двох і сам уже хоче бути панівним та підпорядковувати собі вчорашніх зверхників. От і в Мар’яні інтелект хоче бути панівним, мозок, що витворює найтонші вібрації… Це — найголовніше в її особистості… Мусить зостатися собою.

От, — думала-думала й до чого додумалася? Що стало ясніше? Що взавтра таке жагуче робитиме, аж кров кипітиме? І взавтра, і позавтрім не знати, чим заповнити себе. "І не знайти шляхів, щоб відшукати день..."

XXXIII

Вони всі приходять до Мар’яни, — і той, і той, і той — хочуть зробити своєю полюбовницею. Мар’яна простодушна всім вірить, вірить своїм дитячим фантазіям про дружбу, про велике, бо вони полишають криваву смугу кривди. Сьогодні прийшла вона.

Прийшла хитра, розумна, зла, випитлива. Таємниця — з яким наміром вона з’явилася. Вночі, вже збиралася Мар’яна спати, — стук у двері.

— Я — дружина Левка Берегового.

— Прошу, заходьте!

Увійшла — і очима почала скакати по кімнаті, майже зазираючи в щілини, які де є.

— Я прийшла довідатися, чи нема у вас мого чоловіка.

— Прошу, дивіться.

— Чи був він може перед цим?

— Ні, він сказав, що ви заборонили йому до мене приходити.

— Я заборонила? — блиснула злою блакиттю очей Ніна. — Заберіть його собі! Навіщо він мені, така ганчірка?

— Він і мені непотрібен. І саме тому, що ганчірка. Оця його тонкість, нерішучість, що переходять часом у ганчір’яність, гарна за певною межею, але… не в співжитті

— Співжитті? — знову вкололася Мар’яниним словом Ніна. — Ви вже до таких слів договорилися? Так, Левко казав, — ви вимагаєте, щоб він переходив до вас жити.

Боже, чого вона хоче від Мар’яни? Чи справді прийшла заскочити Левка, чи… І Мар’яна почуває, що нема їй об що обіпертися, щоб витримати ще цю криваву смугу. Мар’яна вимагає? Коли б вона була злопам’ятна, то відповіла б: "Навпаки! Левко казав: "Ніна сама до мене лізе, я до неї байдужий. Я хотів би від тебе відійти — і не можу". Але Мар’яна не скористалася козирем, вона смиренно прийняла щойно видану їй долю невизнаної претендентки, нахабної загарбниці. Мар’яна відповіла:

— Так, я вважаю, що дуже принизливо для нього — вагатися між двома. Що він мусить мати силу волі й не приходити до мене. От він і слухає мене.

— Я не знаю, кому вірити. Він каже навпаки. "Вона плаче, категорично ставить питання, щоб я переходив до неї, закохалася в мене…"

Де і де опертя? Опертя Мар’янине повинно бути таке, як фронт у сімнадцятому році — фронт скрізь, бо нема фронту. Це не означає "всепрощення", "вселюбови", — Мар’яна дарувати не вміє, бо не даровано, не прощено їй жадного гріха. Це не означає й загнати себе в щілину черствости, хитрої замкнености. Це має бути поєднане з Мар’яниною найлюбішою рисою, простодушністю, — її найбільшим ворогом. Дати волю їй!

— Так! — притиснула Мар’яна. — Так! Я хотіла бути пречистою. Але тепер — ні. Ваша правда, Левко — ганчірка, я могла б переважити вашу долю. Але я не хочу. Я була б затруєна однією тільки думкою, що може користаю з філантропії.

Ніна вважала, що можна при такій розмові розреготатися.

— Левко, — сміялася вона, — Левко мені кожен раз розповідає про ваші дивацтва, все-все, що ви з ним говорите.

Мар’яна смиренно переждала, поки пройдуть Нінині веселощі, й запитала:

— Скажіть мені правду. От ви одружені. Чи то правда. що ви щасливі? Я, дивлючись у ваші очі, що блискають сухою озлобленістю, не сказала б цього. Чи не краще бути пречистою і мати дар від духа, а не від того, з ким тільки очі злобнішають?

— Коли б не було грабіжниць… — потемніла Ніна.

— Гаразд, я грабіжниця. Але чому грабіжниця я, а не ви? Чи він ваша власність?

— Коли вийдете, нарешті, заміж, то зрозумієте…

— Ви так сказали це… "нарешті, заміж", — два рази повторила за нею Мар’яна.

І напевно була вона така гідна жалю, що аж Ніна схаменулася.

— Вибачте, я не хотіла вас образити! Навпаки, я хочу дати вам кілька порад. "Вільне кохання" — це вже не модно. Партія будує міцну родину, а отакі, як ви…

— Себто які? — знову приготувалася Мар’яна до образи.

— Ну… збочені… Я вам дам одну пораду. Як ви будете отак чіплятися до чоловіків, то ніхто вас не захоче і всі з вас будуть сміятися. Хіба ж можна так екстраваґантно кидатися одруженому чоловікові на шию? "Я так хочу, я того добиваюся — іду й беру". Ідете й руйнуєте. Я думаю, що у вас із статевою сферою не все гаразд…

— Дозвольте вас перебити, — вже не вистачило смиренности Мар’яні. — Скільки років ви замужем? Чотири? Ага, то в вас повинно вже бути четверо дітей. За прямим законом біології заміжня жінка з нормальною статевою сферою повинна вродити стільки дітей, скільки вона може виносити за життя. Оце й є не збочення. Як уже хочете нормального…. Чи все у вас гаразд із статевою сферою?

— Але ж… — зблідла Ніна. — Але ж ми не кролики… Я вчуся… Є ще ж якісь людські закони, крім біологічних… Є такі обставини…

— Ага! То ви вже прикрилися людськими законами! Для вас є обставини, а для мене нема? Ви згори вниз дивитеся на таких "збочених", котрі крихіткою тішаться, котрим та крихітка більш приносить щастя, ніж уся ваша узаконена шлюбом розпуста без дітей. Шлюб — для дітонародження, а не для розпусти! Ви забезпечилися "законним" спільником вашої розпусти і ще смієте давати поради тим, для яких погляд, слово, присутність — цілий світ… І для яких — якщо ви мене зможете зрозуміти — це така ж людська норма, як для вас супружнє ложе. А покірний послух нерозпусниці — бути готовою прийняти разом із коханням подвиг матері — ви називаєте грабіжництвом?

Ага! Нарешті, й Ніна збилася з свойого протекційно-погордливого тону судді. Вона не знала, що відповідати. І Мар’яна також не знала, що ці терпкі слова зірвуться з її уст.

А може справді Мар’яні треба "нарешті, заміж"? Кожне, кому не лінь, простягає руку по неї, на неї. О! Таку криваву смугу перекраяла через усю істоту ще й ця. Ні, не ця, а цей! І не тому, що "він категорично не захотів перейти до вас". Тому, що Мар’яна довірилась гарному слову, вкрадливому, оманному! Тому, що Мар’яна така простодушна, не може розпізнати, де правда, а де брехня, де звичайне хижацьке полювання на здобич, за яку нема кари! За це — скривджено її. Бо слухала Левка, — "я без тебе не можу". Слухаєш Ніну, — "вона плаче, категорично вимагає..."

Шкода, що Мар’яна не злопам’ятна. Вона б сказала їй про ту підписку, після якої він прийшов. Але Мар’яна пускає за вітром усе, з чого можна б узяти користь.

Так і невідомо, чого прийшла Ніна. Вона вже не має чого більше казати. Вона пригадує собі, що прийшла сюди вчинити допит.

— Може ще що маєте сказати? — так наче не вона прийшла до Мар’яни, а Мар’яна до неї.

Та звучить воно вже далеко не так, як: "Я — дружина Левка Берегового".

— Маю. Я хочу спати. Добраніч.

Де опертя Мар’яні? Як усім їм хочеться витворити з неї гультяйницю! Мар’яну?! Таку, як вона є?

XXXIV

Тепер вона згадала. "Ця людина здібна зробити щось дуже лихе, хоч ненавмисне". Це колись сказав про Левка Нарцис. Він побачив з першого погляду, Мар’яна ж — після дворічного знайомства.

"Давно не бачила Нарциса", — викладається думка.

— "Він до тебе краще ставився". Виходить, треба якоїсь компенсації? Ні, не треба. Може Нарцис тому й смиренний такий, що не спускалася вона до нього. Аби спустилася — і він би скривдив. Ні, не треба й Нарциса.

От! З усіх боків кажуть Мар’яні те саме. Нарцис: "Ви — іграшка в руках кожного, хто захоче". Левко на те: "Яке право мав він так вам казати?" Себто кожен хотів би, щоб ніхто не мав права принижувати її, тільки той один. Януш у нічному приході Южного вбачав принизливе для Мар’яни. "Яке свинство! До самотньої жінки приходити, стукати о десятій вечора!" А самому приходити — це вже не було свинство.

Перед Мар’яною встають вони й вона їх любить свіжо, яскраво — вона їх ненавидить, бо вони її скривдили. І хто з них найбільше? Левкова ніжність. Найменше зла зробив Януш. Він хоч не мав любови, то й не маскувався, він взагалі не знає, що то воно таке. Та й по тому.

Але тут! Пекучий біль гонить її пораненим звіром по місті, по світі! Будь розважна, Мар’яно, чого біль? Ревнощі? Самолюбство? Тебе болить, що він тут Мар’янкою голубив, а там — Нінуською?

Ні! Нема бажання помсти, нема злости, є тяма, що не інакше воно на світі робиться. Ні. А те болить, що Мар’яна, замкнена душею від усього світу, йому віддавала довірливо всі нюанси, він же в той час ховав від Мар’яни дещо-дещо. І переказував тій, що Мар’яна "сплакнула". Це — кривда! Він також казав: "Тобі треба заміж". І також хотів "порятувати", себто принижував, спрощував, як і всі. "Я хотів, щоб усе було так, як сталося, хотів ще зимою, ще тоді, як ми їхали возом улітку посеред розплавленого золота". Так само полює хижак за жертвою, щоб напитися крови. І невже Мар’яна не знайде панцера від подібних хижаків? Шукати його в собі? Мар’яна ж так зголодніла, що навіть підступний і хитрій власниці сповідалася — непригріта! Простодушна й

довірлива! І так всяке, хто хоче, може йти й грабувати її? Чому вона не навчиться оборонятися?

Левко приходив щойно — пожалітись Мар’яні, що "його посилають на заслання", що він "переходить у власність дружини". Мар’яна прийняла це співчутливо. Але коли він почав питати поради — що краще: їхати на Донбас із дружиною, чи зоставатися в головному управлінні працювати? — Мар’яну задубіла. Вона не могла нічого-нічого порадити, ніякого дружнього почуття не було, тільки скривджене. І Мар’яна й досі не розуміє його слів: "Будь веселенька, не треба такою насупленою бути, ти ж вища завжди була, а тепер ти звичайна жінка з бабськими примхами". Чи це вже він такий нечутливий і ситий, чи це вже Мар’яна така баба? Мар’яна не картає себе за таку насуплену поведінку, бо вона була дуже потрібна. Щоб оце все ще довше тягнулося?

А може не треба про це все думати? Конче треба! Бо Мар’яна не має й не хоче з кимось іншим, крім себе, говорити — і не може тиснути в собі.

Коли б Мар’яна не замарилася із можливою зміною свого всього життя, — це була б цікава історія, пікантний епізод, як воно для Левка є. Але Мар’яна ставила своє майбутнє на вагу, навіть і свою велику долю. Мар’яна прийшла із собою до згода, що й вона в дечому поступиться. А опинилась он у якій ролі! Невизнаної претендентки.

І чому Мар’яна хоче тієї пари, коли не може її бути? Хіба тільки в парі можливе життя? Нехай! Нехай Мар’яна буде "ухилом від норми", "збочена", нехай усе — тільки не таке потоптання!

XXXV

Припав пилок часу на недавні, солодко напружені ночі, на п’яно-дрімотливі світанки. І вже здається: "Невже це все було справді, чи не

туманний сон це, нездійснені мрії?" Як швидко минає найглибше захоплення! Стара, стара стаєш ти, Мар’яно! А скоро й смерть, не здійсниш ти свого призначення у цих світах, зледачіла шкапо! Тобі вже не хочеться вперед, назад завертаються твої думи? А ти зроби, щоб було вперед, не треба, щоб було оце минуле, хай буде початок майбутньою

Мар’яна ніби підсумовує. Було колись — вона горіла здобуванням освіти, кипіла вірою в свої сили, розігналась до пізнавання. Вона думала, що то — історія. Однак, інститут історії існує без неї, там — ті, що засвоїли марксо-ленінську методу. Вона її не засвоїла, того набору готових штампів, і її там не треба. Однак же ж, історія — її найбільша любов, може й не та, що обговорюється на академічних сесіях… Так що ж тоді, чого вона хоче, ця Мар’яна?

Це те, що виходить із її найглибших глибин, що погнало її вчитися, що гонить далі кудись непригріту й голодну, неприкаяну, із заклятою душею.

Це той жаль, що йде за нею з дитинства, жаль за чимось, чого не стало. Ти — відірвана від свого цілого. Ти — в порожнечі. Нема того цілого довкола тебе, однак же ж, у природі воно мусить бути. Його треба знайти.

Це — гостре почуття відмінности. "Я не така, як усі, і таких, як я, нема". А тому воно ж і почуття відділеної безоднями самотности.

Це — почуття відірваности від вічности-безконечности й бажання знов злитися з нею, а не бути смертною одробиною.

Це — почуття невистачальности реального оточення з покутою нудьги від порожнечі навколо.

І хто ж, як не людина, згусток цієї вічности в моменті,. носій всіх попередніх життів, хто ж, як не людина, дасть їй цю втрачену повноту всесвіту, та людина, що сама роздробилася на два мільярди населення земної кулі?

І то, здається, в початках, у минулому треба шукати відповідь, — як це сталося, що все побилося на скалки? Чому — відокремленість, чому — "я не ти"?

Історія говорить про династії, криваві завойовання, імперії, рабовласницькі, февдальні, клясові суспільства, себто про різноманітні форми цього "я — не ти". Теорія комунізму обіцяє велику справедливість і погодження між собою всіх "я — не ти", у всьому світі.

А практикою перекреслює свою ідею. В ім’я щасливого майбутнього одних "я — не ти" комунізм брутально й безоглядно змітає з лиця землі, другу частину "я — не ти". З таких цеглин, як зненависть, насильство й злочин будується дім справедливости. Воггіющий нонсенс! А де ж, коли ж буде не взаємопожирання? Чи було воно? Як не було, то де взялася ідея справедливости? Це ж не модерний якийсь виплодок "нещадна клясова боротьба", а стара-престара ідея людства. Як є ідея, мусить бути й її втілення.

Ось над чим усе життя думає, до чого з усіх боків підходить, у різноманітних образах та іпостасях вирішує. Думала, що як буде вчитися, то знайде, та її вигнали, й мусить самотужки, самоуком на власній шкурі, своїм невмінням вирішувати, шукати.

І як називається та наука? Також не знає. Історія — про форми поневолення людини людиною. Археологія — про черепи, кістки, знаряддя, посуд. Ще є науки про походження людини, про форми вірувань, про початок мови, але для Мар’яниної візії все це треба тільки притягати на допомогу. Треба багато-багато вчитися. А Мар’яна увесь час еквілібрує по павутинці непевного завтрашнього дня, ніхто про неї

не турбується, поки вона вирішує світові проблеми. Вона ж не винна, що мусить ці питання вирішувати.

Вони її б’ють на кожному кроці. От, — чому викинули з наукової роботи, як це її право й насущна потреба? От — чому їй не дається життя як усім? От, чому вона така щира, а до неї всі з камінюкою? Чому вона повинна розв’язувати проблему пари, як головну, і тим відразу розбити мету свого життя? Хіба вона живе для того, щоб їсти, а не навпаки? Все це тільки тому, що створена жінкою? Бо як упірне в що, то з усім своїм єством?

Так… Змаг за свою індивідуальність забирав усю її, і хоч закохувалась дуже також, та то було по дорозі знайдене, цей особливий дар людині — закохання, як відчуття своєї злитости з всесвітом. Була вона дужа, бо густа й простора була її власна атмосфера, створена між нею й порожнечею довкола.

А тут — почало рватися.

Рветься. І лікує рани, а вони не гояться, тільки шо-раз дужче роз’ятрюються, бо тут індивідуально нічого не вдієш. Ціла епоха дереться на шматки — і Мар’яна не втече від краху.

А проте, Мар’яно, щоб ти не падала більше! Нехай глупота й плиткість називають тебе ненормальністю, — як ти є така, то значить такої потрібно. Факт існування це також і право. Рости така. Тягни соки з життя, з книжки, де зібрано той великий світ, за яким ти затужила ще немовлям.

Отже, у нову подорож, пригоднице! Сміливо, радісно! Хай будуть знов незручності, — в дорозі ні помитися, ні виспатися, — ти подорожуєш до мети. "Хто вирушає в подорож задля власної втіхи, той не шукає комфорту", — Байрон казав. Може ще не скоро дійдеш до мети, може й не дійдеш, — але йди й шукай! Будь так?, сама пристрасна

й жагуча до великого, як у шістнадцять років. Хай ідуть повз тебе левки, януші, мирони, — вони не несуть із собою того всеосяжного, що рухає світи. Вони цікаві для дослідниці своєю двоїстістю й частинністю, але коли вони захоплюють тебе в орбіту свого руху, ти знижуєшся до обивательки.

Яка ж це неприродна роля для тебе! Ти ж почуваєш у собі стиглі сили. І сили ще повинні розростися. Коли не творчістю, то новими переживаннями, просто думами, коли ні, то працею над собою, учбою.

Не треба довго спинятися над пережитим, триматися його полів. Ти стоїш вище. Пусте, коли ти не станеш істориком, девіз той самий: центральний об’єкт досліду — людина, сама ти, сплав незчисленного ланцюга поколінь. Його зуміти читати, це втіха.

Адже ж життя самотньої жінки двадцятого століття — не сіренька мільйон разів повторена біографія, вона — продукт сьогоднішнього суспільства. І ти, Мар’яно, мусиш знайти, нащо воно існує.

А тому не маєш права так приболівати від цих ударів. Широкому походові — великий шлях. Щось загине, а щось знайдеться. Зате з собою на компроміс не пішла ти ні разу.

Ну, а коли б не було їх" трьох,. — що знала б ти про тривоги серця сучасности?

Розмах — у ньому дужість. Як подобається тобі роля великої — будь наполеглива, цілеспрямована, з почуттям свого права. Подобається тобі бути мализною — в цьому теж своя приваба. Бо все гарне в житті!

Але Левкові, навіть після всієї проповіді цієї, не може простити Мар’яна. Не може, виходить, бути вірним другом. "Я — не ти". І найвища помста — ніякої помсти. Ні щирости, ні помсти. Мовчанка.

XXXVI

Чого так густо-запахуще відчуває Мар’яна цю барвисту київську осінь? Так, як і тоді, коли оселилася в цій кімнатці. Все її тішить, навіть ця листопадь жовто-червона, замрячена. І душа повна тими почуттями, що їх викликає, мабуть, наркоза, алькоголь. Якісь п’яні безмежні настрої.

Ніяке кохання не тривожить Мар’яниного обрію, то ж не еротика п’янить її. Ні, вона особливо відчуває тепер свою самоціль, п’є з джерела вічности воду гордої нікому невклінности. Вона повна самої себе, такої, що ніяк, нікого не треба — і дуже добре.

Чого, чого? Чого така снага й щастя буяють в Мар’яні? Від усього вона задоволена, цілими днями їй хочеться співати й думати.

Її переповнює жага мислити, жага виділити з себе, як дозрілий плід, свої думи. Які вони не є. Це — не ДУМИ Шевченка. Це — її невеличкі думи. Але вона їх має, вона бореться за них, за те, щоб мати їх. Хіба оця дорога проти течії, проти вимог бути такою, як усі вони, — не боротьба?

І Мар’яна збагнула. Її радість — це її сила. Вона почувається дужою, царицею в свойому неозорому світі.

А в мене натура, така, як у тура, гей,

а в мене серденько, як було, веселеньке!..

XXXVII

Якихось шість днів. І Мар’яна почуває вже себе глибоко нещасною. Нещасна людина не тоді, як її справді насідають лиха, а тоді, коли вона відчуває й переживає це. Мар’яна відчуває, що їй ніде нема місця й нічого не миле.

Щось робити. Чимось наснажити день. А туга так глибоко в’їлася в усі закутки душі та тіла, що Мар’яна паралізована. Вона нічого вже не може робити.

Як доходить свого заперечення кожна досягнута мета! Коли Мар’яна прийшла жити в цю кімнату, вона мріяла про "килими", "канапу", "квіти". Тепер і килими, й кушетка, і квіти, жадані квіти, є, навіть несподівана шафа. Коли ж усе це з’явилося — стало порожньо й неможливо тут жити. Чому нема Левка? — кричить кожна хвилина. Геть звідси, геть із Києва! — кричить кожна мить.

На вулиці ходить — нема чого ходити. Нема кому й часу віддати, так порожньо. І серед цієї порожнечі сватової — раптом він. Не міг і слова вимовити в першу хвилину.

— Я так хотів тебе в цю мить бачити! Пішов би із тобою зараз не знати куди. І там не можу покинути. Тут — дух, там — матерія.

Ну, і що на це сказати м’якушці?

— За дві години я виїжджаю на Донбас. Жінка наказала, — далі каже Левко. І додає: — Я на цю нагайку дивлюсь поблажливо, як на дитяче щось…

Власне, ця "нагайка" найтяжче ударила Мар’яну. Отже, "дух" не позмагається з "матерією"? У Левка завжди сліпучо білі випрасувані комірці, а Мар’яна щиро розповідала, що не любить хатнього господарства, шкода їй часу на домашню тупанину. Це — "матерія"? Її накази не тяжкі й такі рідні, як матері запах дитячих пелюшок. І він панує над нею. За цю свідомість прийме він і "нагайку". Чого ж він Мар’яні казав колись зовсім-зовсім інше?

— А ти для мене — і дух, і матерія, — зовсім тихо сказала Мар’яна. — На все добре!

Це була несподіванка для нього. Він ще чогось чекав? Для Мар’яни — все сказане і навіть що мала б сказати. Одверто каже вона, що має, й повертається спиною. Бо якби… припустімо, припустімо… старалася затримати Левка, — усе життя їй було б затруєне, що вимолила чиєїсь ласки.

І Мар’яна почуває, що нема чим засипати гризоту свою. Оце й є любов? Не так існує для неї Левко, як щось таке разом із ним, що дає повноту.

Так… Швидше забути за все. Ці жарти болючі, цей період трьох, що, кожен по-своєму, зранили, — скинути з себе. Реабілітуватися ж перед собою треба!

І йде Мар’яна містом-лісом, десь чути спів, аж розлягається, луною котиться. Замріяність і жадання власного щастя, особлива мрійність панує на київських вулицях. Навіть на блискучому Хрещатику. Ах, Києве! Не буди в Мар’яні жалів. Як вона ще любить… Так, що навіть не піде пантрувати слідів. І про себе ніякої вістки не дасть.

І чує Мар’яна свій зойк услід за Левком, що їде оце на Донбас:

— Левку, рідний ти мій! Болить мені! Я ж через тебе стряслася великими бурями. Ти був раз у світах — такий теплопромінний, затишний, ніжний. І ані разу я не замкнулася від тебе. Вірила!

Мабуть, мені доведеться

читати самому

оці думи…

Боже милий! Тяжко мені жити!

Маю серце широкеє — Ні з ким поділити!

Т. Шевченко, "Заросли шляхи тернами..."

Частина 3

І

— Отже, діти мої, — розпочала свою промову Васанта, — я вас зібрала для того, щоб оголосити: наше підприємство розлетілося. Пропоную вам негайно видумати якийсь пекельний плян і підбити, скільки хто має втрат.

Хоч промова явно в жартах витримана, але — як каже Коран: "Коли вже сльози не допомагають, смійся!" Коли тебе обшахровано, видуши, замість сльози, пекельну посмішку.

Нарцис стежить за кожним Васантиним рухом і в тон урочистості запитує:

— Можна слово? Якій акулі дістався наш заробіток?

— "Історія про сіє умалчівает..." — продеклямувала Васанта. — Факт той, що як я прийшла по гроші, то вже їх забрано. Жертвою став чи може стати наш "антрепренер" — його викинуть за це з роботи. Жертвою стала я. Ще й вас підвела. Тепер судіть мене, лінчуйте, продавайте з молотка, — я винна.

— Васанто, без жартів... — Мар’яна спантеличена. — Ми вже нічого не дістанемо? Що то за темний тип?

Але Нарцис не хоче спускати раз узятого тону, він вигукнув:

— А тому — зап’ємо фінал перекладницької кар’єри. Я пропоную за рештки наших попередніх заробітків купити кислото вина. Кислого! І випити за трагічний кінець нашої шляхетної спілки. Ранок мудріший… чи то пак п’яний мудріший за тверезого…

— Браво! Дивіться весело! — сподобалась Васанті ідея.

Така вона була. Як уже крах, то на-всі заставки. Так колись за десять копійок, що назбирали в порожніх студентських кишенях, вони купили собі боже раювання. Ішли вони тоді з Кубуча на Хрещатик засмучені, пригнічені весною, обернені в себе, голодні й без надії щось змінити. На Костельній тоді ще не було будинків, горби не закривали потойбіччя Хрещатика. Але вони нічого-нічого не бачать, все у місті — не для них. Навіть оці принади для дітей, у будці біля входу на Володимирову гору їм недоступні. Навіть десять копійок для них — розкіш. І так захотілося їм маківників, що почали витрушувати свої кишені, назбирали копійок — і мрія здійснилася. Перемога над долею, а не смак солодкого маківника, нагнала на них зливу веселощів. Сміхами заливалися, — самі не знали, з чого. Дивилися на красу, що підносилася по той бік хрещатицької долини кучерявими садами, музеєм в колонах і тополях, публічною бібліотекою — і все це в пурпурових променях. Як же це п’ять хвилин тому не помічали вони цієї краси? — Невже це справді на місці оцих озій — "дому Ґінзбурґа", "Інституту благородних дівиць" — та було так, як тепер десь на Приорці: хутірці в буйних садах, поховані у бганках узгір’їв, ярів, горбів? — А певно, піди в музей, подивись, — на стінах там висять ґравюри старовинного Києва. І то ж він такий був ще до половини минулого століття. На Подолі було місто та на Печерському, а то — ліс, яри й хутірці. Цариця Елисавета, як приїздила до Києва, любила дивитися із вікна свого палацу в Липках на Андріївську церкву над Подолом… — І де це ти все це повиколупувала? — вже заздрить Васанта. — Уявімо, що я читала, це неважливо… А цар Микола І задумав із Києва зробити фортецю із центром у Печерському. Всіх звідти позганяв на Новостроєніє над Либіддю, а своїм купцям, промисловцям, воєнним чинам, урядовцям та поміщикам пороздавав ділянки у лісі, у Липках… А цей наш Кубуч, що ми живемо в ньому, цей Михайлівський

манастир! Ти ж уяви собі, що за княжих часів то був дитинець Ізяславовичів, Володимирових внуків… А тепер ми живемо. — Слухай, ти відчуваєш, яке тепле весняне повітря? Які ми щасливі, що живемо в Києві! А ми й не цінимо… Ходімо, подивимось на Дніпро…

Може й тепер… Як не солодкі маківники, то кисле вино принесе почуття перемоги над долею?

Суд-розправу над "темним типом", що пограбував їх працю, відклали. Нарциса послали по вино, накричали на нього, що не того приніс, потім Васанта сама бігала купити закуски, бо "ці хлоп’ята нічого не тямлять".

Все це робилося з налетом безжурної блискучости, швидкого переломлення в голові звичайної мови на дотеп. Все це полонило Мар’яну ще здавна, бачила вона знову Васанту таку, як колись. Тільки коли-не-коли усмішка її ставала якоюсь винною.

Півгодини — і вже сидять за столом, на швидку руч імпровізованим. Усі троє ще не зросили горла "нектаром богів", виноградним чи з вишневого садка, а розмова вже стала летюча, бистра, повна звивів, гри слова, сміхів…

— "… Вночі на могилі…" — захотілося Мар’яні піснею вилити свій настрій.

— "Стою і дивлюсь…"

— А пам’ятаєш, як ми справді стояли на могилі й дивилися? Тільки вдень… — перебила пісню Васанта.

— Ми йшли до Високого, ти вже вчилась у Києві, а я ще вчителювала…

Мар’яна щасливо дивиться на Васанту. Вернулась давня Васанта, відзвучує. Певно, що Мар’яна пам’ятає.

— Я навіть оце недавно читала про цю могилу.

— Може й не про цю, але то байдуже, — поправила скептично Васанта.

— Ні, саме про цю! — боронить честь могили Мар’яна. — Трапилась мені одна книжка, з докладним описом історичних пам’яток Київщини. Я, звичайно, почала про наші місця шукати. І знаєш… Ту могилу, де ми стояли, колись уже розкопувано, знайшли в ній багате поховання якогось половецького чи печенізького патріярха. Найцікавіше — срібна кадильниця в самоцвітах…

— То напевне мій пра-пра-прадід! — усміхається аж до вух Васанта.

Мар’яна відразу не повірила, але Нарцис — цілком. Васанта безперечно подібна на половецьку княжну. В ній є щось горде, аристократичне, владне. Від Васси Полуботок.

З цим Нарцисовим спостереженням Мар’яна охоче погоджується. Справді, горда. Навіть у рідного батька нічого ніколи не попросила, а як у біді, то не почуєш від неї скарги.

Зате тепер не погоджується вже Васанта.

— Я тому й від імени свого відмовилась, хоч мене в дитинстві й називали так… щоб кому не заманулось проводити аналогію між мною та Вассою Полуботок.

— Чому? — разом залигали Мар’яна й Нарцис.

Про сковзнула та невинна мінка на її обличчі, що

Мар’яна чомусь не любить.

— "Не вернеться козаччина, не встануть гетьмани"... І нема чого в добу соціалістичної революції витягати знов жовтоблакитні ганчірки з усіма аксесуарами...

Але Нарцис начитався Ніцше і пропускає мимо вух "соціялістичну революцію". Він — за вольову, горду надлюдину, за духовий аристократизм.

Мар’яна ж згадала чийсь афоризм, чи не тієї ж Васанти.

— Під сорок років ми топчемо те, що було для нас святіш у двадцять.

— Скажімо, у дванадцять, — заперечила Васанта. — І до сорока ще далеко.

Ні, рішучо щось робиться з Васантою! Що це за посмішка?

— Але половецькою княжною вам все ж таки бути хочеться, признайтесь. Ніхто вас так не називав, ви самі себе щойно так назвали,. — допоминається Нарцис.

— Якби мій батько не боявся заслання на Соловки за те, що він — раптом князь, то я думаю, він би доходив свою титулу, — вернулась до Васанти іронія. — Це, звичайно, жарт чийсь, але батько мій дуже пишався тим, що він — з роду половецьких князів Чагровичів. Так йому розповів один археолог...

— Е, Васанто, ти жахлива! — обурилася Мар’яна. — Чому ж ти мені ніколи про це не казала?

— Бо ти — лепетя! В тебе ніколи нема ні своїх, ні чужих секретів.

— Цей триматиму! Але які докази?

— Гм, докази! Батько дуже любив баскі коні, завжди були вони в нього, як змії. Хоч, крім коней, нічого такого не було, зате завжди мав славу великого багача…

Вона глузує? Оце й всі наукові докази її династичности? На щось же той вчений спирався, щоб вигадати таку леґенду?

— Він ходив по Розкішній і всіх розпитував, чи нема тут де слідів якого городища. За літописними даними, в околицях Розкішної мав бути княжий двір половецького князя Чагровича або, як колись говорилося, дитинець. Звичайно, він і не підозрівав, що тут є цілий куток Дитинець, він шукав слідів городища. Але трапився йому мій батько і сказав, що є якісь старі вали на Дитинці. Археолог аж підскочив: та ж він саме дитинця й шукає! — То йдіть он туди, а як не маєте де переночувати, то спитайте, де живе Панас Чагир, це буду я. — Археолог у екстазі кинувся цілуватися — я так думаю. — То ви сам — Чагир? — Чагир, нас тут цілий куток Чагирів. — А ви знаєте, що ви із старовинного половецького роду Чагровичів, чи ви знаєте це? — Мій батько озирнувся перелякано на всі боки. — Борони, Боже, тільки нікому не кажіть! — І так, хоч і цілий куток Чагирів, а ніхто, крім мого тата, не знав, що всі ми — нащадки зубожілого половецького княжого роду. Ділили-ділили Дитинець на садиби, аж поки не поробилися звичайними селянами. Не знаю, — закінчила Васанта, — скільки тут жарту, скільки нісенітниці, а скільки правди. Таке мені казав мій тато.

— Все правда! — палко вигукнула Мар’яна. — Найбільше ж мені подобається, що половецька княжна, "нічтоже сумняшеся", кілька років прожила в дитинці Ізяславовичів, Володимирових внуків… А під Володимировим пам’ятником зухвало походжає собі щодня, не боючись грізного ока руського князя, що зводив з її прадідом криваві порахунки.

Все правда, от тільки цікаво мені, звідки в похованні твого пра-прадіда взялася кадильниця із самоцвітами…

— Як правда, то зайва! — гостро заперечила Васанта. — Не варто мати справу з князями, дитинцями та гридницями, щоб потім… не стати навіть вченими "синіми панчохами".

І знову Мар’яні стало не по собі. Ніби підмінена Васанта. Вона наче й та сама, все бачить крізь шкельце іронії, — але ця колючість… Зрозуміло, втім… Всі ми озлоблені.

З Васантою завжди було Мар’яні так, що стає повна уява, лексикон ряснішає, все багатство думок іде наверх, як руда до магніту. Але от у Васанти з’явився сарказм, якийсь нігілізм. Мар’яна в’яне.

— Чи ми вже впилися? — питає Нарцис. — Я думаю — так, бо одній вже надали звання половецької княжни, а другій — "синьої панчохи"…

Мар’яну ця шпилька не обходить, вона почуває звільнення від колишніх Нарцисових настирливостей.

— Ви, нарешті, роздивилися? Я рада.

— Я давно те бачив…

— Ну, отроче! В моїй хаті не сваритися, — спинила Васанта, будучи, як видко, в курсі справ.

І отрок покірний, скромний. Він продовжує:

— Як ми вже п’яні, то можемо вчинити мудрий соломонів суд над нашим злодієм. Хто цей темний тип?

— Цей темний тип, між іншим, добре знає вас. Приятель жінки нашого роботодавця. Він підробив довіреність, підпис і на це дістав гроші. Але як почнемо роздмухувати, то розкриється, що не сам Кучерявий робить ці переклади. Він може полетіти з роботи. Ви розумієте?

— Ми злодія підемо, виб’ємо. Як його прізвище?

— Якийсь Мирон Березольський.

Треба було бачити той моментальний погляд Нарцисів на Мар’яну. Але Мар’яна зосталася холодна. Удар пройшов мимо. Мар’яна холодна.

— Я завжди казав, що він — шматок жлоба!

— Я також це знаю. — Мар’яна холодна.

— З того всього виходить, що наша мафія повинна випити перед обміркованням пляну помсти. На брудершафт? — Нарцис завзявся весь вечір витримати в блазенському тоні.

— Ну, як собі хочете, а я з жлобами не зв’язуюсь, — повстала Мар’яна. — Краще забудьмо.

— Але на брудершафт вип’ємо? — допитується Нарцис.

— Не всі.

І диво, Васанта напевно п’яна від кислого вина, вона запиває брудершафт із Нарцисом.

"… коли б не самота душевна, — бо звичайної самоти позбутися дуже легко, — то можна б збагнути красу української кришталевої

ночі..." — пронеслося не знати, чому, в голові Мар’яні. Вона, мабуть таки, теж п’яна, бо це — з якогось давнього-предавнього щоденника, либонь, шістнадцятилітні "премудрості".

Дивно, як вони відразу перейшли на "ти", Нарцис і Васанта. У Мар’яни почутті, наче Васанта осквернена. Але ні! Васанта сипле гострим, їдким словом, наводить на ті піст, що особливо їм обом дорогі, бо ніде не записані, ніде не співані на концертах. Тільки вони вдвох їх співають. І Мар’яна знову оживає...

... Жіл-бил на Подоле

гоп со смиком

да-да!

раптом вривається в елегійний романс "Та бодай тая степовая..." — блатняцька з Подолу.

Он славілся

своїм басістим криком,

да-да!

І вже навіть Нарцис, продукт міста, підтягує.

Бас імел он прездоровий,

а ревел он, как корова,

гоп со смиком

ето буду я

Да-да!

— Це нас навчив один наш друг, "либедський матрос" Андрій. Він сам себе називав "Гоп-со смиком", хоч був дуже зґрабний і тендітний. Мені в ньому подобався один жест — нервово витягувати шию з-під коміра й поводити плечима. Але саме за цей жест він і не подобався мені, бо я й досі думаю, що він у когось змавпував, як ознаку елеґантности. Колись ми з ним грали в "журавля й чаплю", а тепер, як зустрінемось, то наче найближчі родичі…

— І зо мною так само, — підхопила Васанта.

Зайшов вечір спогадів. І так сидять вони, аж поки не треба згадувати про останній трамвай. Васанта проводить. Біля зупинки перша прощається Мар’яна.

Ну, що ж! Нарцис розвинений "отрок", а Васанті нудно. Але все ж — не пара їй. Отой брудершафт! Б-р-р!

І від цього останнього кадру здається Мар’яні, що дружба їх живе тепер, як відсвіт колишньої, справжньої. Коли її не ставало, Мар’яна підживляла, освітлювала промінням минулого. Теперішньої — не хотіла помічати, а говорила все до давньої. Та давня любов, що позбавляє душевної самотности, зробила на Мар’яну невитравне враження.

Але що то за винувата посмішка?

II

Розбита немилосердно-лютою нудьгою, вертається Мар’яна додому, продирається крізь густі пахощі квітучої маслини, крізь темні масиви садів, парків, крізь дурман київської буйної весни. Думка її продирається

крізь брили навертаного каміння, шукає стежки, шляхів. Що ж зробити, щоб зрушити з мертвої точки цю бездиханну, безконечно тягучу павзу відсутности усякої долі? Нема ніякої! Навіть злої. Бездоріжжя.

Всі проекти цієї зими, якими вона рятувалася, щоб надати барв життю, — розлітаються. Проект виїхати з експедицією в Казахстан — розсипався. Другий, включитися в екскурсію на Алтай, десь тихо сконав. Навіть відповіді не прислали. Проект курсів стенографії утік до серпня, — отже й у безвість. Лишається "з великої хмари малий дощ", проблема нових черевиків — і на те нема грошей. Надії не перекладі, як на ключ відімкнути двері в справжнє життя, не справдилися. Ніяке видавництво на її самоінціятивно зроблений переклад не подивилося, вона не має вже сили його докінчити. І скрізь — бліда вона, сіра. Нема тієї галузі, де була б Мар’яна яскрава.

І ще ця проклята весна. Ніколи так не почуває Мар’яна своєї непотрібности, як весною. Не знає, нащо вона життю, нащо життя їй. Весь світ тішиться, живе повно, — а вона? Де її друзі, де її серце? Нема нічого, туга заливає така, що ходить вулицями Києва й умивається сльозами. Як її кличе життя й яка вона бідна, обмежена в можливостях, — і ще й клопоти заїдають. А для чого, коли Мар’яна сама собі не рада?

З Васантою — помітний розрив. Васанта в полоні бажання інтимного затишку, якого сама вона собі не може створити. Рятується юнаком. І хоч-не-хоч, а з нею нема про що говорити, щось спиняє. Отже, хоч-не-хоч — самота. Мар’яні не звикати. Вона досить озброїлася проти самотности, і можливо — краще відкритий розрив, ніж удавана приязнь.

Слава їздить по кавказах і алтаях, їй ніколи не була знайома іржа нудьги. Можливо. Можливо, якби Мар’яні були доступні подорожі, то не була б вона така сіра й безбарвна, як сама нудьга. Нудьга це ж і є хвороба від відсутности нових вражінь. І Мар’яна така, що "коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!".

І образ злої долі вже йде їй назустріч, як у середньовічному фабльо. Назустріч їй іде жінка в чорному з невидющими очима, затопленими в безвість і в себе… Таких тепер на вулиці багато ходить. Це жінка професора Тополі, Оксана Артемівна, колись така з добродушною іскоркою. Він засланий, а вона йде ось і несе на плечах злу долю. Хотіла б ти, Мар’яно, такої?

Мар’яна не зважилися зачепити невидющу. Та — дивилась на неї й не бачила.

Чи може хотіла б Мар’яна другої злої долі? Василь нелюбий сидів на Володимирській гірці й, побачивши її, сипнув з очей громи та насуплено відвернувся. Чула Мар’яна, що він уже оженився, має двоє дітей. Хто ж щасливіший? Кого кому пожаліти треба? — Ні, краще вже така несамовита нудьга, ніж Василь.

Та й от кожна уявлена доля Мар’яні не підходить. Хай її Януш і лає (він і досі, як зустрічає, то "пробує пульс"), Мар’яна мусить чогось досягати. Не чогось взагалі, а чого вона хоче. Як же бралася за що хотіла, — їй обрубували пальці. Мар’яна зализувала рани, вони гоїлися. Тепер вона готова до нових досягань, а нема нікуди доступу. Все — не для неї. Все те, що хоче вона, не для неї.

Чи витримає вона це літо? Щось же повинно прийти, змінитися! Не може ж так вічно стояти стіна перед нею.

І на кого нарікати? На себе, чи на природу, що створила її не такою якоюсь, як усіх цих самозадоволених слав, квітучих посмішками галин… Чи може на епоху?

Коли налягає така нудьга, як сьогодні, аж тіло терпне й нема сили поворухнутися, Мар’яна безживно застигає й вмільйонне намагається збагнути цей світ або себе. Риється, шукає. І від усього — всерозчарування, всепізнання. Холодне спостерігання чужих хвилювань,

захоплень… Відомо, знаю… Ось цей ітиме таким шляхом, а цей… Потойбічна тільки одна Мар'яна. І нічого не страшне їй, бо в страшному живе.

Так почуває себе вигнанець. Є люди — й нема їх. Краще б не було вже нікого, а хоч далеко десь. Щоб не було цеї балалайки, що он за вікном триндикає і вганяє в фізичне страждання. Мар’яна знищила б усі балалайки й гітари, щоб вони не розплоджували нудьги, отруйного газу, що вже не дає чим дихати.

А як це отруйний газ переробляють не гарний шовк? Може б і Мар’яна змогла свою нудьгу на… А якби її зчавити? Переробити отруйний газ нудьги на легкий крепдешин чудових візій?..

І тут Мар’яна вперше помічає, що надворі дощ. Великий, зливний, густий дощ. Липи на вулиці, липа перед вікном позеленішали густо й соковито.

Щось у цій безлюдній, повній дощової сітки вулиці нове. Мар’яна теж ковтнула краплю свіжини.

Як прагне душа незвичайности!

III

Нарешті, виходить на вулицю Мар’яна, може там знайде, може хоч на мить черкнеться об щось цікаве… може хоч яке обличчя, а вона вже приточить до того зміст. Ні, сіре, заклопотане, з печаттю буднів на виду пливе усе через вулицю.

Тільки одне доступне Мар’яні — мріяти. Хоч і остогид світ, хоч і не знаходить голодна потрави, спрагла води, — але хто їй заборонить мріяти? Уявляти те, що їй хочеться. Коли б можна було уявним розігнати реальне…

Вона хоче йти не Хрещатиком, не оцією шумливою широкою вулицею з величезними на три поверхи вітринами "Люксу" та "Універмаґу", з потоком однакових людських облич, а Хрещатим Яром, таким, як був він сто років тому. Долиною-яром повз річечку, поросту осокою і верболозом. Проминула болото, озеро, два-три млини, поки дійшла до села Басарабки, а нікого не зустріла. Тільки кози пасуться на взігр’ях перехресних ярів, он корови на лузі. Ще зветься ця долина Перевесинею здавна, бо тут кияни розставляли сітки на птахів. І нема ніякого міста тут, і не можна уявити його в цьому тихому, безлюдному яру-долині з витоптаною вузенькою стежечкою понад річкою. Яр поколотий іншими ярами, і звідти вибігають дзюркітливі малі ручайки, то треба через них перескакувати.

А десь там на Подолі шумлять торги, десь дзвонять дзвони, — чи то в Софії, чи в Михайлівському манастирі, чи в Іринінській церкві. Он ідуть прочани від Софії до Лаври через перехресний яр, Козине Болото, а там знову угору яром… Яром і пущею, а не Софіївською, Думською площею, Інститутською, Печерським… Привиджувалися їй і інші вулиці, що вливаються в Хрещатик, але реально бачить вона тільки ярі, обступлені густими лісами…

— Куди йдеш?

Перед Мар’яною стоїть Васанта, вона справді радіє, що побачила рідну душу.

— Та от думаю зайти на курси стенографії.

— І я ж туди йду! — з трьома знаками оклику вигукнула Васанта. — Це просто фатально. Ти перехопила мою ідею. Читаєш у думках…

— То, мабуть, у повітрі носиться флюїд, — здогадалася Мар’яна. — Зрештою, нам не диво. На цих курсах, казала Галина, або підлітки, або жінки репресованих партійців, або викинуті з наукової роботи. Словом,

"колишні"… Галина мені й подала цю думку. Каже, що якби я знала стенографію, завжди мала б роботу…

— Що за Галина?

— Одна моя приятелька. Ти її не знаєш…

— Чекай, хто це такий привітався? — перебила Васанта. — Це до тебе, чи до мене?

Мар’яна пошукала очима того, що вклонився і вже зникав між юрбами.

— Я думаю, що до обох, — вирішила вона.

— А хто це, власне, такий?

Знов якесь нове Мар’янине оточення.

— Це? Та, здається, якийсь бібліограф чи журналіст, я так добре й не розібрала. Має якесь відношення до жидівської культури.

Де ж Мар’яна з ним познайомилася? Дивно Васанті, — на городі бузина, а в Києві дядько.

— Де? Отут на Хрещатику. І можна сказати — непристойно. Іду я раз весною, раптом один з цього рухливого потоку спотикається, падає, а щоб не впасти зовсім, — хапається мені за ногу. Я хотіла обуритися, а він так чистосердно й підсліпувато вибачався, що я не змогла. В другу хвилину він мені видався блаженним, а в третю — дуже тонким спостерігачем із розвиненим почуттям гумору. Ми йшли, говорили, навіть сіли на ослоні перед басарабським Критим Ринком у садочку. Він якось так повернув розмову, що я почала всю душу викладати, а

закінчилося, знаєш чим? Він сказав, що хотів би зо мною зустрітись на канапі. Як ти думаєш, що воно за один?

— Патологічний тип.

— Анітрохи! Дуже мила людина… Ага, ось і курси… Ану ж зайдімо, що то ми тут почуємо…

— І ти, звичайно, сказала цьому припудреному сивиною ласунові, що зараз покличеш міліціонера?

— Ні, я сказала, що мене ображає кожний еротичний дотик, коли я не відчуваю себе божеством.

— І він з тебе посміявся?

— Ні. Відтоді ми здружилися. Я навіть була раз удома. Дуже мила дружина. Дуже мила сім’я.

Вранці, в хвилини прокидання, ясна думка. Цікаво, що ці думки, ясні й оновлені, приходять, коли мозок ще не зовсім прокинувся. І приходять вони, як сон, як півсон. Потім ці думки озвичайнюються, з чуда знову переходять у остогидлу, нудну прозу життя.

Напевно, якби Мар’яна мала змогу поїхати до Венеції чи хоч просто в Крим, то не було б цієї прози. Мар’яна це добре знає. Тому так прихопилася до здобуття грошедайного фаху. День і ніч, так як то Мар’яна вміє, насиджує над стенографічними вправами, і не лякає її, що далі треба буде ще більше праці вкласти. Далебі, знайшла смак життя, нехай на дурній стенографії, нехай! Мар’яні треба вправляти свої залежалі від довгого невживання сили. І навіть нудьги позбулася!

Стояло ясне завдання, мета мріла наприкінці весни десь, — ввійти хоч стенографісткою у життя, не світити більше своєю облізлою козою,

показати цим розмальованим кралям, що й ти маєш смак та вмієш заімпонувати елеґантною зовнішністю. Хіба це таке гріхопадіння — віддати данину естетиці? А Мар’яна ніколи не мала гарного убрання. Не було кому за неї подбати, а вона собі про щось інше думала все своє життя. Та цю зиму ще доведеться своєю козою посвітити. Терплячости!

Одначе, що ж їй верзлося у розставанні мозку із сном? Щось дуже цікаве. Ці думки, як прорізи блискавицею чорного неба свідомости. Тоді все стає ясно, видко, зрозуміло. Але залишається тільки те, що встигло схопити око. Вся ж суцільність видіння утікає, може назавжди.

Ага, щось про майбутню людину. Первісна людина не мала почуття окремішности, а мислила себе, як "ми". Але вона не мала й відмінности від другої такої ж, що мислила себе "ми". То майбутнє комуністичне суспільство — поворот до цієї безіндивідуальної людини? Це неможливо! Люди складнішають, а не спрощуються. Одне "я" вже не має собі подібного. Люди вже тепер поробилися хижаками не супроти іншого виду, а супроти свого ж таки людського. І коли заїдають смачні шматки з закритих розподільників, то не відчувають ніяких мук сумління, що в цей час ті, в кого відібрали, — розпухли й не мають сили підняти руку. Ні, їх зовсім не бентежать скляні очі мерця з голоду! Первісна людина з почуттям колективістичности, отого "ми", не змогла б так. Вона приносила до матері роду все, що здобула, й мати всіх обділювала нарівно. Та то був вузький рід. А тепер суспільство ускладнилося до держави…

Думки Мар’янині, опутані темрявою свідомости, тут уриваються. Щось ще про людяність і шляхетність, що вже нема, що на очах зникають… ще є в книжках про старе життя та в побуті вимирущих індіанських американських родів. То людина морально деґрадує? А як же дійти до світлого комуністичного суспільства?

Тут — кут. Стіна. Ніхто не знає, яке має бути прийдешнє. Перед майбутнім людина безсила. Вона хоче розширити рамки свого короткого буття знанням, але в майбутнє — безсила. Зате може в минуле. І

можливо тому людина прагне подорожей, вражень, багатого досвіду, щоб хоч трохи компенсувати відірваність від всесвіту, короткість свого життя.

І Мар’яна, вловивши тільки щось при розрізі блискавицею її напівсонної свідомости, відчуває: не все додумано до кінця, головної нитки вона так і не вхопила, а тільки посмикала за кілька приблизних. Ця думка… "Минув безповоротно час лише біологічного продовження роду й прикутости до часу та місця. Для жінки вік тривав довше, але й вона вже опинилася серед струхлявілої сітки обмежень. Ніщо не спиняє її, опинилася вона в безмежжі. Може по-новому будувати сім’ю (кожна ж суспільна епоха має свою форму сім’ї), — але як? Як — не знає і не має навколо опори. Може, їздити по кавказах та алтаях та віршувати про кок-сагиз, як от Слава? Може, стати істориком, як от…" Ця думка вдерлася непрохана й на слові "от" урвалася.

Мар’яна не може стати істориком. Нові обмеження, обручі нового забобону скували її. Подумати тільки: вона чистої води пролетар, ніколи нічого не мала, але вона — з куркульського роду, розігнаного, розвіяного по світах, і тому вона — парія. І от "соціяльне походження" важливіше за справжній її соціальний стан. Через походження вона не упривілейована входити до храмів науки. Склероза державного устрою… еге, "безклясового суспільства"…

Коротше, Мар’яна зовсім уже прокинулася, опрозаїлася й тверезо вираховує, коли прийде той час, що вона зможе поїхати до моря.

Пора вставати.

Та в цю, саме в що мить, як уже мала встати, пригадався, нарешті, їй той сон. Жовто-червоний огненний ліс. Там Мар’яна, до Галини прийшла. І… альфонс, той самий відворотно-вабний перелесник, що від нього вона тремтить. Мар’яна воліє його не помічати. Але він є. Рослий, гарний Мирон. Тоді Мар’яна летить, ширяє і орудує руками, ніби в руках

мотор. А ноги її пливуть над землею, над Олександрівською вулицею, садом, музеєм… Розкішно гарно! Але… Мар’яна вертається назад у ліс… Там же він! Той, якого Мар’яна уперто відкидає і який там є…

Це вірно. Мар’яна вертається, істота її заполонена одним. Вона не має нічого попереду, не живе майбутнім, не надіється. Вона доживає, достоює якнебудь у житті, де не знайшла собі місця. І розкішний огненний ліс буває тільки увісні. Не вертатися назад, а вставати й човпти далі невідомо нащо дане їй життя.

V

Зимовим надвечір’ям, коли сніг стає блакитний, а ще тільки серпанкові натяки на смеркання, йде Мар’яна Лютеранською, поспішає до так непристойно розпочатого нового свого знайомства. Обіцяли зійтися біля входу в театр, напевно вони вже її чекають.

На зламі вулиці, де вона кручею обривається й спадає до Хрещатика, Мар’яна вражено зупинилася, не може йти далі. Сонце б’є у стіну, у вікно рожевим полум’ям, а зверху давить сиза хмара. Ніби це не надвечір’я, а похмурий без сонця день, і тільки десь із-під землі — це рожеве полум’я, залива сонця. Кругом тієї стіни — звичайне надвечір’я з примерзлим блакитнуватим снігом.

Мар’яна не може йти далі. Сіре все кругом — і полум’яна стіна, сама, як сонце. Вона відбиває своє полум’я на сосні і раптом — гасне. Гасне і сосна. Феєрія скінчилась.

І ніхто не звертає на це уваги? Ідуть, буденно поспішають додому, другі — на роботу. Проходитиме ось Мар’яна Миколаївською і зазиратиме в вікна, як сидять і підраховують заготскот, заготзерно, заготяйце, харчпром, пухперо і тисячі інших обчислювальних апаратів. І тільки отакі жіночі постаті безрадні не несуть ярма цієї величезної машини, що обчислює прибутки з колгоспної праці. Ні, ті, що сидять в

канцеляріях і висиджують зарплатню, може ще безпорадніші за неї. Кожна з них потребує захисту широкої спини, рятівника. Он і Васанта вже підпадає такому бажанню… Ніяких рятівників! Рятівник стане й могильником, бо цей потяг на когось спертися, черпати з чийогось джерела бадьорість і розраду, розростеться в безпомічність, несамостійність. От як вийдеш із кризи власними соками, — тоді будеш світла, тріюмфальна…

А Мар’яна шелестить… Так усе приказував Павло Бадьора… Боже, яка гарна була та сосна, у вогні, відбитому з полум’яної стіни, в тій кругосвітній сірості!

— Ми вже хотіли заходити до залі без вас, де ви так довго? — нагримала на неї Клавдія.

Причину спізнення Мар’яниного вона цілком виправдує, а чоловік її заздрить, чому сам не бачив цього.

Цей змисловець із срібними скронями не має ніяких замків. Здається, що в нього нема порогу свідомости, а горішня поверхня підсвідомости відкрита для всіх через його плавку, сповнену змислових образів і ароматичної духовости, мову та незаскорузлу, вічно нову враженість проявами іншого духа. Мар’яні він, не турбуючись, а може користаючись присутністю Клави, каже, що дуже її любить. Клаві, не турбуючись присутністю Мар’яни, розповідає, що Мар’яна — типова стара діва. Така, між іншим, і сама Клава, як вияснюється згодом. Це не лайка й не образа, а тип, йому протилежний, йому приємний. Клавдія розповідає Мар’яні, що вона змусила свого чоловіка платити аліменти трьом жінкам…

Секретів між ними нема, кожен такий, як він є, кожен доброзичливо й без задніх думок виносить присуд вадам, не намагаючись їх змінити.

І тому, коли Мар’яна хоче відчути, хто є ще якийсь світ, крім її стенографії та внутрішньої кропіткої роботи, — вона без остраху гіркого осаду йде до цих людей. Якщо нема Натана, вони з Клавдією попліткують про його змисловість, перша Клавдія, це її розважає. Як нема Клави, а є Натан, то цей змисловець знаходить надзвичайно багато тем, — Боже, яких далеких від культу ероса. Як утрьох, — чоловік скаржиться на жінку, а жінка — на чоловіка. Або ж, найчастіше, Клава й Мар’яна довідуються про нову пригоду невтомного поклонника жіноцтва у досить таки неприличкованій розповіді, що виглядала б цинічно, коли б у те не вкладено було захоплення тонкістю людської душі. Бракувало тільки, щоб до їхньої трійки долучилася дочка-підліток, Віра.

— Чому ви не заходите? — питає в антракті Клава.

— Ми часто про вас згадуємо. Оце недавно говорили про вас із Васантою.

Натан пояснює здивованій Мар’яні, що він уже пару разів навіть заходив до Васанти, бо це в сусідстві. — А вони знайомі? — Певно, колись же сама Мар’яна знайомила їх. — Ах, так! Чи подобалась Клаві Васанта?

— Ні. Вона дуже їдка..

Таке вже не раз чує Мар’яна про Васанту і хоч захищає її, а без віри в свої слова, сама не знає, чому. Так, останніми часами щось невловне у Васанті, з нею не хочеться здибатися. А Натанові подобається?

— Вона дуже розумна.

Також лаконічно. Втім, він пояснює:

— Я, взагалі, цікавлюся інтимним світом такої духово самітньої жінки. Я сильно відчуваю її трагічність, близько за стіною ходжу… От така обдарована, інтелектуальна душа, — чого вона нудить світом, не спиниться на чомусь? Коли я бачу, що вона сміється, — ані хвилини не вірю. Вона в ту мить плаче. І я дуже цікавий знати, чому…

Мар’яна зачарована цим спостереженням. Вона Натанові це каже.

— Чи бачили ви там червонощокого юнака?

— Ні, з цапиною борідкою й зовсім не юнак.

— А, то Васантин давній друг, — здогадується Мар’яна.

— А знаєте, як ваша приятелька назвала мого чоловіка? По-моєму, дуже влучно. Вона його зве — Ребе.

— Ну, це тільки Васанта може видумати! І вже до вас це ймення пристало. Я інакше й не зватиму.

Вони вже стоять на роздоріжжі, де мають розходитися. Сніг, м’який, лапатий та густий, падає на них і розділяє сіткою всіх трьох. Сніг окутав за ці дві години все місто пухкою, затишною шаллю, і розлучатися їм ще не хочеться. А як і розійтись, то все ж радіти білою новиною, що в ній м’яко грузнуть кроки.

VI

Невже світ такий малий, що Мар’яна не розминеться з Мироном? До того дійшло, що вона мусіла передати привіт цьому злодюжці. Галина прийшла пропонувати роботу. Прислав її чоловік родички, керівник справами одної установи. Вони розговорилися й він сказав, що знає Мар’яну, дуже тепло згадував і просив переказати, щоб Мар’яна зайшла. Є для неї робота.

Найвипробованіша метода — зостатися нечутливою, як кора. Вдягти панцер безпеки, щоб ворожі кулі відскакували. Бо як здасть Мар’яна трохи, то знову ще станеться якась жахлива халепа від того, кого Мар’яна ненавидить і через кого тремтить.

Отже, Мар’яна має шанси служити в нього? О, ні! І колинебудь доведеться ще зіткнутися?

І що Мар’яну в ньому вабить? Вона ж має несмак до вульґарности, вона ж не бажає з нею злитися. В протесті проти неї, проти нечистоти моральної — корінь її незлиття з оточенням. Не хоче вона! Краще здохне "аристократкою духа" за Кобилянською, нещасною, уламком, безпритульною "синьою панчохою"… Нехай стане моралісткою, що, звичайно, буде як огидне воло на шиї, — але не піде Мар’яна на компроміс… Тому вона й не викидає з пам’яті Левка. За його глибоке почуття міри й такту. Але важко знайти таку індивідуальність, що була б і вольова, і ніжна водночас, з поривами і гальмами. Мар’яна не засуджує навіть скнар, але лише при умові, що вони багаті й на безумний шал радощів від шляхетної щедрости. Яскраву духовою красою людину хоче бачити вона!

А як нема її, — Мар’яна насильства над собою не вчинить.

Серед них усіх нема нікого, хто поділив би Мар’янині переконання. Дуже вже якісь кумедні ці переконання. У якій верстві, клясі, прошарку витворилися вони? Звідки прийшли до мужицької дитини?

І чого її так притягають люди з вадами? Хижаки… Цей Мирон схрумав би її, й кісточок не зосталося б…

VII

"Чи знаєш, чого я так рано до тебе прийшла? — скаже Мар’яна, увійшовши зараз до Васанти. — Ходімо, подивимось на Десятинну церкву".

"Що ж там цікавого? — відповість на це Васанта. — Її вже давно розібрали..."

Це, мабуть, згасає їх дружба тому, що нема нового, б’ючкого живцю, а це сіре навколишнє їх засмоктує. Які яскраві були їх колишні взаємини, а тепер... Чи жевріє ще жаринка серед сірого попелу? Коли поговориш із нею — наче й щирі вони, як колись були, наче це — та людина, яка найбільш тебе розуміє. А розстануться — залишається в Мар’яні якийсь недобрий намул на душі. Що воно таке? Мар’яна не може на те відповісти.

* * *

... Вона приносить Васанті шотляндку для модного банта, що та так хотіла мати, вони цілий вечір сидять задушевні, згадують, діляться новими враженнями з роботи. Васанта їй рада, вона справді сама, то була якась шалена завірюха з Нарцисом. Доля їх і далі веде однаково, поробила з науковців секретарками розгалуженої радянської обчислювально-бюрократичної машини.

Аж тепер вони на практиці збагнули суть запитання: "Чи мода — соціяльне явище?" На самих собі. Васанта почала робити манікюр, довготривалі кучері. Мар’яна розвісила на грудях широченного банта-фантазі, як носять справжні стенографістки-секретарки в установах. Турбота про зовнішність проймала обох, кожна виправдувалася:

— Я мушу! Не ходити ж чуперадлом серед інших!

А колись обидві були студенточками в сірих блюзках із вузенькими чорними краватками, обидві мали підстрижену рівно, трохи хвилясту

зачіску, що стріпувалася вся разом і мінилася шовком неспаленого в стригарні волосся.

От не було й бантів-фантазі, й тонких панчішок, ані манікюру, — а були безмірно багатші. Тепер вони обидві — насіння, завіяне вітрами на голу ребристу скелю… Нарцис уже не приходить? — Ні, ці мами виховують своїх синків на рабовласників. Все йому повинно бути готове, навіть шкарпеток сам собі не випере, як Васанта не загадає. Він уже зовсім тут оселився був.

І що має думати на це Мар’яна? Може тому вони й чужішають. Мар’яна нічого не розпитує, вони не звикли. Звикли, що само візьме та й розкажеться. І от не стає слів у їх розмові — цього ніколи досі не бувало. Заходить обридливість мовчання, теж явище зовсім нової природи. Мар’яна позіхає, збирається додому.

— Ще заспіваймо, — просить Васанта. — Ми ж так давно співали.

Мар’яна — охоче. Але виявляється, що для співу також потрібна душа, а як нема її, то всі їхні пісні або плачливі, або крикливі, або заспівані-переспівані, або монотонні. Нових не прибуло, бо не їздять нікуди, нема куди, нема як. До кого? Як усі заслані, повтікали із села. А ті, що лишилися, самі не мають чого їсти. Як до них з’являтися? Ще злякаються! — А коли нема пісні, то нема на чому єднатися й сприймати одна одну. Підбирають-підбирають до настрою й закінчують Інтернаціоналом, та й то тільки тому, що Мар’яна пропонує замінити слова "усіх країн" словами "одинадцятьох республік". Хоч у думці. Або ще краще — "Есесесер", — поправляє Васанта. Виходить:

Повстаньте, гнані і голодні робітники Есесесер!

Як у вулкановій безодні, в серцях у нас клекоче гнів.

Ми всіх катів зітрем на порох, повстань же військо куркулів!

Все в нас забрав наш лютий ворог, щоб все вернути, час наспів…

Це, звичайно, жарт, але ж набридає бути увесь час ідеологічно витриманими. На роботі, з людьми, сама з собою. Звісно, що радянська влада все дала, особливо їм, незалежним жінкам, а як вони самі не зуміли своїх прав одвоювати, то… От же ніхто не забороняє їм працювати на тій роботі, яка доступна кожному… Чим здібні, тим і включаються в соціялістичне будівництво. Але жарт вносить трохи свіжого вітру, приятельки набираються надхнення й починають згадувати, які то вони колись були наївні та дурні. Чого їх так захоплювала та солодка національна романтика, коли життя геть далеко вже пішло вперед? Що ж той Супрун тепер?

Ой, не знав козак, та й не знав Супрун,

як му славоньки здобути,

гей, зібрав хлопців, славних запорожців,

та й пішов на турка бити…

Тепер славу здобувають на небі, а не в човниках, рекордними летами, а не гайдамаччиною.

Під враженням Супруна, якого вони все ж заспівали, верталася того вечора Мар’яна додому. І тепер його згадала. Може через нього й іде оце вранці в неділю до Васанти.

Ой, ти козаче, козаче Супруне,

а де ж твої прегарні рушниці?

Ой, мої рушниці в хана у світлиці,

сам я, молод, у темниці!

Мар'яні хочеться, замість "хана", дати "ката" (бо "цека векапебе" дуже довго, не в риму). І її дух під замком, у темниці, як Супрун.

Ой, ти козаче, козаче Супруне,

а де ж твої воронії коні?

Гей, мої коні в ката на припоні,

сам я, молод, у неволі…

Пісня ця, хоч про Супруна, але й про Мар’яну.

* * *

Отже, Васанта скептично поставиться до її проекту відвідати Десятинну церкву, але Мар’яна знає, що від дальших її слів Васанта загориться.

"Та ні бо, — скаже Мар’яна, — не ту, що збудував Олександер III і оце недавно зруйнував відділ комунального господарства, а ту, що для неї Володимир Великий возив мармур із Херсонесу. Її цього літа розкопано, мармур лежить на поверхні й ніхто ще не прочитав грецьких написів на мармурових колонах. Відкрито фундамент княжої церкви, що то для неї Володимир призначив десятину своїх прибутків…"

"Ходімо! — зрадіє Васанта. — Усе кидаймо, печене й варене, ходімо!"

Ці неговорені, а уявлені слова не були сказані. Ввійшовши до Васанти, Мар’яна здивовано побачила в неї якогось лисого, з рудими колючими вусиками плесковатого чоловіка. Так рано — гості?

Пили саме чай.

— Я, здається, бачила вас, як заходила до Васанти на роботу, — нерішучо сказала Мар’яна, знайомлячись.

— Бачили. Я там працюю керівником справ, — ніяково відповів лисий.

— Але тут ти знайомишся з моїм чоловіком, — додала, стримано всміхаючись, Васанта.

Мар’яна не зовсім розуміє. Отже, це серйозно? Васанта вийшла заміж?

— Так, і записались у загсі. Прізвище моє тепер не Чагир, а Ступина.

Це вже недвозначно. Треба вірити, але Мар’яні чомусь защеміло коло серця. Вже Васанта не знайшла нічого кращого? Конче їй треба було цієї лисої… перепічки? О, Боже! Як із гнилим квасом, то вже краще з святою водою!

Так от чому Васанта останніми часами почужішала, не бажала вводити в свої інтимності! "Добре! — подумала тоді Мар’яна. — І я платитиму тим самим. Почужішаємо". Чи варт розкриватися, коли мовчанка може означати все, тільки не те, що є? А є от що. Лисий!

Розгубленість Мар’янина (Оце то новина!) передалася "молодятам". Васанта почала роблено сміятися, підкреслено химерувати, лисий годив, як міг. Мар’яна вже не може витримати цієї атмосфери.

— А ти знаєш, я прийшла витягти тебе на екскурсію. (Боже, як це тут нецікаво! — мигає їй у голові). — Я оце стенографувала на з’їзді археологів і почула там незвичайні речі, ще ніде не опубліковані. Звіти про найновіші розкопи на терені княжого Києва.

Васантина цікавість, здається, виявилася формально, з поваги до давнього, а лисий зовсім не зрадів такій екскурсії. Що то його обходить, що десь там знайдено якусь майстерню з необробленими бурштинами? В ювелірному маґазині можна купити, скільки хочеш, шліфованих. В його пляни зовсім не входили такі ранні одвідини та біганина по місті.

Мар’яна надіялася хоч по дорозі до Десятинної створити такий настрій, як бував колись. Одна з них почує надзвичайне й біжить розповісти або потягти за собою другу. Сьогодні — нічого подібного не витворювалося. Щось межи нею й Васантою стоїть. Може оцей глибоко нецікавий чоловік?

Біля брами стали й, не заходячи, дивилися на величезну площу. Нічого тут нема, тільки городи якісь, під ногами червоні плити, а по кутах тиснуться угрузлі в землю будиночки минулих століть, обгорнеш буйними бузковими гаями. Тихо, порожньо, провінційно, як на якому передмісті. Пахне зіллям, землею, пасуться кози, діти граються на хідниках із червонорожевого каменю, може з Володимирової Десятинної церкви, а може й княжого терему.

На тлі цієї величезної площі, аж там десь у перспективі, новиною, наче з іншого світу, була тільки величезна цегляна будівля, в дусі конструктивізму, але з античною колонадою, ще навіть не убрана в кольори.

Нова озія дивилася на руїну та глибоко провінційну тишу площі зарозуміло й чужо. Затишку вона тут не додавала, а стояла скучно та раціоналістично у глибині занедбаного простору, що колись був шумливим, забудованим церквами, теремами, гридницями та критими переходами княжого града.

— Це, здається, новий художній інститут, — недбало зауважила Васанта. — Але ж…

— Але ж, Васанто, ми з тобою тут колись ходили! Пам’ятаєш, якийсь дідок водив екскурсію, і ми пристали? Мені врізалися в пам’ять схили, городи, краєвид на гору Киселівку, перетяту кам’яною стіною, і Поділ у далині. Чого я запам’ятала? Бо той дідок показував на картоплище, а бачив княжі майстерні, розповідав дуже захоплено (і захопливо) про якісь надзвичайні емалі, знайдені тут, ювелірні вироби… що секрет тих емалів тепер згублено… А головне, про різноманітні зразки Володимирового тризуба. А тепер, диви, яке озіїще стоїть.

Якби не лисий з колючими вусиками, то згадано було б повніше. Оце тут, на підставі розкопаних жовтих і блакитних емалів та княжих гербів-тризубів, народились емблеми української державности. Жовтий та блакитний кольори стягу і тризуб. Та що ж, як тут це одоробло стирчить!

Їхній супутник, видко, нудьгував, хотів іти далі та вже закінчити цю екскурсію, але сьогоднішня його напасниця, Мар’яна, все ще стовбичила при брамі й просторікувала.

Вона ще хотіла б вгадати, де ж це був той природний яр, що обмежував Володимирів град з усіх боків. Про нього ж на з’їзді говорили, як про щось давно відоме. Десь при якихось розкопах дослідники звернули увагу на свіжу землю (у них, що не має тисячі років, то все свіже). Думали, що то рештки валу, аж виявилося — засипаний яр. Де ж те місце яру? Якби плян! Це Ярославові стало тісно, він розширив град аж до Золотої Брами.

Це було важко: перенестися в княжий двір, оточений лісами, яругами, з Подолом у ногах, із площею, де збігалося віче лаяти свого князя, — ось, де Андріївська церква. А оце тут побіч, де центральний телеграф, — ця частина Володимирської звалася Баб’ячим Торгом… Це тут продавали невільниць… Справді, як це можна уявити? Стоять перелякані жінки, дівчата, а купці їх на всі боки обертають, у зуби заглядають, обмацують…

Оточена легкою балюстрадою, недалеко від воріт стоїть і манить до себе розкопана Десятинна. Та тут Мар’яна згадала щось дуже цікаве для Васанти.

— Я не можу віджалувати, що не було тебе! Там же й про твого половецького пра-прапрадіда згадували!

Може хоч це зацікавить лисого? Ні! Він навіть відійшов, сів на лавочці й закурив. Зате Васанту — дуже. Яким чином половецький князь опинився в Києві? То ж тільки пра-ираправнуці його дано жити в місті Володимира і вважати це місто своїм рідним.

— Ні, питання стояло навпаки: яким чином ота срібна кадильниця в самоцвітах, що похована разом із половецьким князем, яким чином втрапила вона до нього із київського княжого двору? Цього літа на терені Михайлівського манастиря провадили розкопи. Виявили майстерню, що загинула від пожежі, а в ній багато оброблених та необроблених самоцвітів, ювелірних виробів у різних стадіях опрацювання, а між ними й срібну, ще невикінчену кадильницю, точнісінько таку, як і знайдена в могилі твого прадіда. Уяви собі, в Кубучі, де ми щодня бруки топтали! Як хочеш, можеш подивитися на неї, її виставлено в Інституті Археології. Тепер обидві сестри-кадильниці знову зустрілися — оця недороблена й та знайдена в могилі. Ну, й розбишака ж був твій дід, еге? Це ж він забрав із собою в могилу трофеї, здобуті в походах на київських князів.

Нитка, що все частіше уривалася між ними, а сьогодні таки зовсім тріснула, — знову міцно зв’язалася. Половецька княжна Чагрович виступила з-під личини жінки керівника справами Ступина. Може Васанті найбільш у житті підходило б бути половецькою княжною. Тільки якби не оця винувато-скорбна посмішка і не оцей плесковатий стариґан.

Половецька княжна із своїм двійником (недаром же їх колись називали близнятами) підійшли до блюстради й накопаної землі… Могли ж вони так підійти до цього місця й колись, як бранки чи як дружини київських княжичів… і побачили те, що колись було Десятинною. Недарма лисий цим не цікавився абсолютно. Навскоси до теперішнього розташування вулиці поставлений фундамент стародавнього мурування, побиті мармурові колони з написами такими самими, як і в Ольвії. Що, справді, тут цікавого?

І ті з відділу комунального господарства міськради теж так, мабуть, думають. Напевно на цьому місці задумано зробити культпарк із каруселями, то дозволили археологам трохи поґрабатися в землі.

Мар’яна нехотячи повернула голову, глянула на лисого. Лисий сидів, копирсав паличкою глину й зовсім не слухав, що говорять між собою вони. Безнадійний керсправ! О, Господи! Чого, так низько впала Васанта?

І вже знову Мар’яні пропала охота, вона знову згубила дивну властивість розцвітати в розмові з Васантою. Власне, аж тепер помітила, що говорить вона одна. Васанта погасла?

— Якщо ви не потомилися, то може ще перейдемо через яр чи то пак рівним тротуаром Володимирської, й зайдемо до Софії?

— Може іншим разом? — проситься Васанта, оберігаючи день відпочинку свого законного мужа.

— То я сама піду, — погрожує Мар’яна. — Там же весь час ідуть роботи, а експонати вивозять до Ленінграду. От недавно розкрили мармуровий саркофаґ і знайдені там кістки повезли визначати аж у Ленінград. Так наче тут не могли ствердити, що одна нога коротша… Це ж і в літописі сказано, що Ярослав мав одну ногу коротшу… Мозаїки також вивезуть, а що зроблять із старовинними фресками на тему

побуту княжого града, відкритими під пізнішими мальовилами, то я вже й сама не знаю… Як не побачу, то все життя шкодуватиму!

Мар’яна ладна була надутися.

— Ходімо! — не витерпіла вже такого натиску Васанта, і лисий керсправ мусів скоритися та поплентався з ними.

VIII

А Мар’яна шелестить!

Десь відразу набралося стільки інтересів, що трудно їх і погодити всі разом. Це і праця, і люди, і заробіток, і нові враження. Університет стенографістки справді необмежений, та Мар’яна воліє ходити на такі з’їзди, де можна "бігти через місточок, ухопити кленовий листочок". Де, прикладом, можна почути й побачити проекти майбутнього Києва, як не на нараді архітектів? — Монументальні архітектурні ансамблі з рожевого мармуру і скла, замість присадкуватих "прісутствєнних мєст" і купецьких забудов, забутих Богом і стилями… Проекти підземних метро і рухливих стежок до Дніпра, сади на будинках, летовища на дахах.

А поки то все те буде, те царство майбутнього, сучасні моряться "труднощами", чергами за сотнею грамів масла і нудьгою. Яке позіхотно-роздериротне буде все те соціялістичне раювання, коли вже при будові його чогось так нудно! То ж, здається, за роботою нема часу вгору глянути, ще й напав якийсь ненасит прозаїчної клопітливости… Звідусіль треба забирати гроші Мар’яні, конче мусить щось шити, купувати, — і на душі осідає пустка. У цій метушні Мар’яна не любить себе. Найцікавіші думки приходять до неї у нудьзі. Мар’яна нудьгує за своєю нудьгою!

Звільнити людину від клопотів! Такий короткий вік, — чого це ще треба захаращувати життя ними? І проте, захаращуєш. Ось літо минуло,

а Мар’яна й на природі не була, коли там її людське місце. Для якогось убраннячка витрачати стільки часу, для фантя нещасного!

Мар’яні здається, що вона збідніла душею. Давно вже не була із своїми примітивними, що до них, як влучно казав колись Нарцис, належить душею. А не до цих довкола. Їй треба було із своєю щирістю народитися або на сім тисяч років раніш, або на триста років пізніше, як знов же влучно зауважив Януш… Тоді, як людство вже переоформиться на новій базі, не буде суперечности інтересів одного індивіду супроти другого й суспільству потрібен буде не тільки активіст-говорильник. Мар’яна тому й виглядає так бездарно, що не в ту епоху втрапила.

Чому тільки на триста поспішилася, а аж на сім тисяч запізнилася? Бо тепер усе швидко женеться вперед, гін людський збільшується в геометричній прогресії. Винахід Едісона, що його чомусь називають "лямпочкою Ілліча", всього вісімдесят років існує, а чого вже натворив… Атом розколює! А перший винахід людський, любов, потребував хтозна скільки сотень тисячоліть, щоб створити передумови до писаної історії. Дитина любови, доброта…

Це якраз ті її улюблені думки, що дають їй силу нести непрошено даний дар існування. Вони нікому непотрібні, а Мар’яна хоче їх думати, тому набирають вони запаху інтимности, того, що нікому більше, крім себе, не скажеш. Вже менш інтимні от, про гени й сому, про це можна говорити з Галиною, тонше з Ребе, навіть із самозадоволеною рожевоокулярницею Славою. Із Васантою? Ні, Васанта для неї пропала, тільки через Ребе вони ще знають одна про одну.

І от тепер її найближча рідня, первісні, занедбана за роботою, за метушнею. Тільки й того, що знаходить їхні, дуже цікаві часом, сліди в цих сірих навколо себе. Це теперішня її гра, нікому невидна.

Молоко від часу псується, скисає. Але з того зіпсованого виходять нові продукти. Чи не так з Мар’яниною довірливою щирістю та тугою за

людьми? Стала вона вибаглива й вимоглива у виборі, а нудьга її, скисле молоко щирости, розчарувань та опіків, зробилася панцером, що щільно захищає найдорожчу частину її "я". Без неї вона може так би зламалася, як і Васанта.

В цім панцері дуже добре видко Мар’яні всіх цих пігмеїв навколо. Хоч і назвали вони себе соціалістичною ерою, але все-все діється за старими нормами. Сказати б, настала ера міщанства. Міщанство, неторкнуте буреломом, що викинув панів у Чорне море, що розвіяв на всі чотири вітри село, — міщанство, примасковане в трестах, заготконторах і за оббитими цератою дверима начальницьких кабінетів, накрило своєю габою і тих, хто з нього вийшов, і тих, що зуміли примоститися в цій дійсності.

І хоч все-все ще діється за нормами цього міщанства, приличкованого новими гаслами, а однак епоха струсилася, розламалася, однак ці старі міщанські норми не підходять вже. Бачити це нове, оцінити його, відрізнити від фальшиво названого новим, розлущити дійсність з позицій цього нового — це теж Мар’янина гра.

А втім, думаючи про це, Мар’яна відчуває, що якоїсь ланки чи ланок їй не вистачає, вона їх має знайти — і не знаходить. Кожен раз наражається на стіну і тоді їй здається, що вона збідніла. Вона мусить рости, а не записувати й розшифровути убогі духом зведення про "виконання та перевиконання промфінпляну".

І це її дедалі більше мучить.

Стояли на лютому морозі під електричним ліхтарем, що іскрив коло снігу. Галина тримала Мар’яну за петельку і докінчувала розповідати, як її знімали з роботи і як вона себе обстоювала, хто що сказав і як хто подивився.

Галина, в науково-дослідному інституті працюючи стенографісткою, маючи телефон, часто була Мар’яниним "роботодавцем", себто кликала її на поточні роботи за "напарницю". Мар’яна не може нарікати на Галинину вдачу. Доброта й зичливість Галинині поширені до того, що вона примушує Мар’яну краще одягатися, водить її до кравчинь, ба навіть завела раз до косметички, — Мар’яна мусить "мати вигляд". Вона ввела її в коло інших стенографісток — без кола не буде цих випадкових робіт, що приносять Мар’яні незалежність. Непевну, але незалежність.

Але от саме спогад про інтер’єр косметички, чи може який інший, замикає Мар’яну. Вона вислухує всі подробиці, слухаючи, згадує ту щойно бачену звабливу посмішку, але помовкує. Не тому ж, звичайно, що Галинина приятелька-косметичка навіяла Мар’яні думки про здушену революцією київську обивательщину, обкарнану з п’ятьох кімнат до одної, наповненої спертим духом опори царату. Цей дух бив у ніс і пригадував про той Київ, що заселив був Липки, а корінну людність зігнав на Новостроєніє, що наїхав був з Московщини русифікувати серце України. Що та косметичка — сердечна приятелька Галинина, а її чоловік — артист російської драми з якимсь німецьким прізвищем, з цього ж не виходить, що Мар’яна повинна замикатися?

Галина просто дуже товариська, чарівна, вона має велике коло знайомих і всі її люблять. І хіба нема за що? Хто ж сердечніший до Мар’яни, як не вона, а от…

То може Мар’яна така стримана через цю Галинину до всіх прихильність? Всіх не можна любити. Як подобаються одні, то осуджуєш других. Мусить бути добір уподобань, а то не віриться у їх справжність.

Галина тримає її за петельку і з найтоншими нюансами розповідає, що сказали, із якими інтонаціями, які підводні рифи, закулісні пружини її успіхів. І Мар’яні здається, що було б профанацією признатись от Галині про те своє плавання у блакитному етері. А Галина могла б багато сказати про власника звабливої посмішки. Хто він, як його занесло в цей світ із таким поглядом, що розкриває межі сірого околу? Чи вірніше, з

сірого околу робить іскристу феєрію. Мар’яна знає, з першого погляду знає, що ця людина — багата індивідуальність.

— Мар’яночко, — тим часом каже Галина. — Чи ви можете собі уявити, що об’явився знову Ме-ке-ке? Я вже забула, що й існує в світі такий, і… роман знову "на мазі". Чи не здається вам, що я таки зроблюся мадам Ме-ке-ке?

Галина збувала жартами одну свою застарілу неприємність. Вона була колись заміжжю. Чоловік її не був уважний до неї, вже першого дня по шлюбі злетіли з нього звички вихованого джентлмена, а під ними виявився грубіян-влаеник. Галина перебралася від чоловіка назад до мами, а тепер живе сама. Другий раз брутального чоловіка вона не хоче мати і тому такі, лише "на мазі", її численні романи. Одначе, Ме-ке-ке — серйозна партія.

— Навчить вас, нарешті, української мови!

Галина Полтавченко розмовляла тільки російською.

— Я вмію, — заперечила Галина. — От же стенограми пишу! А не розмовляю… Та так… звичка… в нас удома ніколи не говорять, хіба з молочницею.

Але ж вона українка? Саме прізвище про те каже.

Прізвище може бути й українське, але з російської мови Галина ніколи не збивається. До речі, Максим "Ме-ке-ке" ніколи з української не збивається. Цікаво ж буде подивитися, хто кого зіб’є.

Це лягає основою під Мар’янин вирок: вони мусять поженитися.

І було б зручно слідом за цим запитати, яке ж ім’я та прізвище того, хто так сьогодні вразив її, хто зовсім запросто з Галиною говорив. Того

горбатого. І хочеться, і не наважиться Мар’яна. Яке мімозисте, чисте й тонке те почуття, що не можна діткнутися до нього нікому, навіть приятельці. Як пух кульбаби.

X

От Мар’яна вже й відчепилася від мани. Безперечно, нічого особливого не сталося. Мар’яна навіть забула зовнішність. От і гаразд!

Тоді на конференції Мар’яна не зводила очей з людини, що здалася їй неймовірно цікавою. Вона виділилася з-поміж усіх оцих облич своїм сяючим, багатющим змістом. Стільки гри в обличчі, світлости й енерґії! Дуже втішне явище, що є в світі цікаві люди.

Але треба зламати в собі цікавість і не дивитися, бо тоді не зможе заходити до Галини в інститут. А Мар’яні, хоч би й під косяками здивованих очей, треба працювати над поставленою програмою. Самоуком. Людину із багатим поглядом — геть!

Мар’яна живе в світі відмінному, свойому. Може до нього близько підходить Ребе. Інші ж… Мар’яна повинна до них пристосовуватися. Навіть до Галини, хоч Мар’яні її повнота своїм дуже подобається.

І в цьому світлі поява тієї людини — мариво, видіння. І мариво — реальна річ, бо воно існує в свідомості та скеровує її на щось, створює настрій. Більшого за те маривне впізнання, яке сталося, — вже не буде, не може бути, непотрібно. Сон. Але який реальний, найсолодший! І навіть не може бути — "чому?" Тому, що так. Обійшовши всі обставини, зламавши їх, серце знайшло дорогу до серця. А дві різні речі — спізнати радість серця й шукати зближення. Мар’яна не шукає. Мар’яна знає, що вона зовні сіра, облізла, що вона — не "вона" для нього. Він живе, як усі. Вона ж — мріями.

Треба скріпитися в особистому, не давати себе на з’їжу хворобі. Кохання це ж — хвороба. І от треба не допустити себе до цієї хвороби. Роботою. І ще: самоцінність її піднесена цим епізодом. Вдячність до того, хто її підніс.

Які суперечні поняття уміщуються в один почуттєвий вузол! Так — ствердливе, незаперечне. Ні — таке ж саме тверде, камінне.

І вона хоче думати про інше. Про ту конференцію. Зібрались професори, академіки, вчені, говорять про черепки, їх форму, малюнок, про типи знарядь — і сторонній нічого не розуміє. А кожен із них бачить за цим цілий устрій, лад, господарську систему. І все ж наче шукали-шукали таємницю та й так, не знайшовши її, розійшлися.

Таємниця рухає людство вперед, як і закон суперечности. Без суперечности нема життя. Без таємниці, без цього джерела, що з нього п’є цікавість, не було б знань. Без цієї приваби чудесного, що ним пройнято світовідчування давніх… І тепер чудесне вабить нас, тільки ми його зразу хочемо розшифрувати. Чудесне й таємниче — які слова! Люди ласі до нього. Та нині це відійшло в категорію неспівзвучного нашій ідеологічно витриманій, матеріялізмом озброєній епосі. Проте ж, у природі людській є в цьому потреба.

Хочеться знати те, чого не знаєш, чого не можна знати. І проте ж, це наше щастя, що ми не знаємо свого майбутнього. Коли б ще й це побороли — що зосталося б людству? І ще одне "проте ж": коли б у силі науки, вона ретельно взялася б винаходити уміння бачити майбутнє, сама собі готувати яму. Бо їй уже не було б чого тоді робити, вона була б уже непотрібна. Вона ж рухається цим мотором — бажанням спізнавати. От, коло!

Мар’яна ще не вміє думки укласти, але чи не правда, що ми тільки формально посунулися вперед у спізнаванні світу та припасованні до своїх потреб, при чому це припасування завжди відстає від наших вимог

і тому ніколи не буде досконале. Формально ми наче й далеко забігли, але насправді ми не щасливіші, не складніші, не розумніші за наших попередників у добуванні щастя. Може навпаки. Давні були ближчі до нього, краще його тямили. І в них було вже все те, чим ми пишаємось, як досягненням цивілізації. Реалізм? Був. Символіка? Будь ласка! Схематизм? Не поступиться нашим кубізмам і футуризмам. Ага, в них було перекручене уявлення про природу. То хіба в нас не перекручене? Хто ручиться, що ми її бачимо такою, яка вона насправді є?

Зате вони не завдавали лиха такому ж, як самі. Чи не ідеал це для нас?

Хай кажуть: "ідеалізація минувшини", "втеча від дійсности", — але в тім світогляді треба шукати прообразу майбутньої людини. Нова людина матиме глибоку свідомість: "що на користь мені й на шкоду мойому оточенню — підлота". А на нашу долю випало перегризати горло, або стікати кров’ю, коли перегризуть тобі.

О, за це Мар’яну роздерли б, з такими думками не можна вилазити в наш час, коли газети кричать про стотисячні премії, а тут же поруч існує зарплатня в дев’яносто карбованців.

Власне, Мар’яна ж нічого не розуміє в теперішньому житті. Існує якась дипломатія і тактика, а Мар’яна лізе скрізь із своєю неспівзвучною прямотою. Прямоти не треба, вона нікому не подобається. А Мар’яні лише шкодить.

І оцей! Це солодке жало! Краще б не зазнавати, щоб не ронити сліз. Якийсь карантин відбувати, боятися зайти до інституту, щоб не виявити себе. Воно минеться — тоді.

Троянда розцвілася в серці, та її колючки в кров ранять його. Любити когось треба, це вже така природа. Для інших це гра, розвага, а хто ж

Мар’яні винен, що вона вкладає всю себе в цей небезпечний порив і в кров ранить серце?

Але що, власне, сталося? Нічого, навіть забула, яка зовнішність. Поверхню води не сколихнув жаден камінчик.

І Мар’яна вже знає, як їй зайти до Галини. Амбіцію притиснути, почуття засунути в глибину, глузд — на першу лінію фронту, закохання спресувати й покласти на дно.

XI

Порівняння може неестетичне, але так. Вчора Галина вискочила до Мар’яни в коридор із очима кішки, яка щойно нашкодила. А за нею вийшов Ремез, горбатий.

— Вибачте, Мар’яночко! Ви мене давно тут чекаєте? Ходімо, вже починається.

Мар’яні здається, що там за дверима була мова за неї. Яка? Галина любить закручувати комусь приємні інтрижки.

Але Мар’яна більш не хоче про це думати. Вона — з почуттями підлітка й обличчям бабулини. Тільки свято в серці, мрія доступні їй. В оболонці її Мар’яна повновладна. І це все…

Вона ретельна. Ось прийшла на роботу, як кличуть, ось працює, ось удома розшифровує. Але… Ах, краще смерть, ніж ці муки!

Другу ніч не може вона спати від якогось напруження. Звичайно після виснажливої роботи Мар’яні перед западанням в сонні поля неіснування ввижалися хвостаті, рогаті чудовиська, свинячі рила з довгими носами, моторошні мармизи страховиськ, вчувалися свистотанки, дикі огидні сценки, а потім вона вже засинала. Ні, тепер

вона відразу засинає щасливою втомою, але ненадовго. Будять її слова (наче вона ніколи не спала), слова чиїсь до когось говорені: "Як у горах п’янить повітря, так п’яниш мене ти. Це не штучне сп’яніння від алькоголю, що після нього наступає похмілля. Ні, все чисте, природне, я п’янію від того тільки, що знаю: ти є. Це не обпалює, не струм. Не примха. Це те, без чого не можу бути".

Вчора Галина сказала, що Ремез — "не з цих світів". І такий він справді. Сповнений тонкости та внутрішнього сяйва. Мар’яна думає, що це від багатства інтелекту стільки різних виразів очей випромінюється. Сім виразів. І ще не зловила всіх. Один — суворий, виможистий, синя сталь. Наче міряється. Другий — невимушено веселий, легко-артистичний, — як не знає, що за ним хтось стежить, і вільно виявляє себе. А мимовільна синява… Тоді й Мар’яна потрапляє в цю веселу синяву. Але де вона вже раз бачила такий погляд і та людина видалась їй вадливою? Гарний, але вадливий блакитний погляд. Тільки ж який сумний і невабливий був одного разу!

Але потім Мар’яна завоювала його назад. Як піддається! А згодом навіть знайшов недалеко місце, майже через одну людину. О, боги, оте признання, ніжне й довірливе! Як же ввічі тепер подивитися?

Ні, Мар’яна не знає міри. Вона розтоплюється в безмежній синяві. Вона впивається. Вона виснажує себе. Така покора! Таке самовіддання.

Може вона все це вигадує? Може. Може навіює сама собі? Може. Але Мар’яні любо йти шляхом безкорисної прямоти. Фальшувати не вміє, хоч і знає, що може раптом зробитися смішною старою дівою, якій "нічого не осталось більше, як курити". І це її не лякає. Що має, дарувала б.

Напруження переходить у дрімоту, Мар’яні ввижається ліс у горах, вкритий сліпучим снігом. Серед снігу стоїть скрипаль, грає на скрипці й наповнює повітря музикою. Потім знову загострення всієї істоти, думки її

розливаються широкою рікою й ідуть у етер, бо вона знає, що вони нікому тут непотрібні…

Людина хоче подібної собі, це — жага сполуки, туга за втраченою злитістю. А в нас же, хоч соціалізм, кожна людина має інтереси суперечні другій, бо люди, як та морська вода, розбризкалися з суцільної океанічної маси в мільярди найдрібніших краплин. І кожна почуває: не така вона, як інші, і такої, як вона, нема. І кожна краплина жагу має — бути в цілому, вона зветься ще, ця жага, самотністю. І кожна хоче бути сама собі океаном, щоб віднайти згублену злитість із цілим. І кожен дбає за себе, одне одному не поможе, бо само пропаде… Наша епоха, варварська, уподібнюється мустьєрській. От, як недалеко зайшли ми. А минуло ж кілька сотень тисяч років відтоді. Зробили коло й вернулися на старе місце? Те, що було позаду, знову опинилося попереду, і давно створене досягнення знову стало на недосяжності ідеї. Правда, ці три слова — вільність, рівність, братерство — в нас вважаються старомодними, а як сідаєш у трамвай, то "брат" невідмінно тебе відштовхне. Правда, тепер діють гасла "не схитруєш — не проживеш", "кожен — тільки для себе…"

Але Мар’яна ясно бачить ту нову людину. Як мустьєрцеві прийшов на зміну кроманьйонець, так і тепер. Може вона вже й є, тільки Мар’яну заливають приклади старого й вона не бачить?..

Синій із стількома виразами погляд вривається в ці думки, й Мар’яна бентежиться. Як же це вона в ті очі подивиться? Адже мова слів бідна проти всесильної мови очей. І вони сказали все. Та як знати чужу душу?

Тут і своєї не знаєш, як розрадити, щоб не борсалася, щоб слухалася розуму.

Сум і раювання. Радість і смуток. Плач і піднесення. Все це вкупі йде й не можна його розділити. І ця бурхлива ріка думок, що котить через душу, як весняна повінь, допомагає Мар’яні триматися перед навалою

почуттів. Бо таки вірно, що найгірша тюрма (в Мар’яни — тюрма неприйнятої її щирости) не спинить лету духа. Хто їй заборонить впірнати в глибини доісторичних безодень чи в палеолітичні нетрі? Та от вона впустила вуздечку з рук — ох! Те жало солодке! — і не спить ночами…

Мар’яна хоче відігнати невідступний погляд і хоч трохи здріматися. Так їй у голову лізуть думки про три революції, що їх пережило людство. Перша? А, перехід від кревноспорідненої родини до екзогамної і поява кроманьонця, такого як і ми, на рівних ногах, з великою черепною коробкою й уже без мавп’ячих щелепів. Яка ж друга, чого ці думки пливуть і розпливаються швидше, ніж встигаєш їх схопити? Ага, винайшли люди ідею власности і почали за неї розбивати одне одному ті чудові людські черепи. А що це дуже могутня ідея, то вона побудувала цілу цивілізацію… Тільки… Велич доброти й ницість егоїзму… Винахід… Чого це тепер відкривають, як найпередовіші ідеї, ті, що давно вже були створені?..

Мар’яна зовсім прокидається і впірнає в провал свідомости. Все те, що пливло рікою в її страшному напруженні, зникло, як мариво. А далі щось дуже цікаве було. Воно, навік може, щезло. Хоче відтворити Мар’яна, а виходять бліді схеми.

XII

Яка жадоба мислити! Про будь-що, аби мислити, аби вилити з себе, зняти іншу жадобу. Як хочеться говорити! А з ким? До Ребе піти? І там — переливання порожніх слів. А з ким би хотілося?

Так, як Мар’яна хоче, нема з ким. Ота розмова, що розтоплює жаром душу, де вона, з ким? Як потребує Мар’яна тієї щирости і як її нема довкола! Далебі, найкращі, найінтимніші хвилини, коли з книгами розмовляєш. З людьми — колючо.

Учора десь узявся на вулиці Левко Береговий і підійшов. Темна хвиля жаги війнула від нього. Але вже вороття нема. І знов порівняння: яка чиста сила вливається в Мар’яну, коли побачить Звабливого, яка непорівняна ні з чим світла й радісна духовість! Зовсім-зовсім не оця темна жага. І Мар’яна нічим не хоче навіть захищатися від Звабливого, а що незмога віддати все це, — велике зло Мар’яні.

І вночі довго розмовляла із Звабливим, але як прийшла темрява свідомости, — все те загинуло в ріці забуття. А справді, чи була б між ними щирість, якби вони могли розмовляти?

І от сьогодні Мар’яна дозволяє собі зайти до інституту. Вона радіє з цього дозволу. Вчора так сумувала вона, — наче десь випадало побачити й не випало. Та що це таке?

Першою їй зустрілася Галина й розповіла, що в інституті всі роз’їхалися. Хто у відрядження, хто в експедицію… Ремез поїхав у відпустку й, мабуть, уже привезе родину.

Мар’яна хотіла й не могла запитати: "Коли повернеться?" Добре, що стрималася, щось її залізними кігтями тримало не питати. Профанувати найтонше, найніжніше, щоб воно стало темою легких смішків? — А чому б не мати собі повірниці, як роблять інші? Галина майже сама набивається і малощо не вимовить чогось… Але одна мовчить, — мовчить і друга.

Що сталося? Тільки те, що якась людина, в яку Мар’яна з першого погляду повірила, яку бачила лише кілька разів, яка приласкавила Мар’яну поглядом, тільки тому, що людина ця поїхала забрати батьків, — Мар’яну так розтоптало, пригнобило! Як вона себе лає за те, що обікрала! За тих три рази, що могла подивитися — і відвертала зір. Мар’яна себе оберігала! Але ж вона нічого собі не зарадила цим, не відгородила себе.

І йде Мар’яна, розтоптана, вулицями травневими, і думає: "Тепер я втямила, як це могло бути в прадавніх, що й сестра, і коханка водночас. Сестри ніжніша любов. Як зустріну, то так і скажу: "Я дуже нескромна, що зачіпаю вас, але хочу вас просити про одну річ. Ви вчиняєте мені велике зло своїм ніжним поглядом. Для вас може це розвага, а мені — хвороба. По-щирості кажу вам, як сестра братові. Я відкидаю в цей час самолюбство й вас прошу: пам’ятайте про резонанс незаповненої душі!"

XIII

Не бачилися… сто літ. Може лише день, але то неважливо, як є. Важливо, як здається.

Перша фраза Ребе: "Я такий щасливий тебе бачити!" ніколи не надокучає Мар’яні, не стає стертою монетою куртуазії, бо Ребе завжди каже, що відчуває.

— Я тебе побачив ще здалеку й вирішив, що мені дорога повз цей ослін. Чи могла б ти мене провести?

Мар’яна відповідає:

— Хіба ж не так? Володимирська вулиця — зелена ріка, а цей парк — зелене озеро.

Вірніше, це й є та сама країна чудес, що сьогодні невідступно йде за нею, разом із мелодією "Пісня індійського гостя" із опери "Садко". Тут ті яхонти й діяманти іскряться — навколо неї, у ній.

Без ліку діямантів у печерах,

без ліку перлів у південнім морі,

в далекій Індії чудес…

Таємничість солодкої казки обволікає її разом із Володимирською, та темно-малиновим університетом, та зеленим озером парку, та срібними скронями Ребе.

Є у теплім морі

диво-камінь яхонт,

на камені фенікс,

птаха з видом діви…

І Мар’яна не знає, чи від мелодії йде чар, — бо ж кожна мелодія має своє емоційне забарвлення, атмосферу, малюнок, — чи від цих слів:

Райські чари-співи

солодко співає,

пір’я розпускає,

море закриває.

Хто той спів почує,

чисто все забуде…

чи від самої неї, бо в самій ній той спів, оте розпущене пір’я, що закриває усе море. Її фенікс попелиться й яріє, оновлений щохвилини, щомить. Хай що!

— Чи ти могла б мене провести трохи? — вдруге запитує Ребе. — Я поспішаю додому… А може й ти зайдеш? Пообідаємо, розділимо, що Клава зготувала.

— Ні, — хитнула заперечливо головою Мар’яна. — Я не можу.

— Чому?

— Я чекаю одну людину. Себто не чекаю, а хочу так собі побачити. Я щойно думала над тим, що життя моє — вогник. Фукни — і нема! Що мені після мене? Чи не варто дорожити тим коротеньким моментом горіння?

— На що хочеш ти вжити цей вогник сьогодні?

Ребе вже не поспішає. Він сідає поруч.

— Ну, от на арію із "Садка". Чи не варто хвилину — дорогу, назавжди минущу — наповнити казкою з теплого моря про диво-діву?

— З позиції ударництва й соцзмагання це страшне марнотратство, — відказав Ребе й вигідніше вмостився на лаві.

— З позиції дикуна незрозуміло, чому я сиджу й дивлюся в лист паперу. Він думає, що я чаклую, а я читаю газету про новини, що відбулися за дві тисячі кілометрів від мене.

— Я колись чув від тебе, що в дикунів є дар бачити за дві тисячі кілометрів і без газети.

— Але еманації нема! — Мар’яна переконана. — Те, що є в мені, то мій невідібраний, але й замкнений світ. Я думаю над фальшем.

— Що за фальш?

Сказати йому? Ні. Сказати! Галині — ні, але Ребе має, крім своєї змисловости, ще й сферу.

Може йому саме й розказати про свою глибоку поразку. Про цей фальш, що його не може вона до кінця вияснити, — з чийого боку. Звабливого чи її? Ребе їй розповідає про свої сластолюбні походеньки, а вона йому розкаже, що пише листи до горбанів. Саме тому. Як воно виглядає збоку, — Мар’яна сама цікава знати, а Ребе їй скаже.

— Це ще нічого, але от я витрачаю дні на ще гіршу непотрібність, — розпочинає своє признання вона.

Боже, чому із Звабливим не можна так вільно говорити, як із Ребе? Все, що виникає в думці, не боїться убратися в слово. І Ребе, як добрий товариш, вислухує й розуміє, нащо це Мар’яна виробляє дурниці, пише листи до незнайомого чоловіка, а пише зовсім про несусвітні речі. І потім обсмоктує кожне слово відповідей, шукає в них…

Ребе слухає. Дико, справді, бути такою, але людина не знає, нащо вона так робить. Робить, — то так треба.

І може Ребе зовсім не слухає, що вона писала. Мар’яна знає, йому чужий світ тих її думок, що їх Мар’яна шукає комусь розказати. Три революції людства, — до нього доходить тільки третя, лямпочка Едісона, що призвела до розбиття атома. Це він читав у газетах, а палеолітичною людиною ніколи не цікавився. Не цікавить його також і майбутня людина, ані те, як вона має сполучити свою індивідуальну відокремленість із колективістичним світовідчуванням. Те, що стільки клопоту завдає Мар’яні сьогодні… — за первісного комунізму людина не мала свого відрубного "я", було лише "ми". А як у комунізмі майбутнього? Також "ми"? Це ж ознака примітивізму, людина дедалі складнішає, її "я" стає щораз яскравіше індивідуальне й відрубне від

іншого "я", а як воно вернеться до "ми", то піде не вперед, а назад. Отже, комунізму не може бути, якщо людина справді простує до якоїсь вищої своєї стадії? Якщо ж Мар’янина логіка невірна, то як?.. — Все це цікавить Ребе, як торішній сніг. Його цікавить, чи знайшла Мар’яна радість у відповіді.

— Мене убила ця відповідь! — призналась Мар’яна.

— Я питалася, як знайти людині втрачену, розбиту на мільярди цілість, а він у відповідь, замість хліба, — цеглину. Досі було таке щось ніжне, недітктливе, що не можна було нікому сказати. Сьогодні — наче вже про минуле кажу. Мене убила сухість, раціоналістичність. Для нього треба "умов", познайомитися, часу на вивчення одне одного… Словом — "як до тебе ходити, тебе вірно любити? В тебе миші лихі…" Для мене досить було одної першої миті, щоб прийняти його всього, який він є. Я зовсім не хочу заводити сухости. Це теж — фальш, маска. А я хочу тепла.

— Ніколи не треба всю вину перекладати на іншого, — остерігає Ребе. — Він же міг тобі й зовсім не відповісти.

— То от же я й шукаю. Звідки, коли постав фальш? Чи у моєму прагненні перевести закохання на рейки дружби, чи в розбіжності звабливого погляду із сухим невідгуком на мою щирість? Покищо, я дійшла до висновку, що еманації нема. В просторі не протягнені невидимі ниточки. Це тільки моя туга обволікала мене й створювала ілюзію еманації. Насправді ж, вона далі мого центру не йде, в просторіні випарюється, зникає.

Мар’яна в горі. Вона розтрощена. Але цей гострий біль неприйнятої чудово гармоніює із образом птахи-діви, що сидить на яхонті й розпущеним крилом закриває море. Вона на другого того листа не захотіла й відповідати. Все це їй дуже дороге, миле, — і так бездарно розплескати? І отже: Мар’яна умре, як не побачить сьогодні Звабливого.

— Я прийняла все, перед чим мене поставлено. Залишився образ і він чарує безмежно. Мушу побачити — бо інакше умру. Обікраду себе. Він повинен вийти з обіду, і я сиджу тут із арією "Садка"…

Ребе не може покинути Мар’яну, коли так. Він, навпаки, примушує Мар’яну не сидіти, а піти на той бік вулиці, мимо тих дверей, звідки має вийти Звабливий. Не буде нічого дивного, коли випадково трапиться вона йому на дорозі в товаристві такого статечного добродія.

І так вони з годину ходять, говорять про все, що лежить на поверхні свідомости. Дуже багато про Васанту.

Нитку між ними в’язав тепер лише Ребе. Може цього й досить? Все ж ті нові люди, що проходять близько Мар’яни, не такі близькі, як Васанта здалека.

Всі інші — люди поверхні. А в Ребе їй миле нехтування тим, що сьогодні в ціні: загальновживаними приписами, тщеславністю, чинами. Навпаки, він має потяг до малих людей. Малі людські справи в нього підносяться до значних вартостей, а титули мають невелику ціну. І з Ребе, більше, ніж із якою подругою, — навстежень щирість, бо й сам він такий. Ребе високо цінить кожну твою думку, не тому, що вона така сама, як його, а тому, що зовсім протилежна і не хоче уподібнюватися ніяким іншим. І Мар’яна цінить Ребе, бо інший — як нема залицяння, то й відвертається відразу. А з ним саме й добре Мар’яні тому, що він цінить її не за зовнішність.

Найздоровший душевний клімат тоді, як звільнена від тривог, нав’язаних статтю, а почуваєш себе повною окриленою вічною істотою. Коли гени мовчать, а співає сома. Оте співуче почуття й байдужість до своєї зовнішности, — це той стан, в якому вона сама себе любить. І це їй так завжди в товаристві цього змисловця, що ніколи не адресує до неї своєї змисловости. "Наші взаємини засновані на тому, — сказав раз Ребе, — що одному від одного нічого не треба. Тому вони ніколи не в’януть".

Тому, може, їм удвох ніколи не нудно; як не бачаться, то не сумують одне за одним, а як побачаться, то радіють…

І не сталося ще й разу так, щоб при зустрічі не було в них мови про Васанту. Так і тепер. Ребе переказує Васантине: чому Мар’яна не заходить?

— О! — безнадійний жест Мар’яниної руки. — Вона переживає тепер родинну ідилію, їй не до нас.

— Саме тепер до нас. Вона вже — солом’яна вдова, — побожно підтиснув уста Ребе, а це він робить тоді, як має якесь застереження.

Мар’яна з хвилину дивиться на Ребе, чи він жартує? Чи не криється тут яке непорозуміння? Васанта ж вийшла заміж за якогось облізлого керсправа. Ще нема й року, здається.

— А хіба, щоб розійтися, треба більше? Буває, досить одної години.

Ребе такий всебічний, гранчастий, що до кожного відтінку й пориву в нього знаходиться така ж грань. Мар’яна, слухаючи про його, непристойні часом, походеньки, знала, що не весь він у цьому. Може й Ребе слухав її нарікання на нудьгу і знав, що не вся Мар’яна в цьому? "Тільки гімназистки вірять що творча індивідуальність може себе вичерпати" — вилаяв він раз Мар’яну. Може й з Васантою знаходить він ще яку іншу грань, бо каже:

— Вона дуже самотня. Як чекати, поки прийде, що хочеш, то можна й не дочекатися.

Мар’яна хотіла щось заперечувати, але тут із дверей, що їх так довго вони пантрували, вийшло два горбані.

Один був карлуватий вроджений горбань. Другий — тонка астенічна порода і ледве намічена кривизна спини, згублена в загальній стрункості. Два горбані завжди були разом. Вони не зауважили двох змовників, підійшли до будки з водою, спинилися, пили воду.

Мар’яну не хотіли нести ноги, але Ребе вів її слідом за парою горбанів. Коли ж вони вже зовсім підійшли, високий раптом обернувся й гостро-пронизливо глянув на Мар’яну та її супутника. Напевно Ребе розглядав його з тим самим цікавим виразом, з яким і Галина часом поглядає на Мар’яну. Звабливому це не сподобалося й він рвучко обернувся спиною. І того пронизливого погляду не могла вона витримати, але як же вона себе обікрала!

— Боже, що він подумає? — вирвалося в неї, коли вони проминули будку. — Я дуже шкодую, що передала ініціятиву в ваші грубі руки.

Ребе, чудовий Ребе, знайшов у своєму гнучкому умі прекрасну відповідь:

— Хай що хоче, те й думає! Ми маємо право ходити по наших вулицях, де нам заманеться, а як йому не подобається, то хай собі їде до свого Кам’янця… Ходім до нас обідати!..

XIV

Васанта вже позбулася свого лисого? Треба до неї зайти. Чим дише Васанта? Не можна так губити друзів у цім безлюдді. З Ребе дуже добре, краще, ніж з усіма, ця їхня безкорисливість і радість зустрічі, ця необмежена воля вияву на ґрунті щирости — великий скарб. Але й Васантин гіркий скепсис, їдкий сміх над собою теж часом потрібні.

Про лисого — ані слова. Натомість — про нову роботу, гарне ставлення начальства… — Уяви собі, такий черевань, такий товстий, що ти перелякалась би. Але товсті всі добродушні. — Можливо, що Васанта

поїде з директором до Москви у відрядження. Якби Мар’яна була ближче чи мала телефон, Васанта часто кликала б її на роботу. В них раз-у-раз відбуваються наради.

Ці півнатяки на добрі успіхи в службі, на приятельські взаємини з директором викликали в Мар’яні глухе заперечення. Не заздрість! Але й не втіху, як тоді, коли бачила Васанту за картками словника.

Зміст їх розмов сьогодні убогіший, ніж будь-коли. Сухіший, бо Васанта уникає інтимних. Мар’яна пробує перевести течію на ту давню тему, що варіюється з початку їхньої дружби в різних нюансах. Розвивається, занепадає і знову десь береться.

Нащо існують такі самотні жінки, що бабраються в твані особистих переживань і світу за ними не бачать? Це ж не двадцять перше століття, а середина двадцятого. І так улягти цій силі, що хоче зробити "злиднем духа"?

— І я кажу собі, як уже дуже допікає: "Гідно проживи той вік, що вділено тобі. Не никни! Не шматуй себе тугою, що таке викривлене виросло твоє дерево". В двадцятому столітті такі, як ми, іншої не мають долі…

Васанта слухає цю поезію з кислим співчуттям. Вона почуває, мабуть, що в неї вже нема цих гамлетових "бути чи не бути". Чого це в неї стали такі довгі, такі чорні брови? Невже підводить? Чому вона так часто замовкає й натягнено дивиться поперед себе? А як сміється, то наче пробачається. Яка жалісна посмішка!

Мар’яна ще не помічає дисонансу, вона впадає непомітно для себе в другу пекучу, їй дорогу тему.

— А насправді ці розпачі зовсім-зовсім непотрібні! Ці вболівання за свою долю — прояв нашого всепоглинущого егоїзму, індивідуалізму. Ми

надзвичайно цінимо своє найкоштовніше "я". Тим часом, стільки гине зародків, насіння, що заготовлює природа. А життя йде! Ну, я вже не насіння, я вже трава, бур’янець, що на нього ніхто не дивиться. Але чому це бур’янець менш цінний за дерево, що під ним він росте, або за пишну троянду? Він існує, то ж нащось то його природа створила? На цей бур’янець ніхто не дивиться, а тим часом він таїть у собі якісь найцінніші якості — може лік від пістряка? Річ тільки в тому, чи ми, люди, надаємо йому значення, чи ні. Хай на нього ніхто не дивиться, — воно собі росте, живе й вмирає в свій час, перетворюється на щось інше… І я думаю, кок-сагизові зовсім байдуже, чи Слава написала про нього віршика, чи ні…

Васанта при своїх успіхах і не думає ставати на точку зору бур’янця, вона одягає нову для Мар’яни маску посмішки.

— Я думаю, що аби внутрішня воля, а скрізь можна знайти, де себе прикласти. Хіба роля секретарки установи така вже мала? Треба тільки таланту і там, як скрізь. То ми, мабуть, не маємо таланту до життя.

Мар’яна чує не "ми", а "ти". І може найбільш, щоб не бачити цієї посмішки, не йде Мар’яна до Васанти, а як прийде, то хоче тікати…

— Ні, я талант маю, але до того, що сама волію, а тут усе життя доводиться проти течії плисти, — не знати чого, розсердилася Мар’яна, навіть забувши, що хвилину тому прирівняла себе до бур’янця. — Чи не могли б ми бути добрими науковцями, замість канцеляристок? От візьму й покину все, буду тільки в бібліотеку ходити, працювати, над чим я хочу!

— Що ж, ти можеш… Я — ні.

— Чому? Я здивована. Як я можу все життя без зарплатневого забезпечення бути, то чому інші ні?

— І бачити все життя перед носом віхоть сіна, що втікає?

— Що ж маєш ти, от завжди тримаєшся за якийсь віхоть?

— Принаймні, щодня поспішаю на восьму годину й не товчуся над питаннями, що ставлять школярі.

Е, це не товариська атмосфера! Все частіше між ними западає мовчанка. Тягуча, неприємна. Мар’яна шукає і не знаходить, чим її перебити.

І кожен раз Мар’яна певніша стає, що байдужа вона до Васанти. Васанта зломлена — і край! Вона не відкривається теплом щирости, і холодок цей стає безповітряним простором. Душі не відгукуються. Це — болить! Як тяжко втрачати людей!

Пора йти. Традиційно, ритуально Васанта збирається провести її до трамваю.

І липке під зоряним небом захотілося Мар’яні про свою дієзо-бемолеву симфонію говорити. Чому цей, чому не інший так вразив її? Чому не можна бути з ним так вільно, як із Ребе? Чому він не прийняв її? Мар’яна ж так мало хотіла! І що в ньому таке звабливе — чи то змінність виразів та гра обличчя, чи та сяйливість посмішки, що примушує не помічати вже більш нічого? Чи та чистота, нерозбещеність, яка от і проявилася в його лицарському до неї…

— Я ж при цьому всьому, при явній своїй неприйнятості, живу в фіялковості гір, як сходить сонце…

— Що ти мені все про свого христосика? — перебила Мар’яну Васанта в найпіднесенішому місці. — З того, що ти розповідаєш, я бачу, що там нема чим цікавитись. Покинь уже про нього думати.

Мар’яну холодом облило від цього "христосика". Коли б хто інший, то іншому вона й не говорила б. Але щоб Васанта?..

Замість прикусити язичка, Мар’яна розпалилася.

— Це ж наше людське право — любити! І я хочу його мати. Сади цвітуть, а чому я — ні? Ніхто без цього не може, всім це потрібно, а чомусь соромно голосно сказати! Хіба ти не відчуваєш цього? Хіба ти можеш жити — і ні в кого ніколи не закохатися?

Що може на це відповісти Васанта? Коротко.

— Я влаштовуюсь!

Краще б Васанта бичами прогнала її, ніж цими двома словами!

XV

Нема вже того великого, незміренного… Воно, тому що його розбабрували, випарилось. Тепер знову усе на замок. Деяка тужавість, перенесення свого тепла в сухіші місця. Вже нема того почуття: як відмовитися — стає так безжиттьово кругом. Нема.

Мар’яна до коріння, до найглибших глибин пройнялася гіркістю й певністю: її любов нещаслива. Її треба переживати в собі. Це — єдине. Відігнати — не рація. Воно просто може повернутися.

І Мар’яна вже може сказати Звабливому: "Я пережила велику симфонію, від пасторалі до трагедії. Тепер її нема. Нікого в цьому не виную, тільки себе. Ви були й зосталися приємною мені людиною. Але моє серце вже тепер замкнене й ніколи перед вами не відімкнеться. Тоді воно було навстежень, хотіло випромінювати себе, — та це було вам непотрібне".

Мар’яна може вже зайти до інституту по таку земну справу, як гроші. Галина зустріла її лукаво:

— Мар’яночко, в кого ви закохані?

Ага! Мар’яна вже стала посміховищем.

— В Марра, — відповідає вона.

— Чи ви вже не закохані?

— Ні, то моя найбільша любов. Коли мені стає нестерпно, я зустрічаюся з Марром. Хоч ту кабалістику й важко втямити, але якось я з неї черпаю нову волю жити.

— Скажіть, то й я вам щось скажу. Я все знаю…

Приймай, Мар’яно, розплату! Не сором було писати листи, то й тепер нехай не буде сорому.

— А до Ремеза приїхала дружина. Він приводив хлопчика й показував: "Дивіться, який уже в мене син!"

Дружина? Син? Які дружина й син? Втім, яке це має значення?

Мар’яна невизначено всміхається. Дружина й син? Хоч би й сто! Чи то міняє справу? Галина ж, після такої передмови, каже:

— Я вас познайомлю, хочете?

Мар’яна думає: "Він міг би погасити цей сором і це був би найкращий вияв багатої особистости… А він роздзвонив… Скільки невтішного…" І каже:

— Це могло давно статися.

— Тоді не було приводу. А тепер є. Він мене запитав: "Ви не знаєте, чи знайомий я з Мар’яною Вересоч?" — "Здається, знайомі." — "А яка вона?" — "Ви її не раз бачили і напевно знаєте. Коли хочете, я вас познайомлю." — "Треба буде познайомитися..."

Після різних таких розмов Мар’яна запитала:

— Що казав ще Ремез?

— Він вдоволений...

От розмова! Галина, як і Мар’яна, щось не договорює до кінця, зовсім не про те вони там говорили. А про що? Чи говорили про її листи? Галина ж кілька разів натякає: "Реальніше беріться!" — І в одну душу: "прийдіть сьогодні о п’ятій, перед кінцем роботи..."

Та сконтролювавши Мар’янину зовнішність, додала:

— Я вами незадоволена. Що це в вас за старомодний жакет? Пошийте собі такий, як тепер носять. І треба трохи підмалювати губи, вам це буде дуже до лиця. Більше за собою стежте! То я вас о п’ятій чекаю...

Ні, Мар’яна не прийде. Вона не хоче "реальніше братися". Вона не хоче нічого казати більше, ніж вимагає хвилина. Вона відхиляє дальші розпитування. Не хочеться їй бабратися Галютиними руками в своїм скарбі. Ним вона володіє незалежно ні від кого. Наче це — частина її, їй повернута, на неї Мар’яна має природні права, без неї не може бути. А тому — тверда в цьому переконанні. Вона не винна, що до цього спричинилася непричетна людина. І цей скарб нематеріяльний. Не колір, не форма, не обриси. Це — вираз, запах конвалії. Це — щось

невблаганно миле, чого не хочеться виганяти, забувати, бо воно потрібне.

Можна без кінця нанизувати слова, а до суті так і не добратися. І ніяка сила не відбере цього, бо це вже її.

Мар’яні хочеться втвердитися в своєму свавіллі. Вона весь час під п’ятою рабського почуття "непристойности" своїх вчинків. Сорому. — Нічого подібного! Так повинно було статися. І так повинно бути, що вона не "береться реальніше".

XVI

Вже вересень і осінь жовтозора. Такий спокійний настрій стиглої осени…

Вже все на віддалі, вже не так хвилює згадка про Звабливого. Мар’яна замирилася, що не може його бачити. Бо вона в самітній келії, а для самітників це звичайний режим. Оце й тільки, що може ходити по вулиці і працювати. Психологічно ж — за ґратами.

І досі Мар’яна обдумує свої химерики, що за них тепер довелося розплачуватися. Ще до кінця не обдумала, але в сухості своїй тепер диким все те видається. Не віриться, — невже вона могла все те робити? Мов сліпа, тикалася в стіни…

Тепер вона вже не така. Всі дні в тижні розподілені, навіть і неділь нема, бо все треба стенографувати чи розшифровувати якусь нараду. І шкода стає Мар’яні свого запропащого на метушню часу. Чи стає людина щаслива від нагромадження потреб та обов’язків? А може чулася щасливіше, коли була ближча до своїх хвостатих предків? Лежати на березі моря, під сонцем, — що може бути кращого за це щастя? Власна шкіра на підошвах, на черевики й одежу не треба

заробляти тяжкою стенографією, не треба топити грубу, прийшовши, зморена, до хати…

Чому людина стала додатком до своїх клопотів і під їх склепінням іде все життя? Усе життя проводити у підвалах потреб, що наростають, і заради них не бачити сонця безжурности? Звільнити людину від клопотів!

З того всього, Мар’яна витягає кілька своїх одежин, міркує щось… Втім, міркування над одежинами знову непомітно переходять у настирливе: страшно теперішнього життя! Не "як буде", а "як є". Гнатися за копійкою, дбати про одежини — нащо це все, коли Мар’яна не те робить, що хоче? Чому ж невеличкий відтинок життя її не заповнений прийнятним змістом? Чи замиритися їй із своєю нудьгою? Ні, й замиритися не може.

Піти узавтра, спитати, скільки коштує місце до якоїсь санаторії над Чорним морем.

XVII

Уночі: вокзал, блищать рейки, багато яскравих електричних плям на тілі пітьми, їх застеляє дим чи пара від паротягів, гудки розказують про далекі краї…

А вранці: по один бік вагону блакитно-рожеві степи, по другий — краєчок моря. Ближче воно блакитне, а далі синє і різко відділене від сірувато-блакитного неба.

Повітря, як весняне. Птиці щебечуть шалено, небо в рожевих хмаринах, люди яскравіють кольорами без пальтів. Теплінь, особливі випари землі… А здається ж, у Києві осінь?

Мар’яна почуває себе на волі, ніде. Робить, що хоче, заходить, куди хоче. В Севастополі може купити собі квитка на екскурсію, а схоче — звідси відразу в санаторію.

На рішення її вплине якесь найостанніше враження. А покищо — Херсонес. Ось він перед тобою, наполовину затоплений у морі, а наполовину лежить у рожевому степу. Оце ж ті мармурові колони "з Корсуня", ось тут лежать. Це ж такі самі мандрували до Києва…

А ось і татари. З гиком, степовими піснями и говором, трохи нахабні, наче — ось поведи їх на розбій-грабунок, пожежі та ясир, вони підуть з великою охотою…

Інколи Мар’яна згадувала, що покинула разом із Києвом. Так. Квіточка вже не пахне, але цвіте. І в цім рожевім степу, серед татар, у грецькій колонії — Мар’яна раз-у-раз виймає її та радіє. Таке вже тут повітря, що не радіти не можна.

— А ви також самі подорожуєте? — урвалися її розмови з собою від вигуку поблизу.

То звертався до неї якийсь високий, сухорлявий і сивий, цілком пристойний стариґан. Не відповісти поштивій старості було б неввічливо, і Мар’яна відказала.

— Так.

— Чи можу я вам товаришити?

— Чому ні? — здивувалась Мар’яна.

Вона думала, що тільки по руїнах Херсонесу, а виявилося, ще й обідати, а потім по музеях та біля панорами Малахів Курган. Знайомство, видно, було розчислене на довше, бо панорамою не

закінчилося. Мар’янина екскурсія збагатилася ще й цікавими розповідями бувальця.

За першу півгодину дізналася, що її супутник — старий член партії, з 1905-го року. О, то це рідкісний екземпляр! Повага її до підпільника із таким стажем ще підросла, коли почав розповідати про свої пригоди кур’єра, як то він продирався нелегально через кордони із секретною поштою. Три рази з Леніном говорив! Але це ще не все. Тринадцять разів жив у Америці, — от звідки в нього цей виточений, випрасуваний, виголений вигляд. І нарешті, був у сімнадцятьох країнах, а замолоду — фокусником у всесвітнього факіра Бен-Алібея.

Е, це вже щось забагато на першу півгодину! Мар’яна пропонує зайти в акваріум, подивитися на дивовижне морське дно. Та ні, ще не все в діда. Він — орденоносець, дістав орден Леніна за проектування московського метро. Справді, орден висів на вилозі піджака, а для того, щоб його було видко, дід мав увесь час широко розкинуті поли пальта.

Мар’яна й на собі відчула орденоносницькі вигоди. Як треба було купувати квитки до акваріуму, то вся черга біля каси знала, що прийшов орденоносець і для нього черг не існує. Як треба було переїхати залізничкою з Херсонесу й вийти на перон, звідки гонив міліціонер, то дід зразу розкинув поли пальта й сказав: "Я — орденоносець". Міліціонер шанобливо пустив, а Мар’яна — ніби, як почет. Так само й у трамваї. Скрізь заходили вони перші, бо ж — орденоносець.

Мар’яні здалося — наче каліка, показує скрізь свій обрубок.

Але може б на цьому й скінчити? Ні, ще пароплавом з одної бухти до другої, а ще в проекті вимальовується спільна екскурсія узбережжям Севастопіль-Ялта. А тут тільки з бухти до бухти — і Мар’яні вже здалося, що досить із неї тих розмов. Тільки заважає! Де з’являється дід-

орденоносець, всі сусіди також знають, що він — фокусник всесвітньовідомого факіра Бен-Алібея тощо, тощо.

То вже жах — за один день стільки разів почути про Бен-Алібея! Або оці відверті похвальби, що мовляв, як то спритно вміє він викручуватися й брехати.

Захоплений сам собою, дід не помічає, що без кінця говорить, — звичка старих виговоритися перед смертю. Мар’яна слухає. Інколи вставляє свою фразу — тоді він понуро тягне: "Ум-гу… ум-гу…", чекає, поки Мар’яна добереться до павзи, вихоплює щасливу хвилину і, не дожидаючи кінця Мар’яниної думки, знов цілу годину з екскурсами та відступами розважає супутницю спогадами своєї дорогоцінної особи.

Було б ще так-сяк, якби не… Можливо, Мар’яна перебільшує… Нічого в тих жестах, ненавмисних дотиках не було, звичайна випадковість. Десь помогти, подати руку, підтримати. Але Мар’яна вже бунтувалась. Та й що це, — заради оцих вигод "без черги" й балаканини, цікавої тільки першої півгодини, вона дозволить стариганові проявляти оті сластолюбні пориви, які б вони не були незначні? А ще ж цілий день у пароплаві й на екскурсії по Алушті, Алупці, Лівадії, Ялті. А ще ж сьогодні в театрі…

Сиділи в фойє, їли тістечка, морозиво. Мар’яна слухала, про якусь дивовижну теорію. Такої ще не чула. "Американська" теорія про використовування перших любовних емоцій була якась відворотна, хоч Мар’яна ще добре її не второпала.

Отже, без прикрих пересад і наслідків, цілком практично (практично!) використати цю емоцію — гарно й не шкодить на здоров’я. В ній грали якусь ролю "ласка" і "випромінювання".

В цей час офіціянтка прийшла розплачуватися. Здається, не додала карбованця. Орденоносець припинив розвивати свою теорію і задумався.

— Як це так? Мені належить більше решти. Треба їй сказати.

Але похопився.

— Якщо вона помилилася, то байдуже… Але якщо вона мене має за дурня, то вибачайте!

Видко, йому ще кілька хвилин шкода було карбованця. Але що Мар’яна не знала ще всіх засад "американського практичного використання любовної емоції", то дідора узяв її руку, й погладив дуже ніжно до кінчиків пальців, і сказав, що в цьому — неземне блаженство. І ласка, і випромінювання.

"Але яке право має хтось проявляти оці відворотні обмацувальні жести? При чому тут моя рука?" — скипіла Мар’яна. Тільки шануючи білоголову старість, вона була витримана:

— Вашому товариству я рада, — відсмикнула вона руку на безпечну відстань. — З приємністю слухаю вас, ви цікавий співрозмовник. Але фліртувати в мене нема ні настрою, ні бажання.

В першу хвилину орденоносець зніяковів, його облило холодним душем, у другу — жаль, змішаний з презирством, вималювався на обличчі помічника всесвітнього факіра Бен-Алібея.

— Чи ви хоч розумієте, що то за слово — флірт? Мені шкода вас, що ви така елементарна й примітивна.

От! І діти, і діди з тим самим убійчим присудом. Вони й не здогадуються, що то для неї тільки комплімент.

Але обурений монолог був значно довший, в першу хвилину з ляку вона й слова не зрозуміла. Він її лаяв, а вона боязко виправдувалась:

— Я не хочу, щоб до мене доторкалися. Не моя вина, коли мені довелось вам це сказати…

— Це не ваша вина, це ваше нещастя! Ви не бачили хорошого… — бубонів срібноволосий джентлмен. — Вся повага до вас у мене в цю хвилину зникла.

— Ви думаєте, що оце й є хороше, — ваше залицяння? А про те ви забуваєте, що я — сама собі господиня і не зобов’язана приймати нав’язане. Мене — ображає!

— Нещасна провінціялка!

Поговорили!

І звичайно, що в театрі вже не були, навіть морозива не доїли. Повага джентлменова зникла настільки, що він навіть не провів Мар’яну до її екскурсбази. І Мар’яна цілу ніч не спала, зворохоблена цим безсоромним дідом. Їй здавалося вже, що не можна ж так відганяти людей, лише тому, що чийсь вияв тобі не подобається. Адже ж, що не кажи, а слухати розповіді бувальця таки цікаво, а ще цікавіше, слухаючи, робити свої спостереження, по гарячому слідові оцінки. Тоді Мар’яна відчуває в собі великий розум і наче міряється з цим орденоносним пройдисвітом. То навіть забавна гра про себе, тим більше, що він зовсім не помічає, чи слухає його розмовниця…

Але… Коли до Мар’яни признається хтось нелюбий, то на неї дикий жаль накочує — чому нема любого? Цей "елементарний і примітивний" жаль душу палить. Непримиренність скресає. І вона стає тоді дерзка, шорстка. І жорстока.

От про цю жорстокість і думає всю ніч Мар’яна. Скільки справжнього піднесення, життьової снаги, радости й бурхливої течії загнаної завжди підсвідомости дає їй Звабливий. І Мар’яна жорстоко спалила мости. Вона обрала нудьгу. Мар’яна сама зробила так, що коли не нудьга, то приниження, роля прошака з торбою. Але цими листами, цією передбрамою приниження Мар’яна виявила, що ніщо в ньому не промовляє до неї.

І Мар’яна повинна знайти силу нести самотність.

Ті, кому Мар’яна мила, — їй немилі. А хто їй любий, — вона тому нелюба. То як? Брати, що попадеться?

Ось тут і потрібна душевна сила. Як її досить, — Мар’яна обійдеться нею, а таки не заплямиться.

Бідність! Яка людина бідна не є, а однаково перенесе бідність, як не хоче стати мерзотною. Мар’яна все життя була то більш, то менш бідна на людське тепло, а не перемінилася… Але зате почуває вона себе свіжою, чистою, дзвінкою.

Ах, Звабливий! Люблю тебе!

XVIII

Скінчилось чудове нідеперебування, Мар’яна осіла на чотири тижні у цій кокетливій оселі, складеній із самих блакитних, зелених та сонячних барв. Така прозаїчна справа, як обід, і та наповнена синіми краєвидами, маривами гірських пасмів. Веранда-їдальня була над самим морем.

Перше почуття порожнечі в цій безтурботно-безжурній країні на ім’я Курорт обмили морські зеленкувато-прозорі хвилі. Щотільки занурилася вона в них, — почали виступати найближчі враження. Килими-клюмби, доріжки, парки, близькі реально-відчутні округло-кучеряві гори.

Нереально-маривні, сині димчасті контури далеких гір десь за морськими рівнинами. Вічно живе дихання прибою, і, як не стань, де не глянь, — усе щось нове, непомічене досі, разюче.

А найбільш, безперестанно і невтомно вражає морський зелено-білий прибій, оцей шерех камінчиків, коли вода відбігає… Оця вічна схвильованість такого наче спокійного моря.

Мар’яна любить тоді дивитися на цю зграйку жінок, що як птиці зацвіріньчали, замахали руками й гуртом хлюпнулися в пухку кучеряву піну. І вона в цій зграйці, але красу цю виловлює з-поза неї. Тоді здається, що це надвечір’я чи ранок на березі моря і е найвартніша хвилина життя, а всі ті болі, жалі, клопоти — таке нічого не варте!

Море, піна, камінців шерех, сонце, ранки, сині краєвиди, прогулянки — так. Але не люди, не вечори. Всі вони приїхали розважатися, набирати кілограми, прогулювати гроші, всі вони з першого дня кинулися обнюхувати одне одного, гуртуватися… спочатку гуртуватися. Після перших днів незвичної блакиті й яскравих барв, маси незнайомих облич — і тут наступила фаза розколення.

І коли вдень курортники складали одну строкату гаму напівголих, більш-менш бронзових дикунів, що купалися, шпорталися в надбережних, омитих прибоєм камінцях, лазили галасливо по горах, — то ввечорі світ мінявся.

Увечорі все розбивалося на пари, ішло в кіно, на танці, під "місячні купелі". Одна Мар’яна не підпорядкувалася законам безжурної країни Курорт.

Вона зовсім не орієнтується в мистецтві світськости. От з’їхалися сюди з усіх кінців, переважно Москва, Ленінград, але й туркмени, і якути, і татари, і марійці, і білоруси… пара киян… Всі вони тримаються своїми гуртами, ліниво розмовляють, або майже не розмовляють за

столиками їдальні. Чемність, ввічливість… і забування в наступну хвилину.

І хоч-не-хоч, Мар’яна заздрить своїй співмешканці Льолі. От Льоля, вона знає… Відразу знайшла собі товариство, сім студентів-москвичів, дуже галасливих, шумливих, крикливих. "Хор П’ятніцкого" — назвала їх Льоля. Деяке змагання за першість, деяке вагання Льолине — і переміг найгаласливіший, Ваня. Решта виконує ролю хору. Всі вони гурмою ходять на прогулянки, втягають Мар’яну. Але ця, після двох-трьох галасливих прогулянок, відчуває, що курорт рішучо не для неї. Оця Льоля і її взаємини з паруботою! А в Мар’яни кожен раз розчарування й несмак. Цей галас, оця набридла мелодія: "… і кто єво знаєт, чєво он морґаєт…" Оцей курортний стиль! Кожне мусить знайти собі пару, парубоцькі натяки, висловлені в огидних частушках,

— "… не целуй меня взасос, я не Боґородіца, от меня Ісус Хрістос всьо равно не рюдітся…" Тьху на тебе!

Краще буде, як з ними не заходити. Втомлює все, вже ліпше слухати прибій моря…

Ні, не для Мар’яни дім відпочинку! Мар’яні треба якоїсь Сізіфової праці, щоб забивати собі памороки. Де діти ці вечори, що накликають безумну тугу?

XIX

Увечорі сидить Мар’яна сама з морем і зорями. Яка химерність! Вчора не було світла в кімнаті, й вона сиділа вдома сама. А сьогодні є — і вона побігла з дому. Як хоче Мар’яна вдома посидіти, то й Льоля є, а як вільна кімната, то вона тікає з неї.

Уже відходить Звабливий у країну Спогадів. Все дивно тепер, все незвичайно. Тепер, у морській піні, не можна дивитися на себе колишню й на ту всю пригоду, щоб не бачити, яка вона смішна.

І здається, квіточка вже засохла. Здається, Мар’яна вже її викинула. Понесло її море, й зникла з очей, — неначе та історія ніколи й не дзичала тонким болем.

Вдень — сонце, бездумність, наслідування світськости, їй невідомої науки. Увечорі… увечорі — ох! — та сама жорстока нудьга.

І що вона за створіння? Сама Мар’яна розводить руками. Чи винна вона, що ігор не знає, карт не любить, цього курортного "залицяння" не приймає, сама не бачить, до кого, на що звернути свої думки?

З дитинства любила вона лише казки. А що життя не казка, — тому сірість і нудьга. Тільки й дістаються такі шпичаки, як оце сміховинне невизнання в товаристві. А півроку мук ніякого сліду не залишило.

Ні, не може Мар’яна переносити вечорів! Ранки такі прекрасні, а вечори вона вигнала б. І коли б ця нудьга хоч не вибивалась назовні. Коли б Мар’яна не стала хмурна, ізольована. А тут треба нести маску веселої, вдоволеної безжурности. Надто в "найсвітськіший" час, по підвечірку до вечері, коли курортні товариства розмасковуються з напівголих дикунів, убираються в туалети, прогулюються мальовничими групами у парку, алеями, читають, бавлять одне одного, хто як уміє.

Удає й Мар’яна, що розважається. На лавочці перед морем сидять Азмекей-марієць і київський кінорежисер Віктор. Льоля вважає, що Віктор дуже гарний, такі довгі волохаті вії має, як у фільмової артистки. Віктор заклав гілочкою сторінки книжки, вже не читає, він також ладен у поклонники Льолині, принаймні, так удає. Він театральним жестом підкреслено запрошує присісти. Не знати, кому більша увага в тій стриманій урочистості, — Мар’яні чи Льолі. Мар’яна думає, що не їй.

Вона така ж сіренька поруч курортної левиці, як і цей марієць. І все ж Мар’яна для світськости розповідає про своє ранкове гріхопадіння. От і вона підпадає загальній психозі, проймається стилем. Вранці зустріла одного з "хору П’ятніцкого". Куди він поспішає? — До моря. Як умиватися морською водою, — кращаєш. Я все ж думаю вас причарувати. — І Мар’яна сама не сподівалась, що отаке може сказати: — Я вже причарована!

Віктор з довгими віями низько-низько схиляє голову, від соромливости.

— Ні, не ви мене причарували,— похопилася Мар’яна.

Віктор від несподіванки випростовується, обшарює очима узбережжя, парк, алеї, веранду, всіх чоловіків оглядає, розчаровано питає:

— Хотів би я знати, хто той, котрий вас причарував.

Мар’яна міняє тон.

— Правду сказати, мені тут ніхто не подобався.

І ще раз міняє тон.

— Мені тут подобались одні руки.

— Що ж то за руки такі? Мускулясті, робочі руки, чи може аристократичні такі? Покажіть мені їх власника!

— Нащо вам? Ці руки я побачила з самого початку, а потім їх не помічала, може відчувала…

— Ой, лишечко! Що ви, Льолю, скажете на таку глибоку філософію? — Віктор особливо тисне руку задавленій кудись Льолі.

Льоля філософії не любить. Вона он здалеку побачила групу волейболістів і, як не помиляється, Ваня там.

Азмекей-марієць у цю хвилину каже:

— Заходив я до Наталії Федорівни. Хворіє.

— Треба буде зайти до неї.

— Хто це — Наталія Федорівна? — цікавиться Мар’яна.

— Одна жінка.

— А, це та бльондинка?

Віктора рятують дзвінки на вечерю. Мар’яна може, і не довідавшись, хто це Наталія Федорівна, сидіти тут ось із морем та зорями, коли всі між собою компанують, змовляються на вино, гру… Їйбогу, в неї серце зараз розірветься від заздрощів, жалю! Це просто лихо, що нема в неї ніякого гріха, ніякої вади! Хоч би п’яницею стати! А то — сама нудьга. Від неї — самопоглиблення, явища розкривають природний свій зміст.

От хоч би й ця заздрість. Негарна риса, а вона ж — побічна дочка почуття справедливости. Мар’яна хоче того, що дано всім, їй жаль, чому й вона не має того, що правом існування їй належить. Це, іншими словами, почуття втраченої рівности, однакової долі, одности. Чому ж заздрість — вада? Не гріх це. Хоч має Мар’яна заздрість, а гріха таки не має.

До цього тільки в нудьзі можна додуматися. Бо й сама нудьга — неґатив бажання бути скрізь, у всьому. Це — нерв втраченої вічности, що живе в людині, хоч від самої вічности одиниця людська відрізана. Це — перестояна, заплісняві́ла туга за людьми її звучання.

Виходить, що нудьга замінила Мар’яні наркотики, алькоголь і гріх. Себто гріхом, отією неузаконеною пристрастю, стала нудьга?

XX

Вони її починають дратувати. Всьому світові чомусь до Мар’яни діло. Всіх їх дивує її поведінка.

Льолині приятелі, всі семеро, раптом виявили до неї цікавість неабияку і кожен уже збирається її "развращать".

— Тут щось не в порядку! Як можна? Молода жінка, стільки гарних хлопців — і пропадає талант.

— Який талант? — дивується Мар’яна. — Якраз я не маю цього таланту.

— Льолю, ти не образишся? Ми присудили вам, Мар’яно, першість серед усіх наших жінок. Їйбогу! Ви — скульптурне божество.

Мар’яну вони цим не здивували, новини ніякої не сказали. Вона це давно знає, завжди читає це в очах зустрічних, ненароком озираючись. Хтозна, може тому вона й хоче відчувати себе божеством, що на зразок богині збудована?

— Ну і що ж?

— Ах, шкода! Якби вас ще ефектно вбрати! Всі чоловіки попадали б...

Так, фантя ніколи не ставало її культом. Навпаки, воно офірувало себе на користь її інших зацікавлень. З жалем, що не може носити свого найкращого убрання, Мар’яна каже тільки частину думки:

— Найкраща моя одежа — бронзова засмага.

— А-а-а! То ви ще не зовсім пропаща! — зрадів "хор П’ятніцкого". — Надійтесь на нас, як на камінну гору. Будьте певні, до кінця сезону ми вас перевиховаємо!

— Ви тільки тримайтесь нас!

— Я це беру на себе!

— Не ловіть тільки ґав!

— "Ківнуть, моргнуть два раза — будете імєть раба!"

— Ми ще з вас зробимо людину! Льолю, дай губну помаду, ми зараз їй намалюємо уста. Що це за жінка, — з ненамальованими устами?

Цікаво... Ця банда навіть не питає її, чи хоче вона мати "раба", хоч одного такого бевзня.

Банда вже пішла, залишивши Ваню для "ідейної обробки". Ваня наступав за допомогою Льолі, він хотів знати, чому це всі, як тільки приїхали, зразу розглянулися за парою, а вона сама нудьгує, дорогий час марно втрачає. Треба заповнювати своє життя, жити "с треском"!

Мар’яна згодна з Ванею, але чому Ваня не хоче згодитися з Мар’яною, що в кожного свій "трєск" є?

— Ну, чого отак сидіти самій, киснути? Як ви можете? — жалів Ваня. — Признайтесь, чи ви хоч раз колинебудь у житті були закохані? Ви ж — риба! Мабуть, ви не були в "світі", тому така недотика. Або пережили нещасне кохання… — Ваня метикував на всі боки.

— Може й так… — Мар’яні вже надокучила ця довга нотація, треба вже затвердити їм приступний варіянт, щоб дали їй спокій.

Але це тільки піддало Вані охоти.

— Як? І дуже приймали до серця? Льолю, скажи їй що!

Льоля теж каже, що нічого не треба приймати до серця. Не можна так: спізнати життя й зостатися святою. Треба впасти, щоб усе знати.

Як Мар’яна не гнала таку концепцію "московської золотої молоді", але від цих Ваніних слів вона сама собі здалася нікчемною. Нічого вона не досягла, а з таким життям і не досягне. Вона живе, як трава, не має "романів", не грає ні в що, не п’є… І коли за людиною не бачать ніяких слабостей, то приписують якісь таємні. Всім підозріло.

І якщо правда, що без такого "треску", без таких падінь людина нічого не зробить, то гірко-гірко стає Мар’яні. Нінащо й курорти, нінащо це море, нінащо здоров’я. Невже, щоб здобутися на велике, так залежна людина від психологічних гальм? Ці гальма тримають її в обручах, не допускають до еротичних, їм звичних, проявів, а без еротичних проявів нема творчого здійснення, — така їх концепція. Петля якась, самогубство!

І як на горе, нема нікого співзвучного. "Московська золота молодь" з Льолею разом має твердо окреслену лінію: лови життя, курорт для того, щоб "отдаваться і брать".

Голо і просто!

XXI

— Добре, я вам принесу ту книжку, — обіцяє Мар’яні Віктор.

І знову в центрі уваги Льоля. В останні часи Льоля стала предметом цікавости, натяків, — вона цвіте від того. То її атмосфера — почувати себе курортною левицею. Боже мій, кожен раз на курорті вона знаменито заповнює свій час. — А чоловік? — О, Чоловік теж прекрасно себе десь почуває! — А не ревнує? — О, ні!

І за годину по обіді, після мертвої години, Мар’яна помічає: чогось проходить біля їх вікна Віктор, косим кінським поглядом зорить. Іще один Льолин поклонник?

Дивна, Мар’яні незрозуміла поведінка. Зневажливо про Льолю, а сам уперто, настирливо її домагається. Сам дуже вдумливий, повний самоповаги, а так невідповідно поводиться. Не поважає, а домагається. Оті погляди за обідом… І якась таємнича бльондинка, що ніби вже поїхала…

Льоля вже рознюхала, що він має жінку, значно старшу за нього — такий гарний! Якась помогла йому вчитися, він оженився. А дітей нема. І що, вірний Віктор не хоче, щоб жінка могла йому докорити? Льоля не залишить йому мук сумління й почуття зради?

Мар’яна думає, що Віктор все ж занадто обережний, своєї тіні боїться. Якби це була Льоля, а не Мар’яна, Віктор не зробив би такого ненавмисного жесту, — що він може означати? Виходив з алеї, побачив

Мар’яну, саму на лавочці. Перший рух — підійти, а другий — стриматися, театрально розкланятися, повернути в другий бік алеї. Мар’яна — не Льоля, до неї вже ніхто не підходить. Навіть "хор П’ятніцкого" махнув на неї рукою, побачили всі, що Мар’яна безнадійна. Вона може задовольнятися тільки ролею відскочного трампліну для інших. Так воно виглядає.

От хоч би та розмова, для Льолі відновлена. Якось вони знову втрьох сиділи, Льоля відбилася від Вані… Віктор не забув, питається:

— То скажіть, що ото ви мені колись за руки-ноги торочили?

— Мені здається, що тоді говорилося за чиїсь вії…

— Льоля трохи переплутала, але то байдуже.

— Я говорила тільки за руки… — Мар’яна розсіяна. — Так, є тут такі руки…

— Я хочу йти цими днями на водоспад Кадик-Ой. Запрошую вас, — обох, звичайно.

— А ваше почуття обов’язку? — нагадує Мар’яна. Кожен раз, коли Вікторові говорять про обов’язок, він виправдується:

— Бльондинка подобалась мені тільки зовні. А так, — підкреслив він безособово, — не подобалася. Це не мій жанр.

— Гм, гм… Так ми вам і повірили! — хитрюще заскалює око Льоля.

— Тут… мій жанр, — Віктор пристукує свої слова рукою по спинці ослону. — Але що вийшло так, а не інакше, я не винен.

— Хто це? Хто — тут? — питає Мар’яна, переводячи погляд то на руку, то на обличчя Вікторове. — Льоля чи я?

Віктор оторопів трохи й пошукав слова.

— Наталія Федорівна.

Вже Мар’яна знає Наталію Федорівну. Це старенька, що цікавиться колекцією камінців і більш нічим.

— Так, Наталія Федорівна мені подобається, — загадково всміхається Віктор. — Оце й усе.

А того ще не знає Віктор, що Льоля й Ваня вже остаточно відбилися від компанії, і Мар’яна навіть не чує, коли Льоля повертається. Чи може він занадто добре знає? Може той Льолин успіх і йому заморочив голову? Це і є той жанр, що найбільше подобається їм усім? Жінки дивляться на Льолю з глухим осудом і ворожнечею, зате чоловіки — з загальний захопленням. Просто таки з піднесенням. Всі заворушилися, як рій бджіл. Всякий думає: "Ах, чому не я?" Всяка думає: "Я — не така!".

XXII

— А де наша сусідка? — питається за сніданком марієць Азмекей у Мар’яни.

— Вона себе зле почуває…

— Після бурхливої ночі? — перепитує Азмекей.

— Мені здається, ви заздрите? — підсміхнувся Віктор.

— Коли хочете знати, — я обурений! Яка мораль цих жінок, що приїжджають на курорт і другого дня зраджують своїх чоловіків?

Як вони всі помітили? Правда, схоже на те, що вони вгадали, — але які ознаки? Зміна в поводженні? Жінки? Чи чоловіка? Він ходить щасливий, тріюмфальний. Вона — трохи розгублена. За природою — все йшло правильно. Але людські приписи? Ваня на приписи не вважає. А Льоля?

Мар’яна пошукала таки відповіді, поки її знайшла.

— Я не думаю, щоб зраджувала, — врешті, каже вона.

— Як? Льоля і Ваня — не зрада? — Азмекей такого вже від Мар’яни не чекав.

— Ні, вона за два тижні вернеться до чоловіка, і Ваня йде в небуття. Це, як у австралійських племен. В них є постійні подружжя, а крім того, кожна одружена жінка має любаса й кожний одружений чоловік ще й любку. В якісь певні періоди їхні старости, чародії і маги, перепаровують цих тимчасових за встановленими традицією шлюбними клясами. Там у них складна система, яка шлюбна кляса з якою в даному поколінні має шлюбний зв’язок. Ви, звичайно, вважаєте це неморальністю…

— Певно! — здивувався навіть Віктор.

— А в них це лише шлюбна форма і норма. Ще десь, на Курильських островах, неморально показуватися прилюдно чоловікові й жінці, вони можуть бачитися тільки таємно, щоб ніхто не знав. Непристойно навіть на вулиці зустрітися, постояти, поговорити, я вже не кажу в одній хаті мешкати. У курильців це неморально. А в австралійців неморально не мати, крім постійних, ще й тимчасових…

— Кажуть, що так само й у французів, — пригадав собі Віктор.

— Як ви можете? — напався марієць. — Я від вас не сподівався. Замість того, щоб осудити, ви захищаєте!

Ні, вони зовсім її не зрозуміли. Мар’яна не береться ні захищати, ні осуджувати, вона тільки стверджує надзвичайну різноманітність шлюбних форм у людського роду. Одношлюбність, визнана офіційно єдиною шлюбною формою в нас, не ліквідувала старіших, а тільки загнала їх у підпілля. Груповий шлюб у підпіллі щасливо процвітає, а на це маємо ілюстрації з біографій наших знайомих, та й з літератури. Факт той, що люди чогось незадоволені офіційно прийнятою нормою, не можуть в неї вкластися й шукають чогось іншого.

А ще як сказала вона, що й така шлюбна норма була: не мали права на одношлюбність… таких, що вибирали собі одного чи одну з усіх законних групових, а всіх інших геть, — таких зневажали, карали суворими законами… Як сказала вона таке, Віктор вигукнув:

— Мессаліна, їйбогу Мессаліна!

— Я це веду тільки до того, що Льоля не виняток. Різниця тільки та, що в австралійців система шлюбних взаємин базувалася на кількох родах, а в двадцятому столітті у європейців все це дуже ускладнене. Реґляментує випадок та от чародії й маги з курортного управління чи якогось іншого, не при хаті будь сказано. У них лише одна форма, а в нас — безліч найрізноманітніших. Часом здається, що й норми нема. Але я думаю, що якась та є…

Азмекей уже втратив усяку повагу до Мар’яни після того всього, що оце почув. Ще тільки Віктор цікаво поглядав з-під своїх волохатих вій. Мар’яна вже захопилася й не помічала нічого.

— Далебі, порівняння часом не на користь сучасникам. Колишня мораль, допатріярхальна, вважала за сором і гріх бездітність жінки, не

так, як тепер. А я не розумію, — чому це неморально дівчині мати дитину?

— А неморально тому, що світ не знає, хто її батько… Батько виконав свою біологічну функцію й повіявся, покинув. То сором не йому, а їй. Дівчина бере на себе подвиг продовження роду людського, а її за це до ганебного стовпа. Ну, де тут здоровий глузд? Було це актуально, коли жінка була власністю в патріярхальному роді, а тепер чому? Здебільшого ж виховує лише мати, бо батько хтозна де, — засланий, на війні… Та, допатріярхальна, мораль не мала цього власницького лицемірства, а тільки створила такі шлюбні закони, що дали вдосконаленішу людину. Замість клишоногого неандертальця, стрункого кроманьонця. Але, мабуть, ті, що виламувалися з ще старішої норми й не хотіли танцювати із своїми "законними" кревними, вони теж вважалися збоченими, неморальними, їх зневажали. Може їм і самим не приходило в голову, що вони — творці нової моралі. От "щось", інстинкт казав їм шукати своєї пари в іншому роді…

Віктор слухав-слухав ці Мар’янині вигадки, результат її нудьги, і тут перебив:

— Але ж ви запевняєте, що груповий шлюб ніколи не вмирав, тільки міняє форми.

— Певно! Навіть на вечірці дівчина горда з того, що багато кавалерів запрошує її до танцю.

— Ах, так! — розреготався Віктор, а за ним і Азмекей. — То це, по-вашому, шлюб?

— Ну, не шлюб, то відгомін, пережиток… — завагалася Мар’яна, але зараз таки додала: — Втім, колишній шлюб то й був танок…

— Та гаразд уже! — веселився далі Віктор. — Танок — шлюб, подумати про когось — шлюб… Цікаві ж у вас уявлення про шлюб, слово чести! Ви мені скажіть краще, чому ви не користаєте з такого багатства шлюбних форм двадцятого століття?

Розсмішилася тепер Мар’яна.

— А хто вам сказав, що всі підлягають законам групового шлюбу? Такі ж самі права має й індивідуальний вибір. І він також має свою дуже довгу історію.

— Ах, то ви одружені! — вдавано зідхнув Віктор.

— А хто вам сказав, що… Втім, ми вже впадаємо в зовсім іншу тему. Це розколення, що постало в усіх галузях, де не глянеш, за що не зачепишся думкою, воно не минуло не тільки шлюбу, а й духових сфер. Мені чогось або ніхто не подобається, або троє відразу. Це неможливо — з трьома разом одружитися, щоб мати саме те, чого потребуєш, і щоб одночасно не було того, чого не приймаєш…

— Говорячи вашими ж словами, — відгомін групового шлюбу…

Мар’яна, вражена, підвела очі на цього Віктора.

— Слово чести, у вас у голові продуває свіжий вітер! — з захопленням вигукнула вона. — Я й досі не могла визначити, до яких я належу. Думала, що я — типовий однолюб, тільки нема того в одній людині, що принесло б повноту. Чи ви не бачите в цьому трагічного парадоксу? Шлюбні форми множаться, а можливості вибору звужуються, люди складнішають, вибагливішають… Одначе, ми відхилилися, й сьогодні не день моєї сповіді. Що передати Льолі? Привіт чи осуд?

XXIII

На тобі, Льоля на Мар’яну розгнівалася. При тому самому столі вона відчитала Мар’яну.

— Не сподівалася я, що ви здатні на таку підлоту! Як жінка, ви не повинні були мене очорнювати. Навпаки, ви мусіли були підтримати мене… А ви всякі плітки про мене розпускаєте.

Коли, як, що?

— Та які плітки? Я зовсім не осуджувала вас! Ми говорили про зовсім інше, власне, я про себе більше говорила, ніж про вас…

— Ви ж жінка!

— Та я говорила, що форми шлюбу не вічні, міняються. Хіба це про вас? Що для кожної людини є своя норма, що для складнішої людини індивідуальніша її шлюбна норма. Потім я захищала покриток, а потім — багатомужниць, відкриваючи неукам очі, що це — не розпуста, а лише одна з норм. Для себе я обстоювала право вибору своєї норми…

— А що ж мені тут казали?.. Ніби ви мене увесь час згадували… — осіла трохи Льоля.

— Знаєте, Льолю! Ви маєте сміливість у діях, а як доходить до оцінок тих дій, то хочете заховатися під крило пристойности. Я досі не вважала вас за струсиху-боягузку.

Ні, Льоля не дається на щиру розмову. Вона ображено відвертається.

— Найбільш зневажаю таку жінку, що з чоловіками спліткує про другу в її відсутності…

От, маєш! Ще й Льоля розсердилася. В кімнаті вона вже до Мар’яни й не обзивається. Раз у житті Мар’яна висловилася — і дістала: від чоловіків "Мессаліну", а від жінок "пліткарку".

А щоб так вона висловила більше своїх інтимних думок, зроджених у самоті й нудьзі?

Ця її "теорія нудьги" може їх тільки розсмішити. Її вдачу — жадобу великого кохання, великого почуття, а не святенництво, не страх осуду — неспроможні вони уявити. Дивно їм усім, як це так? Молода жінка, сама, "статуетка" — і не завела собі нікого.

От, курорт! Замість надати сили, знесилює дух Мар’янин ще більше. Мар’яні страшно. Потвора страху насувається й душить. Ось згубне значення цієї "ідеології", поширеної не тільки серед "московської золотої молоді", а й скрізь. Хіба Славині теорії не такі? Трохи може зм’якшені. Хіба Васанта не підлягла їм? Може й Ребе їй найближчий від усіх тим, що він відкидає, як мотлох, цей забобон, заґвинчений у головах навіть дуже витончених особистостей. Він просто здіймає з Мар’яни тягар, тим що вірить у людей, які хочуть живити дух іншою стравою. Чому ж Мар’яна повинна абищо хапати на догоду смакам "хору П’ятніцкого"?

Ось чому треба мати свою велику душевну силу. Коли б Мар’яна була Льолиної вдачі, душевна сила була б потрібна на оборону її засад. Як Льоля, сказала б: "Плюю на всіх із високої дзвіниці! Хочу — цілуюся із Ванею на людях, хочу — проваджу слизькі, майже цинічні розмови!" А от Мар’яна із іншого матеріялу і їй потрібна сила на оборону своїх підпор.

Жаль і печаль, що Мар’яна не відпочила. Ні трохи не посвіжішала на цім курорті. Наче в тому ж Києві, тільки більше тут подразнень, заздрости людської в самій Мар’яні. Нема того, за чим тужить, — свіжої думки, радости оновлення. Нема цього, а ніби все для цього є. Гори, море, люди, які більш-менш тебе не топчуть.

Це просто нещастя — ніде не знайти розради, з тривожною душею ходити й від неї ніде не дітися. Де ж знайти відпочинок від себе?

XXIV

Оце повітря з вузьких ущелин над небезпечно в’юнкими стежками! Оці лісові нетрі, змінно-примхливі краєвиди, — то грізні, звислі над тобою сірі скелі, то міражева блакить і синява далеких контурів гірського пасма!

Водоспад Кадик-Ой клекотить десь уже позаду. Мар’яна признається Вікторові, що цей довготривалий "сальон" її втомлює. Часто мусиш дивитися у дзеркало, стверджувати свою підстаркувату некрасу. Коли не дбаєш про це, то легше. А тут — ніщо не дає забути, хіба ось так іти по цих ущелинах.

— Ненавиджу ці санаторії!

Віктор відступається, пропускаючи Мар’яну вперед біля розбуялого куща держидерева. Він розпитує її, звідки то вона те все набрала, — оцю ревізію сучасної моралі. Він ніколи не сподівався почути саме від неї оті всі єресі.

Це, як грудка снігу. Котиться, котиться, обростає все більше й стає величезною брилою. Якась одна ідея засяде в голові і кличе до себе другі, а щоб розмотувати той кокон, Мар’яна багато читає й вивіряє, приміряє свої думи до того, що знаходить у мислителів.

Віктора також цікавить, що то за "якась одна ідея".

От тут Мар’яна мусить подумати.

Її за непокаянну щирість називали не раз примітивною, — і Мар’яна почала шукати своїх родичів. Але ні, це вже обростання грудки снігу.

Грудка почалась десь раніше. Ага! Як це так, що жінка, така обдарована істота, така тонша й змістовніша у всьому за чоловіка, навіть у тій роботі, що досі вважалася чоловічою, як це вона так низько впала із своєї колишньої величі? Як вона може задовольнятися, — в найкращому випадку — ролею музи чи схованої пружини світових подій, політики, переворотів? Як це так, що жінка, засновниця усього людського прогресу, творець підвалин цивілізації, так ганебно відступила на задній плян: у кухню, в гінекей, у альков?

— Щось ви дуже багато на себе берете… — осадив її Віктор. — Засновники проґресу, хоч би халдейські математики чи винахідники заліза, були все ж чоловіки.

— Якби не довгий, може не одна сотня тисячоліть, час осілости й зв’язані з цим різні уміння та майстерності, то й досі блукали б по Европі та в цих горах бродячі мисливці у звірячих шкурах, а не їздили б ми сюди електричним поїздом на курорт. І математики не пішли б далі за кілька зарубок на палиці, бо в випадковій ґроті великої математики не заведеш. І саме тому, що жінка тонший розум має, вона зацікавилася тим зіллячком, що ми тепер звемо хлібом. Чоловік ішов і топтав його своєю грубою лапою, а вона щодня нипала та заглядала, що то з нього буде, аж поки не втямила, що з цим зернятком треба робити. Та й от, дала такий вклад, підвалину цивілізації, а сама тепер тішиться шовковими ганчірками, що їй вділив чоловік за величезну історичну заслугу…

— Я був би радий, якби мені таку ролю! — мрійно зідхнув Віктор.

— Але вона не має права дивитися, як нищиться її надбання!

Цього Віктор не розуміє. Де нищиться? А цивілізація, створена все ж таки хистом халдейских мудреців!

— Жінка призначена творити, а чоловік руйнувати. Ваша цивілізація — гніздо над безоднею, бо чоловік її творить з метою нищення. І ви помиляєтеся, що ми живемо в вік цивілізації. Ми живемо в вік варварства, озброєного технікою. І це тому, що жінка відступила, задовольнилася гінекеем. А вона не мала права цього зробити, створивши ще більшу цінність за підвалини матеріяльної культури. Всі оці філософи, композитори, едісони — пігмеї, що шпортаються в гноянній купі, порівняно з тією палеолітичною відьмою, яка дала людству найбільшу цінність із цінностей: доброту людську.

— Я чекав кінця вашої думки й гадав, що ви скажете: магію, навіяння. А ви сказали — доброту. Це вже просто нагадує мені проповідь у церкві.

Віктор трохи розчарований. Ця некурортна розмова балянсувала на межі дилетантства й незвичайної додуманости, але от знову — мораль усе побиває.

— Яка там мораль? — припинила на мить ходу Мар’яна. — Тут зовсім не мораллю пахне, а всією нашою багатою духовою гамою, що без неї ми не були б людьми, а тими самими мавпами. Це щось трохи більше за Платона, Канта й Маркса.

— Я не ставив би знаку рівнення між ідеями та рисами характеру.

— Я й не ставлю. Всі ідеї — лише діти, внуки і правнуки доброти. Всі почування, звички, потреби, звичаї, — от навіть оця світськість, що мені вже в печінках сидить, — все це продукти, відгалуження, схрещення великої праматері Доброти, витвореної, виплеканої й розвиненої в надрах старезного-престарезного материнського роду. Інша річ, що сама Доброта — дочка суцільносте, злитости, одноега, але то знов інша тема. Мені хочеться хоч раз у житті поговорити про Доброту. Чи я вам ще не надокучила?

Мар’яна майже просить. Чому якийсь випадковий чоловік, що гає час у прогулянці до водоспаду Кадих-Ой, не може дозволити собі розваги, — послухати, про що вона з собою розмовляє в нудьзі?

Віктор ховає під волохатими віями усмішку й підбадьорливо тисне їй руку. Мар’яна не помічає, що вона вже знов неприкаяно щира, розкрита навстежень. Вона встановляє родовідне дерево Доброти.

— Дружба, справедливість, співчуття, обов’язок, поміч, щирість і від неї відгалужений інстинкт чесности, — словом, все, що цементує суспільство, все це бере свій початок від Доброти. Над ними ростуть такі гілки, як гостинність, ввічливість, люб'язність, учти, свята… Бажання передати іншим свої знання, закарбувати їх, — отже, письмо, а письмо це пращур бібліотек, ідей, філософії, науки, радіомовлення, телевізії, ідеалізму й матеріялізму, халдейських математиків… От, куди потрапили ваші кохані протеже! — Мар’яна ще й кепкує.

— Нічого, я ще вам десь підставлю ніжку! — пообіцяв Віктор.

— Вихиляси куртуазії, гонитва за визнанням, славою, знаменитістю, культ світського життя, бажання увійти в орбіту "вищого світу", — це все доведені до артизму й витонченого курйозу продукти гілок, що ростуть на дереві.

В це Мар'янине родовідне дерево Доброти потрапила навіть міміка. От усмішка, таке тільки людське душевиявлення…

— Є й побічні лінії. От заздрість. Це — побічний продукт, протест проти втрати того, що зумовлене добротою-справедливістю. Є ще змаг, бажання не бути нижчим за товариша. Є суперництво… Є скнарість, — перезріле, засохле бадилля нагромадження й запасливости.,.

— Є злобність, в протилежність доброті, — підказав чи пак підставив ніжку Віктор.

— Ага, це добре, що ви нагадали. Я часто про це Зло думаю. Воно часто заступає хмарами все. Тоді здається, що тільки одне Зло й має силу, що світом володіють хижаки, які запрягли його й поганяють, як люди своїх безсловесних рабів, коней. Але це ж не так! Якби не було цього всього, зродженого Добротою, то не було б і Злу де бути. Не було б і суспільства. Це Доброта й її діти-правнуки в’яжуть його докупи, Зло ж от розсаджує на шматки. Але чи не здається вам, що ці дві стихії однаково сильні? Є хижацьке пожирання, як ото наших завмаґів, але є й постійне самовіддання. У фізиці тепле й холодне повітря намагається весь час вирівнятися… Ні, із Злом щось не так, як то прийнято вважати. Але я ще чогось не додумала.

— Як? — обурився Віктор. — Та це ж ясніше ясного! Навіть Біблія каже, що це Єва вкусила з дерева спізнання Добра і Зла. Ви мусите це знати!

Мар’яна аж спинилася. Стала, подумала.

— Єва, а не халдейські математики? Справді, навіть патріярхальна Біблія, й та стверджує, що початок пізнанню та науці поклала жінка. Ну, й що ж ви після цього всього можете сказати на своє виправдання?

Рішучо Вікторові далися сьогодні взнаки ці нещасливі халдейські математики. А Мар’яна, вкусивши вже з дерева Доброти, ще почала пробувати на смак і кислятину Зла.

— Мені здається, що хоч Зло й сплодилося від втрати почуття злитости із своїм цілим, але ж мусить Зло бути. Це ж рух вперед, ріст. Як хочеш щось опрацювати,— мусиш розкласти на елементи, а тоді зложити. Так і ми стоїмо, мабуть, перед якоюсь синтезою, якщо перед тим чоловіки не висадять у повітря земну кулю. От із Злом у мене ще не додумано. Я тільки бачу, що жінка своє розпочате діло закинула, здала на руки чоловікові, а то дуже небезпечні руки, жінка мусить негайно виступити на захист свого творива…

— Але й суфражистка! Боже, Боже! — з голосним зідханням вжахнувся на всю ущелину Віктор. — Узавтра замовляю собі шовкову піжаму і тільки вигріватимусь на сонці, а ви будуйте нове безклясове суспільство, не пускайте капіталістичне рило в наш радянський город.

— Хто вам сказав таке? Та ж є велика специфіка жіночого інтелекту, я з самого початку підкреслила це. Війною Зла не знищите, тільки розплодите. Війна ніколи не була жіночою професією.

— А що ж ви собі берете?

— Найперше, реабілітувати кохання, що з божого дару, з найбагатшої емоції зробилося посміховиськом цинічних скалозубів і підленьких блюзнірських частушок.

— Я боюся, що як нас хто підслухає ззаду, — обачно озирнувся Віктор, — то ми зробимося сьогодні темою сміхів щойно окреслених персонажів…

— Ах, я забула, ми ж на курорті! Ну, не буду. Круто міняю тему. Як ви думаєте, чи правду мені кажуть, що я несучасна, бо цікавлюся допотопними культурами, замість того, щоб включитися в розпочату еру знищення експлуатації людини людиною?

— Ви, справді, безнадійна! Це, як то кажуть, "через шлях навприсядки"….

— А я вважаю, що наша доба й така, наприклад, як кінець трипільської, мають одну спільну рису, обидві вони переломові. Та була у розцвіті з зачатком розкладу та переходу до чогось нового, і не знати було, до чого поверне людство, — так і ми на зламі. Тоді неясно було, чи знищиться прекрасна, добре влаштована, вигідна, багата духово й матеріяльно культура, чи вросте в нову добу. Чи відродяться найкращі традиції людства, чи прийде час, що дико буде, як одні люди других

рівними собі вважатимуть, Так і ми. Та культура так розквітла, що вже почали розкладатися її основи, перетворюватися на свою протилежність, — і в нас так...

— Про що ви? — обачно знову озирнувся Віктор.

— Ні, ні, я про те, що в усьому світі робиться. Про Пікассо і розбиття атома.

— А-а-а! — заспокоївся Віктор. — Але ви, Мар’янко, мені сьогодні забили памороки. Я не розумію одного. Чим ви, зрештою, найдужче захоплені? Щось дуже багато.

— Для мого жеруна, нудьги, не багато. Зрештою, то думається усе життя, бо я щось ні до чого практичного не можу пристати. Така от, як бачите, вічна студентка.

— А ви знаєте, Мар’янко, — признався раптом Віктор, — ми з вами чудово пофліртували.

— Мені здається, що я посповідалася і чую на душі розгрішення, — призналася й Мар’яна. — Хоч на один день. Узавтра знов нагрішу.

— Чекайте, я щось ніби чув, що ви не маєте ніяких гріхів?

Мабуть, якби дорога від Кадик-Ой була вдвічі довша, то вдвічі довша була б і розмова ця легкоплинна "сама собою", без гальмів, — та й так і лишилась би незакінченою.

На жаль, вже чути здалека, дзвонять на вечерю...

XXV

Чому було не зостатися на жартівливо-легкому рівні, такому, як верталися з водоспаду Кадик-Ой? Одверта, товариська розмова. Звідки взявся цей фліртовний стиль, який небезпечний, — тоді, коли його замало, і тоді, коли його забагато. Міра? О, Мар’яна її зненавиділа. Мар’яна — за безмірність.

Вона ще довго не лягає спати, що довго сидить надворі й питає себе, що це за тривога на душі. Чи тому, що Віктор зайшов до них у кімнату? Що в нього так затишно, охайно, а в них із Льолею — хаос?

Але ще не все. Чи те, що Віктор до всього приглядається, складає думку? І це не те. Що він усе їй каже приємні речі? Еге, може й це. Мар’яна ладна втягнути голову в свою шкаралущу… Вона могла б спалахнути, а це ні до чого, бо тільки видимість флірту можна тут припустити, навіть не самий флірт. "Від п’ятої години вечора, після чаю, до сьомої, до вечері".

А чого ж Мар’яна вчора з морем, із зорями плакала? Бо кожне було вчора в парі, і їй теж хотілося мати пару — і її не було. І через це не варто плакати, а треба стати збоку. Така доля — мати переповнене коханням серце, і не мати кохання. А доля ж усяка буває, — і така.

На допомогу здоровому глуздові приходить міркування: оце ж і є нормальні взаємини. Коли нема якогось ледь-ледь залицяння, то й хороших дружніх взаємин не буде. Ото ж тут і збережена міра, що така властива цій людині. Не зайти далеко, не образити неувагою. Це треба тямити — і в унісон звучати.

І от така всебічна міра Мар’яні цікава, дивовижна, але чужа-чужа! Людина без поривів, без… ні, і тонкість є, і стрункість думки, імпозантність у всьому, — але чого нема? Душі? Чиновник. Рафінований, найкращого ґатунку, високої марки, але чиновник. Оцей присуд міг би вбити його, якби він почув.

Він, звичайно, більше знає, ніж Мар’яна, більше можливостей має, читає більше. Але Мар’яна почуває, що стоїть вище за нього. І в чому? Сама не знає.

І що він хоче — Мар’яна не розбере. Він наче й шукає її — і боїться переступити лінію обережности. Чи боїться, щоб Мар’яна занадто не розійшлася, чи "поговору та слави"?

Кожен раз розмова про міру, про "золотий вимір", — невже це не езопівська мова? Кожен раз, що лише Мар’яна набереться довіри й розгону, — Віктор утікає. І знов погляди, і знов ловить руки. Мар’яні залишається сприймати це, як люб’язність.

Чи це міра, чи безмірність? Цих кілька днів до цього вечора Віктор зовсім не підходив і навіть не розкланювався так театрально, підкреслено й вишукано, як досі. Лише очима стежив, перевіряв, чи є вона на своєму місці. Сьогодні ж перед чаєм: "Ви будете вдома? Я зайду!" Мар’яна чекає — Віктора нема. Нащо було примушувати її даремно чекати? Що за думки рояться в тій голові? Ні, не слід задумуватися про "еволюцію" в Вікторові. Мало чого буває на душі в кожного, і про це ніхто не довідується.

І от після вечері несподівано — Віктор. Враження таке, що він зривається з ланцюгів, сам же себе прив’язує ними.

І знову — розмова про міру. Це просто викликає усмішку. Поміркованість надумалася урізноманітнити своє дозвілля. "Ми обережно граємося з істиною й коханням" — таке десь недавно Мар’яна вичитала. В одного думки течуть укупі для себе й для людей. Другий же вміє відокремити потік своїх думок від думок, призначених для інших. Ось зразок цього панування над собою — Віктор. Дуже гладенько, приємно й розумно все виходить. А що за цією гладенькою поверхнею заховане?

Ну, і висновки?

Ніяких висновків. Тільки Мар’яна від напруження втомилася. Більше ніякого зближення! Ніяких розмов, прогулянок, випадкових зустрічей, "Мар’янки". Нащо Віктор їй здався? Що їй до нього? Живе він своїм життям, яке ніколи не зіткнеться жадною гранню з Мар’яниним. Курортна атмосфера, наплив сил? Може й так. То ж гідно цих кілька днів прожити, — не цікавитися, не бачити, не підходити — нема Віктора тут… І це відповідатиме істині.. А те, що уявила вона, це її фантазії. До сліз шкода, що це тільки фантазії, але можна лише таємно плакати, що так воно. Не треба більше зустрічей, бо це — дико, дико!

Що "дико", Мар’яна також не знає, але вона протестує.

От із марійцями на екскурсії зовсім добре було. Вони дуже прості, сіренькі, але справляють надзвичайно свіже враження. Хоч і мало вишліфованости в них, але ця "малокультурність" запашна в порівнянні з "культурним словоблуддям" "золотої московської молоді".

А з Віктором, — о, ні! Досить цього небезпечного дуету!

XXVI

Ці два дні в Києві Мар’яна наче впилася. Достеменно здійснюється те, що приснилося місяць тому, на другий день приїзду до безжурної країни Курорт. Сльози і радість. А радіти то й нема чого, це Мар’яна добре знає, — і ще більше радіє.

Хоч уже в своїй кімнаті, але ще вся в дорозі, їде. Поїзд виїжджає з гір у кримські степи, ідуть вони шукати в Бахчисараї водограю, а бачать лише маленьке татарське містечко і ніякого водограю. Вони — відщеп курортних товариств. Льоля, військовий, Віктор. Збіг обставин, вони їдуть в один день, але кожне само по собі. Льоля, київська дама з хлопчиком, Віктор — у одному купе. Мар’яна, військовий — у другому.

Часом Мар’яна навіть заходить до сусіднього купе, — гай-гай, вже зникла курортна атмосфера. Люди сплять, читають, дивляться у вікна на миготіння краєвидів. Ще тільки колекції камінців нагадують про море, піну, прибій, сині марива далеких гірських пасмів. Мар’яна показує свою колекцію сусідам, сусіди їй свої… Кожне купе живе своїм життям.

Якщо Мар’яна не цікавиться вже життям сусіднього купе, то сюди прийшов поцікавитись Віктор. Він прийшов не заради когось, а так собі. Він усю дорогу підкреслює, що чудово відпочив, вертається поміркований, зрівноважений, з чистим сумлінням. Мар’яна вже спокійна, колекції камінчиків куди більше цікавлять її, ніж сусіди в купе.

— Щаслива Льоля! — повідомляє військовий. — Вона й тут у вагоні знайшла собі вже поклонника.

— Льоля мені нагадує одну героїню, яка сама про себе каже:

"Я своєю красатою

оченно уверена,

как не вийду за Черчіля,

вийду за Чічеріна…

трохи зневажливо іронізує Віктор.

— Але вона справді дуже щаслива, — заступилася Мар’яна. — Вона в кожному вбачає поклонника — і щаслива. Тільки поміг їй, як вона входила в вагон, отой білорус, — уже й поклонник. А цей "поклонник" усю дорогу мріє про хвилину свого приїзду додому, про жінку, про дочку…

Віктора чомусь полонила ця Мар’янина репліка. Він уже сідає, проте ж, прохоплюється такими словами, що Мар’яні багато кажуть.

— То може вона думає, що й я в неї закоханий, бо я їй підносив валізу?

— Ні, про вас цим разом нічого не говорилося…

Віктор зовсім заспокоївся, — о, як він боїться, щоб хто не "зробив висновків" з йото люб'язности! Непомітно для себе він перебудувався, перестав боятися, що й ще хтось "зробить висновки". Став милий, товариський, сердечний, одвертай. Не та людина! Замість того, щоб спати, читати газету, дивитися у вікно в своїому купе, він сидить увесь час тут і розпитує Мар’яну про її "родичів", різних примітивних дикунів. Дуже уважно — про культуру мальованої кераміки, про трипільців. Так, як колись повертаючись із Кадик-Ой. Дивляться у вікно на проточні краєвиди, Мар’яна порівнює з музикою.

— Є музика, що скільки б не слухав її, не надокучає, а навпаки, все більш до душі доходить.

Віктор порівнює з людьми.

— Така буває пара: скільки не будуть удвох, їм не надокучить, а все цікавіше. Тільки це трапляється дуже рідко.

Мар’яні так же хочеться спитати, чи там, куди він вертається, саме отак? Але виходить ось що:

— Це дуже приємно дивитися, як двоє стареньких, неначе молодята, любуються одне на одного… Здебільшого ж, ці старі до того сприкрюютьсл одне одному, що тільки сваряться.

— Чи ви б хотіли… — перескочив на інше Віктор.

— Чи хотіли б ви для кінофабрики на замовлення зробити одну роботу?

Тут Мар’яна пригадує собі. Це ж не тільки Віктор, це ж режисер кінофабрики. Але вона й здивована. Що для кінофабрики може вона?

— Я маю стосунок до культурфільмів, — скромно каже Віктор. — Мені оце спало на думку, що ви могли б опрацювати сценарій для популяризації нашої минувшини. Культурфільм про трипільську культуру, — непогано було б, еге?

Ідея ця глибоко западає Мар’яні в душу, але вона не вірить у свої сили. То ж треба фахівцеві-археологові до цього братися, тому, що нишпорить ціле життя в матеріалах, знає кожну посудину, що де викопане...

— Я вже давно хотів спитати вас про це, — признається Віктор, — і думаю, що саме не археолог міг би це зробити, бо тут треба створити суцільне враження, так як ви мені колись біля моря розповідали, а не подати перелік фахових деталей. Дух часу вловити. І я думаю, що могли б зробити це ви. Спробуйте! Зайдіть коли до нас на фабрику.

— Та я ж тільки аматор, — чесно відмовляється Мар’яна, хоч і дуже хотілося б їй спробувати.

— Але ви все таки зайдіть. Я думаю, вам то на користь буде. Навіть якщо при такій роботі ви зберете свої думки й систематизуєте їх, і то... Дивіться, хлопчики он сидять на лужку й махають нам руками.

Сидять вони одне проти одного біля вікна, сперлися ліктями на столик, розмова їх нескінченна, багато недоговореного, всього зразу й не скажеш, а Мар’яні здається, що то — море. Скільки не вихлюпує води на берег, воно повне. Справді, "золотий вимір", може це й с те, що

зветься у Віктора "мірою"? Перехрещення на точці еротизму й товариськости. Цей золотий вимір п’янить. Чи й з Віктором таке саме?

— А, от де наш Віктор! — Льоля занудьгувала в своєму купе й також прийшла сюди. Все сусіднє купе занудьгувало, навіть малий Вовка прийшов із мамою.

Дами обсіли Віктора з усіх боків, вони йому наговорили ворох компліментів про його красу. Головне ж, іде мова про неповторні вії. Віктор мовчить.

— Чому в вас нема дітей? — захотіла знати Вовчина мама.

Віктор і це промовчує.

— Чому в вас, Мар’яно, нема дітей? — прийшла черга й до Мар’яни.

— Я й сама дитина! — ось що може сказати на це Мар’яна. Якби й справді хто за неї давав раду тим усім клопотам, що все життя їй допікають.

Лікоть Вікторів, що спирається на столик біля вікна, ненароком торкається Мар’яниного, в подяку за слушну відповідь. Вовка, що звик оберігати на курорті мамину моральність, кинувся швиденько рознімати дві зближені руки.

— Я цей крах бачу не тільки в інституті сучасної родини, — каже Мар’яна, так наче вона продовжує перервану розмову. — Розвал скрізь, яку галузь людського' співжиття не візьмеш. Або в руїнах, або стандартизується, стає в усьому світі однакове. От, побут. Одежа, помешкання, розваги, спорт — стають міжнародньо однакові, якийсь стандарт марки "Цивілізація". Її емблеми? Всесильна влада речей і суцільна денаціоналізація. В мистецтві такий самий Пікассо, як і в родині та релігії. Старі релігії вивітрилися, залишивши тільки

обрядовість, натомість виникло кілька нових. Одна з них — віра в майбутній соціальний лад — має безліч сект. Політичні системи — під обстрілом ревізій, а ще не було ладу, щоб усіх задовольнив. Одне тільки й є — віз, що везе людство в безодні майбутнього. Техніка.

— Куди то вона завезе… Одначе… — перебив її, а вірніше сам себе Віктор. — Ми порозганяли всіх із цього купе і це, власне, ви!

— А нащо вони тут? — безтурботно каже Мар’яна.

— Вони — щасливі метелики-одноденки, а ми… Тут я, нарешті, назву себе своїм справжнім ім’ям! — пильно подивилася Вікторові в очі Мар’яна. — Ми, "сині панчохи", найперш відчуваємо розламану епоху. Нелади світу стають нашими особистими неладами, наші особисті переживання не такі вже особисті…

І на це безстрашне признання Віктор відповів їй найбільшим компліментом, що вона будь-коли чула.

— Ви відзначені перстом, змалку ужалені якоюсь золотою бджолою, ви — вірна рабиня своїх уподобань.

Мало їй цього? Почути, що вона мила комусь за свої химерики. Але Віктор вірний своєму "золотому розтинові", архітектурному термінові, що означає пропорційність усіх вимірів. Вслід за цим він посміхається й питає, — що ж за тим розламом, за старими розваленими нормами? Чи вже щось бачить Мар’яна?

— Воно все ще назріває, а душа вже хоче його — й ще не знаходить. Може й ламається… Я знаю одну таку поламану душу…

Від згадки про Васанту Мар’яні стає боляче. Її Васанта перевелася! Годі було комусь навіть згадувати, хоч би й такому тонкому співбесідникові, як Віктор. Одначе, Віктор із своїм золотим виміром

угадав ті вітри, що задмухали в Мар’яні. Він зумів за личиною "синьої панчохи" побачити й людину. Його ніжності, яка остаточно виступила з боязкої тіні, однаково дорога й та, і та. Може й він думав про покоління, яке не розцвіло через те, що так повернулась історія. Йому не було як розцвітатися, йому треба було прищеплюватися на іншу гілку, перероджуватися, усихати, — а не бути собою. Ніби те нове й наступило, а справді — старе кругом.

Тому може хміль дурманить Мар’яні голову ось уже два дні? Тому може привезла вона в Київ таку повноту, якої давно не було? Вона хоче працювати вже з завтрашнього дня, з цієї хвилини, зараз.

Чи тому, що дивився захоплено в очі, чи тому, що співзвучав, чи тому, що не знецінив жадної твоєї думки, не зробив з твого значного — незначне, з твого барвистого — сіре?

Не знати чому, але щаслива вона. На скільки днів стане хмелю — то цікаво. Чи прийде за цим знову мука, тоді мука переведеться в нудьгу? О, ні, не буде цього! І може Мар’яна подумає-подумає та й не піде на його запрошення до кінофабрики.

XXVII

Нова будівля наркомату під досить необчухраним назвиськом — Наркомзаготівель — вміру незатишна, вміру претенсійна, представляє собою велич нового соціалістичного будівництва. Ще не обтинковані грубі колони, що призначені відтворити античність, а тепер відверто показують прямокутники цеглин двадцятого століття. У просторому вестибюлі рябіє незакрита цегла, але широкі сходи "під мармур" провадять на вищі поверхи, де, в контраст незакінченим коридорам, вже ясніють білосніжні залі-канцелярії з паркетами, величезними вікнами, багатообіцяльними кальориферами.

Електричні годинники всюди — на фасаді, у вестибюлі, у коридорах і в канцеляріях — показують пів до дванадцятої. Мар’яна зайшла в цей храм Обіжника з невеличким трепетом. Десь тут на новій роботі працює Васанта.

Спочатку Мар’яна трохи поблудила. Витеребкалася аж на п’ятий поверх, втрапила в якусь синю від диму залю, — ніби креслярське, ніби статистичне бюро. Залю ще не встигли розпаювати тонкими диктовоскляними перегородками, як у старих будівлях. Запитання, де можна побачити товаришку Чагир, зустріло здивування. Васанти Чагир тут не знають. Але знають, де сидить товаришка Ступина.

Рівно двома поверхами нижче знайшла вона двері, оббиті зеленою цератою, знак, що тут жадають тиші й спокою від наркоматеьких шумів. Та й мають право! Тут кується пульс і темп життя наркомату — чи ж тільки наркомату? Заготовельної мережі всієї сорокамільйонової лісостепової, поліської, степової, правобережної, слобідської механізованої соціалістичної України. Тут — кабінет самого наркома.

Втім, ця вузька й ясна кімната з величезною канапою, увінчаною монументальною до стелі спинкою, ще не кабінет наркома. Це його приймальня. За дубовим кабінетним столом, населеним різноманітними аксесуарами солідного діловодства, сиділа Васанта й поважно вислухувала якогось клієнта.

Мар’яна, щоб не перешкодити, непомітно стала коло дверей. Вони умовилися зустрітись о дванадцятій під час перерви.

— Сідай! — помітила її Васанта, й Мар’яна сіла на краєчку канапи.

— Прошу дати на підпис зараз! Це треба спустити в області негайно, — шанобливо й запобіжливо просив якийсь начальник відділу.

— Прошу запитати наркома, коли він може мене прийняти, — говорив другий.

Васанта мигцем глянула на нього й діловито заглибилася в папери, що на підпис.

— Що це таке? А-а… Добре, як тільки Василь Антонович приїде з раднаркому… А це? Може почекати…

Подивилася на другого обіжника, на годинника, на відвідувача.

— Вам що?

— Коли зможе прийняти мене нарком?

— А в якій справі? — лише тепер звернула вона достатню увагу на прохача.

Ділова постава її, отой авторитетний тон, яким вона говорила з майже прохацько спинозігнутими начальниками відділів, якось дивно контрастували з її зовнішністю. Та це ж не Васанта!

Колись рівне чорно-лиснюче волосся її набрало тепер легковажности дешевенького "перманенту" з дрібненькими кучериками, мов у вівці-бирки. Маленька голівка її відразу побільшала, але також і утрафаретнилася. Таких голів на кожному кроці — є та й є… всі вони вискочили з-під електричних рурок і нічим не різняться одна від одної.

Потім Мар’яна з величезним здивованням роздивилася, що оте нове, якась вульгарність, іде від густо нафарбованих уст. Відколи це Васанта почала малюватися? Це ж вона, колись давно, зареклася цього? Це ж вона колись із Мар’яною висміювала стандартну штучну красу, що позбавляє обличчя свого індивідуального виразу?

Словом, це якась інша особа, Мар’яна помилково опинилася тут. Але що людина ця колись була Васантою, яку Мар’яна любить, то Мар’яна прикипіла, причаїлася. Видиво проразливо захоплювало.

— Слухай, Валю! — російською мовою звернулась до когось друкарниця, що вправно тарахкотіла на машинці. — Слухай, Валю, чи в тебе моя ґумка?

— Є, візьми тут у шухляді, — російською ж їй відповіла… та ж Васанта!

Вона вже й не Васанта, а стала Валею? Як же дозволила вона собі обізватися на це заялозене, улюблене київським міщанством ім’я? Васанта — таке гарне! І що? Вже їй сором українською говорити, тому що в наркоматі кругом квітне російська?

— Що з тобою сталося? — ось перше, що злетіло із Мар’яниних уст, коли Васанта підсіла до неї на канапу. — Не впізнаю тебе. Чому ти раптом стала Валею?

— Отак, само собою вийшло… — вона всміхнулася, а Мар’яні здалося, що Васанта натягла на себе нахабнувато-хвацьку ґримасу-маску. — Працюєш із машиністками, хтось для скорочення назвав Валею — і пішло. Васанта їм довго, а як скоротити?

— От скажімо, Васса, як не хочеш Вася. Дуже гарно.

Васанта тільки презирливо скривилася.

— О, ні…

Мар’яна знає, чому. Щоб не впала на неї, борони Боже, яка тінь гетьманівни. Занадто багато було в ній від гордої Полуботківни — а тепер так відмінилася, що боїться вийти за стандарт безвиразної Валі?

Так порвала з національною романтикою, що навіть невинна, але ароматична деталька їй осоружна?

Та тут не місце для таких розмов. Коротше:

— Як на мене, то вже краще, ніж оця Валя.

— Я навіть хочу офіційно через газету змінити Васанту на Валентину.

— Нащо? — аж злякалася Мар’яна.

— І так тут ніхто не знає мене за Васанту, тільки за Валентину.

— Слухай! — розсердилася Мар’яна. — Як ти відцураєшся свого імени, то я тебе не хочу знати.

— А як я вже так і зробила? — закинула норовисто, наче давня, Васанта голову. — Заплатила сім карбованців, і вже скрізь у документах так.

— То ж то я бачу, що ти скоро рідну мову забудеш…

— А що страшного в тому, як я обома рівно володітиму? — стала Васанта й собі ребром.

— Як знаєш… Тільки…

А втім, Мар’яна не прийшла сюди сваритися. Може навіть при теперішніх їхніх стосунках не слід так, як колись, повно-щиро говорити? Мар’яна зайшла так, як би зайшла до якої іншої знайомої, — тільки запитати, чи не має Васанта для неї якої роботи. От приїхала з Коктебелю й прожилася вщент.

— У нас часто буває робота! Ти або дай якийсь номер телефону, щоб тебе повідомити, або частіше заходь. Часом до зарізу треба другої стенографістки, якась нарада чи з’їзд…

Мар’яна знає, що Васанта (принципово Васанта!) не дріб’язкова. Можна й свої погляди висловити, але це не доведе до порахунків.

— То прийди в суботу. У нас якраз нарада обласних відділів. Може навіть і сама будеш цю нараду стенографувати, бо я маю багато роботи у наркома.

— Я бачу! З усіх боків обступають.

Васанта всміхнулася своєю ґримасою-маскою. О, так! Нарком її дуже цінить, адже добрий секретар це все. Регулювати пошту й прийом, доповідати, стежити, як виконують наркомові розпорядження начальники відділів. А ще нарком вимагає протоколювати всі його засідання. Часом до другої ночі доводиться працювати, тоді вже актом відвозять додому.

— Мене нарком дуже цінить! — ще раз підкреслює Васанта.

То було в порядку речей. Все ж вони друзі юнацтва, завжди хвалилися одна одній і раділи разом успіхами. Хоч і змінилися, хоч і розбіглися їх шляхи, а все ж кортить відчути рідну радість твоїм хорошим. Тільки чому з таким апльомбом, чому відсвіт цього апльомбу й зверхности був у почутім щойно діялозі із співробітниками, начальниками відділів, прохачами наркомової уваги через неї? І знов ця жахлива маска!

Васанта засміялася, а Мар’яна злякалася. Яка страшна ця ґримаса, замість посмішки! Наче на мить удягла машкару — безсоромну, цинічну й трагічну водночас. Чи може Мар’яні привиділося?

Може то Васанта так схудла від тієї роботи, що нею щойно хвалилася. Може ніс випнувся, а тому так роз’їжджаються уста?

Ні, колись вони до вух лізли й хотілося разом із нею безжурно сміятися. А тепер — якось донизу, ніби глумливо. Та й глумливість та колишня Васантина була тонко-іронічна, поривала до зверхности над людською глупотою. В цій глумливості — лише самозадоволення.

Як може відмінитися людина!

Мар’яна поспішилася піти, щоб не завдавати собі ще більшого жалю. Прощаються вони з почуттям полегкости. Тяжко підтримувати усохлу дружбу, але з пошани до минулого мусиш провести коридором, зійти сходами до вестибюлю, постояти, щось недоговорене пригадувати й пообіцяти другим разом згадати.

А друга йшла з суперечливими думками й почуттями від цієї нової Васанти. Як вона захоплюється успіхами й ролею значної особи в наркоматі! Невже забула про знівечену кар’єру в Інституті Мовознавства? А оці кучері, фарба… А "Валя"…

А втім — вона трагічна.

І це почуття трагічности Васантиної заступило всі інші суперечливі та плутані думки. Мар’яна завжди схилялася перед цією шляхетною, гордою й доброю в основі душею.

XXVIII

Віктор навіть і не знає про те море щастя, що в ньому плаває Мар’яна. І їй одна турбота: щоб і не здогадувався. На скільки це часу? Невідомо. Чи ж закохана вона? Ні, але кругом неї кохання, повнота. Вони навіть не здиблються ніколи через тьму упереджень, забобонів, обов’язків чести, моралі. Але піднесення має крильми.

Не спить Мар’яна. Пригадує кожне слово, виважує на найчутливішій вазі. Погляди — нематеріяльні нитки. Всі навмисні й ненавмисні ситуації, зустрічі. І отак усе життя доведеться вибивати з себе одне захоплення другим?

Ні, здається, вона таки закохана.

Без кохання — нема життя. Якби його тінь завжди маяла над людиною, — вона раділа б завжди, творила б.

Чому ж люди сплощують, вульгаризують кохання, не тримають його на тій висоті, що на ній його місце? Цю краплину божескости нашої душі обмурали циніки й аморальні, в їх руках вона стає не святістю, а запльованою плиткістю. Але вони ж і найбільш носять її в собі й тому так притягають.

Смішно звучить це Стендалеве: "Кохання — центральна царина людських переживань" у дні, як газети пишуть про напад Гітлера на Францію й Польщу, у дні паніки половини людства,в часи імперіалістичних воєн, горя й безнадії. Люди зайняті винищуванням себе й своїх цінностей, і політика (а не кохання) стоїть у центрі зору всіх. Справді, яке відношення має кохання до імперіялістичних воєн? Ніякого!

Гм… А хто ж воюватиме, як не буде кохання?

Мар’яна бавиться, але чому неслухяні думки, замість про стенограму обласної наради, хочуть пливти по цих знаних і неопізнаних ще морських шляхах? Може і є де в книжках про це, — доля судила Мар’яні самій додумувати. Недоучка, вона береться помирити закони й дійсність. Чому, справді?

Чому, справді, воно існує — незаконне, але реальне? Кохання до багатьох.

Хай яка наймоногамніша людина буде, а в своєму житті хоч поглядом, та вподобає собі не одного, — і це також відбитка стародавнього групового шлюбу. Більшість живе в груповому шлюбі, хоч би уявнім, у бажанні. І питання: чи це "зіпсутість" людської природи, чи її закон? Але наша двадцятого століття мораль твердо вимагає одного чоловіка, одної жінки. Тут істотний додаток: турбота їх обох про дітей.

Але ж це розколення! Воно скрізь, воно добралося навіть і до цього слова: кохання. Тут як не два, то три вже окремих поняття. Вранці Мар’яна зв’язала з коханням війну, а тепер на Хрещатику, повертаючи за ріг Лютеранської, прихоплюється до найцікавішого їй відтинку. Нехай собі соціяльні лади розв’язують проблему турботи за покоління, хто то має виховувати, — родина чи держава… Мар’яну обходить усе ж та царина, що круг неї групується все світовідчування людини: особисте, що веде на ті чи інші вчинки, творить біографію. Виховання якось унормується, але що складніша людська психіка, то більше трагедій, неможливостей. Трагедія покинутого, невизнаного, ревнощів, негарних, диваків, — вона росте, збільшується. Тут ростуть безодні й прірви, безліч тем для майбутніх романів. Тут і фантастичні квіти, іскристі перли…

Бо здається, кращої казки не мала вона, як те півріччя Звабливого. Ні, казка зовсім неповне, загальне слово. Ним Мар’яна називала й юнацькі екстази, й найрізноманітніші відтінки кохання (бо й кохання — жадне не подібне до другого), і емоцію пісні, жадну не подібну на іншу, і безмежність книги, і… і все, що повертає хоч на час втрачену вічність.

Як назвати це? Чудо? Пречудо?

І хтозна, чи не добрала б Мар’яна сьогодні терміну, якби не перебила їй та зустріч. Зустріч на пошті, біля ґратованого віконечка.

— Чому ж ви досі не зайшли? — питається Віктор.

— Я вже заручився в дирекції, ваша тема вас чекає. Я хотів писати до вас листівку!

Поговорили п’ять хвилин, а Мар’яні, — наче всю ніч бродила в дурмані білої акації й цілувалася. Що за диво?

Звідки це? Після того беззмістовного флірту про "руки-ноги", після Кадик-Ой, коли вертаючись, по-людському, по-товариському без жадного флірту, але з повною повагою й щирістю поговорили. Після того, як Віктор її уникав. Чого боявся? Себе? Мар’яниних уявлень? Він хотів утікти від Мар’яни, а тоді в поїзді ними обома заволоділа повінь великого довір’я. І адже — ніякого флірту, ніякого залицяння. Чому ж тепер?

Мар’яна свідомо навіть викинула з голови побіжне запрошення тоді в вагоні — взяти завдання у кінофабриці. І от так виглядає, що треба піти. Приобіцяла ж допіру! Не можна було не приобіцяти, знехтувати. Віктор це робить так, наче хоче їй небо прихилити.

XXIX

Одначе, ні сьогодні, ні взавтра Мар’яна ще не йде до кінофабрики. Сьогодні в неї робота, вона так пізно закінчилася, що Галина пропонує їй не йти вже додому, а підночувати в неї, це ближче…

— Чи ви пам’ятаєте, Мар’янко, як ми мали здавати іспит на сто десять слів у хвилину? Ми засиділися й ви тоді також у мене ночували.

— А потім до світанку проговорили.

Тоді, власне, й закріпилося їх давнє знайомство. Особливо врізалася в пам’ять Галинина невесела історія. Ще одна ілюстрація до Мар’яниних думок. Незрозумілий відхід нареченого, всі почали називати "старою

дівою", навіть мама. Переляк, Господи, за аби-кого, аби заміж, за першого, хто попадеться… І…

— І?..

— І довго витримати я не змогла. Грубий скотина! Краще вже самій, ніж бути наложницею.

Тепер, як і тоді, народжувалась інтимність, бо Мар’яна не знає, як це бути з передніми й задніми думками. Вона тільки, під впливом тих болючих опіків, щирість свою розбила на грані. Ставала такою, як її уявляли, якою її бачили, якими були вони. От із Галиною від початку й досі — лише поверхові приятельки, і в цій поверховості розташувалась найбільш можлива щирість та інтимність. Це цікаво, що площини її й грані були різні із Славою, з Ребе, з Віктором… Часткова щирість не заповнювала всіх Мар’яниних потреб, тому так високо цінила вона рідке в житті свято щирости повної. Сьогодні — часткова.

Згадати про молодечі мрії. "Відкрити", що поняття "стара діва" — забобон. Побіжно про чарівного горбаня спитати. Про Максима —-чи Галина вже з ним одружиться? Побазікати про знайомих стенографісток, про велику Галинину приятельку Діну, що через Галину кличе часто на роботу й Мар’яну. Галина починає розказувати, що навіз із "Западної" Дінин родич, Копелев. А Мар’яна думає: що ж це за держава, де кожен гребе, як може, ще й гнучкі формули виправдування вигадує?

— Чи це той Копелев, що в нього працювала Васанта, той черевань-добродушник?

— Це та… Валя Ступина? Вона ж тепер працює в Наркоматі Заготівель. Я дуже багато вже чула про неї.. — недоговорено замовкає Галина.

— Щось гарне? Я її знаю з найкращого боку. Дуже порядна, тонка людина. Тільки сама з себе дивуюся. Я їй нічого не можу закинути, можу тільки хвалити, а кожен раз стає тяжко, коли зустрінусь. Чи ви не знаєте, що це може бути?

Проте ж, Мар’яні цікаво, що говорять про Васанту. Вона, здається, незгірша стенографістка, не можуть же про неї казати, що зіпсувала стенограму або щось таке…

— Я не знаю, яка вона стенографістка, але… Навіть не хочеться переказувати…

— Що вона в минулому — доцент мовознавства? Викинута з наукової праці?

Мар’яна допитується. Галина й хоче сказати, й не зважується.

— Ні, не це…

Повагавшись:

— Я не хотіла вам цього казати, бо бачила вашу давню дружбу. Кажуть, нарком до неї прихильний…

Мар’яна чує в пітьмі трохи грайливу Галинину інтонацію.

— Її відкрито називають його фавориткою…

— Я цьому не вірю! — запротестувала Мар’яна. — Просто, добре справляється з роботою. Я знаю, то завжди приплетуть!

— Я також не вірю. Але її в наркоматі ненавидять. Називають гадюкою, змією… Вона ж вертить усім наркоматом, тероризує всі

відділи. Хто їй не сподобається, буде мати неприємність. А як вона несеться, а яка зарозуміла, яка їдка!..

І як таке слухати Мар’яні про Васанту? Але… Боже, які прозорі раптом стали натяки Ребе! Вона не звертала уваги, не надавала значення, тепер же… Аж тепер прорізало блискавкою суть слів: "Я влаштовуюсь"…

— Вона якось оце казала мені, що нарком її цінить дуже, недавно познайомив із своєю дружиною, і та запрошувала її до себе, — згадала вголос Мар’яна.

Але хіба Васанта не заходить і до Клави, додому до Ребе? Як тільки може вона говорити із Клавою, наче ніде нічого?..

І коли ще хвилину тому Мар’яна йшла б на страту, що то — неправда, то в цю хвилину вже вірить. Фаворитка наркома! До чого ж ти докотилася!

— Не знаю… — вже Мар’яна непевна в інтонації.

— Мені її чогось тільки безмежно шкода. Її заїв холод, їй стало не дороге життя і через "цей холод з горя почала вона скубати усе, що попадеться під руку… То е таке закляття над людською душею, і вона або зламається, або ходить невиразною тінню по землі. Васанта збагнула всю бездомність цього життя й рятується по-своєму…

Мар'яна все лишає якийсь резерв, щоб Васанту обілити. Васанта занадто складна. Мар’яна може з нею вже не здибатися, але не хоче остаточно її втрачати.

— Чому вона заміж не виходить? — питає Галина, бо й на неї війнула Васантина трагічність.

— Ви виходили… — почала Мар’яна й не докінчила.

Галина не має чого вже казати. Краще, справді, не прийняти, ніж тягти пута. Інші мучаться все життя, не сміють їх розірвати і тільки мріють про волю.

— Але ще гірше попадаються ті, що одружуються з любови. Кохання минається, а вони гризуться.

— Як на мене… — Мар’яна вносить проект. — Мені здається, кохання треба оберегти від такої профанації й закоханим заборонити одружуватися, щоб врятувати кохання. Я знаю от дві родини. Одна склалася наперекір всьому: велике кохання, заборона батьків, різні національності. Троє чудових дітей. І в хаті вічна гризня. Чому? Недостатки, різні світогляди. Друга — двоє чудових дітей. Є десь кохана, але з нею ніколи не зустрінеться, бо він має обов’язок — діти. Ну, і як? Першій парі розійтися, щоб зберегти кохання. А діти? Другій парі зійтися. А діти? Це я тільки так для прикладу, бо скільки тих чудернацько вибуялих випадків нашого часу…

Мар’янина думка значно складніша, але то вже про себе додумується. Ця ще суперечність: готуючи вищу породу людини, природа загострює інстинкт притягання між молоддю різних націй. Створюються родини. Покоління талановите, але родина не має ніякої підпори, міці, ніякої в домі традиції. І добре, що різні нації, — і зле, зле, зле…

— … найкраще зробила Льоля…

Мар’яна вже засинає. Яка Льоля? Вона теж знає одну Льолю.

— Ні, ви, Мар’яночко, її не знаєте, це моя своячка. Вона…

— Я знаю одну Льолю, познайомилася на курорті…

— Так? — здивувалася й Галина. — Вона, справді, приїхала оце з Коктебелю.

— Я її знаю! — Мар’яна прокинулася. — Що вона там виробляла!

— Це вона. Льоля вийшла заміж в шістнадцять років, за старшого. А потім з’явився Мирон, чоловіка її заарештували, і Льоля втікла з Мироном…

Відгомін колишніх буреломів примусив Мар’яну здригнутися. Вона аж підвелася. Льоля — жінка Мирона? Льоля, що з нею вона прожила місяць у одній кімнаті?

— А тепер… він собі десь шукає, вона — собі. І живуть! І хоч навіть у загсі не були, — не кидають одне одного.

— Він колись запрошував мене на працю, через вас переказував, — почала пригадувати Мар’яна. — Скажіть, чи правда, що він був слідчим? Раз мені хвалився.

— Запік першого Льолиного чоловіка… — Галина стає небагатословна.

Боже, Боже! Мар’яна ж завжди знала, що він — кубло всього найогиднішого. Чого ж Мар’яну так притягає зло, чому вона… відчувала це жаске, а так всією істотою до нього тягнулася? Скільки сил душевних коштувала їй ця боротьба з Мироном, його владою! Отож ж він тоді їздив до Льолі на провінцію!

Втім, у Мар’яни вистачає ще сили розпитувати байдужим голосом про ті деталі, що, якби не випадковість пізньої роботи, ніколи так би й не були вияснені. Нарешті, сон і це зморює.

— Спімо!..

XXX

Нарешті, знаходиться в Мар’яни час поїхати до кінофабрики. У Віктора сидить відвідувач, але Віктор розцвітає люб’язністю, всю увагу переносить на Мар’яну. Відвідувач швидко прощається. Чарівна інтимність. Вони мають якісь секрети й поспішають поділитися, поки нікого нема. Незначні. А виходить несподівана близькість. Мар’яна почуває себе, як жаданий, дорогий гість. Віктор веде її до кабінету керівника відділу, упередливо відчиняє всі двері перед нею, представляє. В коридорі попереджає: "Він про вас уже питався"! І радіє, як власному успіхові.

Тему затверджено, лібретто і сценарій Мар’яні замовлено, Мар’яна має ще раз і ще не раз прийти до Віктора. Так виходить, так улаштовує Віктор, що вона мусить. А Мар’яна не може дивитися чомусь увічі.

І Мар’яна приходить, і слухає ласкаві звернення: "Ви казали, що вам потрібна література. У нас є гарна бібліотека. Ходімо, я вас познайомлю! Знайомтесь, це — моя дружина"!

І перевіряє, яке враження справила його дружина на Мар’яну.

Віктор грає Мар’яні на нервах найделікатнішим способом. Хочеться йому погратися з Мар’яною, як котичок із мишкою.

А Мар’яні хочеться перервати цю павутинку, що тчеться і снується не знати, для чого. Ну, лібретто вже ухвалене, навіть видрукуване у формі нарису в юнацькому журналі з легкої руки того ж таки Віктора. А у Віктора ще є якісь справи, він щораз нові приводи вигадує, аби тільки Мар’яна приходила. Наче втягає. Мар’яна вже кандидатка на засушену дощечку-моралістку, а там — така пишна купа жіночих форм у червонім великім намисті! Нащо Мар’яні влазити у чуже життя мародеркою? Нащо роз’ятрювати себе?

Словом, Мар’яна глуха й німа до цих закликів. Вона зовсім забула, що треба заробляти, дбати, їй припала до смаку бібліотека й вона висиджує там із своїми родичами, примітивними. Скільки не кличуть її Галина й Діна на роботу, вона все знаходить якісь непереможні перешкоди, стенографію збридила. Її борють думи про загублений секрет щастя й гармонійности, такі правом народження приналежні людині. Коротке дано їй життя, — чого має робити немиле? Хай у таких шорах, у безперспективності, безгрошев’і, — а буде робити, що хоче вона.

Вона чесно хотіла будь-що робити, кидалася на багато професій, — та несила. Вона з цими професіями, як з людьми: горнулась до них, летіла, опеклася, — і вже не хоче, а з вимогою ставиться. Тільки те робити, що їй властиве, відкладати тут нема коли. Нікому те непотрібне? Їй потрібне.

А що вже зовсім незрозуміле… Це ж Віктор їй якнайбільше добра робить, руку подає, витягає, допомагає, щоб Мар’яна перейшла місток до улюбленої роботи, — а в неї зростає неприязнь до нього. От штука! Як подумає про нього, його невтомну увагу, його безпересадну люб’язність, — в ній зростає безпідставний гнів. А який би він верх узяв, коли б знав Мар’янині думки! Йому ж тільки доводиться припрошувати… Якби знав питання:

"Чи хочеш ти трохи урвати, вкрасти з пишного дерева життя, що обвішане стиглими манливими кетягами? Але треба вкрасти"!

І що сказав би на її відповідь? "Ні, нічого не хочу, як не можна обома руками, відкрито, з почуттям свого права рвати та їсти до несхочу розкішні плоди".

Мар’яна слухняна велінням природи, але ці людські приписи не дають їй розгорнути всю її людську й жіночу гідність по-божому.

XXXI

З Володимирської можна сходами Малопідвальної вийти до Козиного Болота, що тепер зветься площею Облвиконкому, а колись звалася площею Калініна, а ще колись Думською, а ще колись справді була непрохідним болотом. Ярі сходилися сюди зіркою, а тепер це не ярі, тільки вулиці. Ось тут недалеко — меморіяльний музей Тараса Шевченка, будинок минулого століття з високими воротьми, з мансардою, де він жив… А на цій Малопідвальній, що виникла за валами старого міста, — так, як на Кавказі. Вгорі над тобою ростуть дерева, стоять будинки, а ти сходами-ущелиною збігаєш у яр. На тих сходах несподівано зустрілися.

Чи справді? Васанта?

Вона. Струнка, висока, і ще стрункіша в прегарно зшитому фіялково-бузковому пальті.

— Як ти гарно виглядаєш! — не втрималася Мар’яна. — Де ж це можна таке диво купити?

Васанті приємно це почути, вона всміхається.

— Тут ніде такого не купиш. Це привезене із Західньої. Кажеш, гарне? — так наче вона сама не знає…

— Куди?

— Обідати. Хочеш, ходімо разом, поговоримо!

Вже справді давно вони не гасили спраги дружби розмовою. Мар’яна завернулася й пішла, куди вела Васанта.

— Чому не заходиш? — запиталися обидві водночас.

— Ти ж іще й разу не була в мене на новім мешканні, — додала Васанта. — Прийди! В мене тепло, гарно, новий будинок, центральне огрівання, завжди гаряча вода… Це так приємно — втомленій прийти, зараз у ванну — і нема втоми. Прийди! Скупаєшся в мене.

Мар’яна слухає, як бабусину казку. В неї — собачий холод. Хоч середина зими, а дров ще нема.

— Я, то я… — ухиляється Мар’яна. — А от чому ти не зайдеш? Прийшла б, згадала б, як то мерзнути… Кажуть, ти стала тепер великим начальством?

— Хто казав? — стрепенулася Васанта. Вона не відчула Мар’яниної іронії, й Мар’яні стало шкода чогось.

— Що ж, це правда! Ти не уявляєш собі, яке велике значення має в установі добрий секретар. Я в наркома — права рука. А який авторитет маю я в начальників відділів! Якби ти побачила, як вони мене шанують, як мені догоджають та запобігають передо мною!

Васанта не помічає, що Мар’яна їй не співчуває й не заперечує. Тільки слухає. Та сама Васанта, що в кожному своїому слові колись сумнівалась, скептично колись глузувала сама з себе, як і з інших, була суддею сама собі, — ось ця сама тепер безконтрольно, з відразливим апльомбом вихваляється своїми бюрократичними успіхами. Вона сама себе переганяє словами, щоб якнайбільше собою почванитися. І чим? Що з неї вийшла добра чинуша. Всі, рішучо всі справи переходять через її руки, нарком запитливо озирається на неї, як має щось остаточно сказати…

— О, секретар це дуже важливий мотор в установі. І ніхто так не вміє провадити протоколів, як я, бо я знаю всю суть і подаю тільки

квінтесенцію. Я раз не могла працювати, покликали стенографістку з відділу, то нарком порвав ту стенограму…

"Боже, Боже! — з мукою туги думає в цей час Мар’яна. — Що з тобою зробилося? Ти ж була доцентом на катедрі мовознавства, ти ж — блискуча наукова сила, ти ж п’ятнадцять років училася, ти ж викладала в середній школі, ти ж брала участь у складанні академічного правописного словника! І ти можеш не мучитися, що стала ґвинтиком бюрократичної машини? Ти можеш цим хвалитися? А ті витончені радощі від збагачення мови, а ті зустрічі найабстрактніших понять із народніми джерелами, в яких ти вела перед! І все це ти так лепто забула, зрадівши кар’єрі фаворитки наркома? І можеш бути такою самозадоволеною? Невже твоє падіння таке глибоке, що ти вже й не помічаєш?".

Так приголомшив Мар’яну обмежено-хвалькуватий дух цієї гарно вбраної, розмальованої особи із страшною Гримасою, замість усмішки, — так приголомшив, що Мар’яна нічого й не відповідає. Постаралася тільки якнайшвидше попрощатися, не захотіла й обідати разом.

Вона попрощалася з останнім маривом дружби. Її не так вразили ті лайки й поговір Васантиних друкарниць, як оця похвальба. Васанта вже навіть гумору позбулася, не може насміхатися над собою? — Хай уже не гумор, хай навіть не іронія, хай уже той озлоблений сарказм, — але не оце самозадоволення… О, горе, горе… О, горе, Васанто, дорога могило!

XXXII

Кам’яніє серце, суворішає. Вже Мар’яну не так тривожать ручайки весняні, що збігають із гір. Сьогодні Мар’яна чує натягнену струну, що зв’язує її із Сковородою. Після невдалої мандрівки йде знову в другу, не знає, в яку, йде в життя, у майбутнє. Є так близько щастя — й не добивається його, відсуває, на те, щоб ніколи не випити.

Одначе, Віктор — її добрий дух. Нарис видрукуваний, з лібретто помалу робиться культурфільм. Та може й добре, що він має на ціле літо їхати в Карпати, здіймати свою картину…

Люди їздять в Галичину, в Туркестан, скрізь, — а Мар’яні хоч би сота доля цих подорожей. Та вона повинна помиритися з тим, що невідбитою тінню пройде — навіть не має себе з ким порівняти, крім Сковороди. "Світ ловив мене і не впіймав", — тільки ж хоч би раз на що путнє ловив. Мар’яна ж одна тільки вірить у себе. Віктор? Ні, він хоч і підбадьорює Мар’яну, веде її за руку, але от, — веде… Якби повірив, що слова й думки Мар’яниної ніхто більше не скаже, — був би без гри. Не вважав би, що Мар’яну можна тільки за руку водити. Мар’яна ж більша!

Але в самій Мар’яні змагаються дві сили. Одна каже. "Борись, змагайся за кожний ступінь, за кожний цаль". А друга: "Нащо? Якнебудь дочовпти до кінця, однаково вже нічого кращого не доб’єшся". І що — рація? Рація — боротися за вияв своєї індивідуальности у всьому. А чи легше в занедбанні, в знехтуванні змагатися, чи репіжити абищо? "Друкуватися!" Славине щастя! "Кок-сагиз, кок-сагиз, звідки, хто тебе приніс?".

Ні, Мар’яна воліла б учитися ще й учитися, щоб дати колись одне невеличке, але цінне, якусь "золоту гілочку", а вірніше "Пречисту". Віки, ідеології, культури минаються, а Пречиста сяє з сотень тисячоліть, все присвічує людям дорогу й духу піддає йти у майбутнє. Та в Мар’яну ніхто не вірить, не проб’єшся крізь цю глуху стіну.

І стоючи збоку, Мар’яна анітрохи не шкодує, що її нікчемне й безбарвне "я" загине безслідно. Ні імени, ні життя. Імени після смерти їй не треба, а життя Мар’яна не завоювала собі, — то хіба мало таких? Скільки того насіння гине, що могло б бути крислатим деревом! Вона нічого не дала світові, від нього нічого не має… Повітря, хіба, задосить. І на все гнів, — коли шкодуєш себе. Коли ж не жалко, то думаєш: як при тому, що є, дотягнути до скону? Як улегшити цей настирливий рефрен нудьги?

Часто йде Мар’яна, а кінці її далекі скрізь, — й мимоволі в думці вимальовується теперішнє й майбутнє її психообразами. Ніяка надія не живить її, ніякої ваги не мають її студії. Стенографія з усім убитим часом і заробітком, копійка їй ціна. Без ілюзій бачить Мар’яна своє сіреньке майбутнє, все в тій, все в тій самій маленькій, вітром підбитій старосвітській кімнатці, — і ще добре, як її ніхто не зачіпатиме...

І от... де воно береться? Мар’яна вірить у себе. Мар’яна бачить, що "стеля" її інколи проломується і встановлюється нова, вища. Але "стеля" ще занизька. Її треба раз-у-раз ламати, бо чує Мар’яна сили літати вище.

XXXIII

Але ця весна — понад усі людські сили! Ніякі відомі Мар’яні рецепти не допомагають їй вирватися з лабет апатії. Все нижче й нижче нависають склепіння давучого чавунного підземелля, що ним вона ледве йде, з якого не може вирватися. От-от вивиається — і знов... Як же то — "легко жити"? Чи не тому шукає Мар’яна епохи, де не була б придавлена людина і мала крила літати або хоч не усвідомлювала тиску над собою залізного тисячетонного пресу?

Туди Мар’яна не йде. Та й може вже Віктора й нема, поїхав... Бібліотека, коханий Фрезер... не лізе в голову. Отрута апатії забила й смак до книжки. Живого голосу, людей! А їх нема. Тих, про кого здумає, — не хоче.

І от у таку хвилину приходить статечний Ребе із засіяними сріблом скронями, великий майстер гнучкої формули життя. Він розпливчасто, підсліпувато, блаженно всміхається, але не думає дарувати свого.

— Ти повинна оцінити, що я до тебе вибрався. Я так люблю посидіти вдома, у сім’ї, із своїм малим. І як іду куди, то хіба за яким інтересом.

Еге ж, вже Мар’яна досить знає про ті інтереси і вона дуже високо оцінює цю жертву заради безінтересовного настрою. Ребе живе в зовсім іншому світі, ніж її, але настрій, заснований на протилежностях, створюється й запановує цілком. Може то все таки настрій весни, легкого синього повітря?

Ребе хоче знати, чим живе, що робить Мар’яна. Він повний своїми задумами… так багато ще хочеться зробити, життя таке запашне, повне приманок, але…

— От живеш, будуєш свою хатину, нікого не зачіпаєш, а прийде якийсь розбійник — зруйнує, потопче, спалить, дочку твою збезчестить…

Мар’яна вперше чує цей мотив в устах у Ребе. А що вона повна своїх думок, також про хижаків і розбійництво, то вона ставить цю думку трохи в іншу площину.

— Так думають напевно бджоли, коли людина приходить і забирає щільники з медом. Вони мають рацію, а людина також думає, що вона праведна. Щоб жити — невідмінно хтось когось жере.

Та Ребе не філософує цим разом. Щось дуже скрізь говорять про війну.

— Е… — махнула рукою Мар’яна. — Так і постаріємось, слухаючи доповіді про міжнародне становище та "стан бойової поготівлі". Війна буде після нас.

— Ага! Як так, то ходімо десь на природу, — заспокоївся Ребе.

— А куди?

Мар’яна хоче на Аскольдову Могилу, Ребе тягне на Лук’янівку, а як ініціятива вийшла від Ребе, то йдуть, де хоче він.

Спасенний Ребе навіть не знає, яку ролю відіграв він сьогодні, — просто виволік Мар’яну із пащі апатії, а він ще каже, що Мар’яна йому дуже потрібна, бо з нею як побудеш, то наберешся свіжости. То диво! Звідки, коли Мар’яна зачерпнула цієї свіжости від Ребе? І про що вони говорили, блукаючи Лук’янівським кладовищем, Юрківською, тими кручами та яругами, де не розбереш, котра вулиця: поміж ярами поховалися хатки, а там сад, а там провалля?.. Здається, ні про що особливе, лаяли різних кар’єристів і кон’юктурншгів, та й ось дуже повні підходять уже до будинку, де живе Ребе.

— От один такий пройшов, — зауважив Ребе, як уже мали прощатися.

— Хто?

— Кон’юктурник.

Мар’яна дивиться услід. Їй здається, що вона з тим чоловіком знайома. На кінофабриці познайомив Віктор. А він і не привітався до неї.

— Я не думаю, щоб він хотів із тобою вітатися. Ми на одному коридорі живемо, і він мене часто не помічає. Корчить із себе велике цабе. Я тільки не знаю, як це розуміти. Є люди, що бачили його в петлюрівському загоні.

— Як? Та це ж стовп радянської літератури!

— Апльомб, гонор, кар’єризм… — невизначено відказав Ребе. Щось він відмовчується. Додає:— Стовп, а нічого не друкує, тільки в усіх президіях сидить. Завжди в фаворі…

Цей Аркадій дуже великий друг Вікторів, як встигла Мар’яна зауважити тоді, коли їх знайомили. Ребе, такий завжди об’єктивний у оцінках, щось не договорює. Чому так заболів його цей чужий "фавор"? Мар’яна не знає, що думати. Вона далека від цих сфер і кіл. Невже ж і Ребе має личину щирости, а за нею ще ховає свої думки?

— Ти обідаєш у нас. Клава щось зварила. Простеньке, розділимо. Вона тобі завжди дуже рада, — каже Ребе.

— Але…

— Нічого, нічого… В родині одна тарілка ніякої ролі не грає…

Мар’яна скорилася. Було б неповно, якби не побачитися з Клавдією.

Обід, звичайно, чекав, але справа не в обіді. Клавдія зустрічає Мар’яну, як іменинницю. Ще скоро Мар’яна загордиться й перестане до них заходити? — А чого? — Хіба Ребе не розказав уже?

Реба робить рух, наче хоче спинити Клавину балакучість, але в наступну мить він блаженно-підсліпувато всміхається, поблискуючи окулярами. Він нічого не казав Мар’яні навмисне. — Як то навмисне? Пів дня бути разом, так щиро-безпосередньо, — і щоб щось було навмисне?

Але цю побіжну думку заслонила Мар’яні цікавість, — що ж таке з нею трапилось надзвичайне, а вона й не знає?

— Треба буде прочитати ваш нарис у юнацькому журналі, щось напевно цікаве, коли газети пишуть.

От, до її маленького нарису стільки уваги. Мар’яна читає рецензію на юнацький журнал. Їй приділено аж цілий абзац. "Ідеалізм у науці… Ревізія марксизму.." І хто ж рецензент? Ремез.,Чарівний горбань!

Мар’яна до сліз, до сміху вражена. Та ж та робота вся написана під знаком Енґельса! Три найбільші революції в людській історії. Перехід від кревноспорідненої сім’ї до заборони шлюбу всередині роду, до екзогамії, а в наслідку цього — витворення сучасного типу людини, кроманьйонця, озброєного інтелектом та мітом-ідеологією. Цей перехід від гомо-приміґеніюса до гомо-сапієнса, творця нашої культури, завдячуємо довготривалому матріярхатові пізьного палеоліту.

Друга революція — витворення ідеї власности та багатства, а за ним і гін людства до цивілізації, що нею ми пишаємось із явною погордою до первісних. Це вже заслуга молодого варварського патріярхату. Цьому, власне, й присвячено науку історії. Ну, а третя… ми її переживаємо. Неповних сто літ, як відкрито анод-катод, а сьогодні ми вже напередодні розколення атому. Ця доба лише становиться, становиться новий суспільний лад, що має запанувати на руїнах імперіялізму. Ламаються всі звичні досі норми і форми життя, в тім числі й родини. Назрівають якісь нові. До речі, оцьому становленню нової форми родини присвячено всю світову художню літературу… Де ж тут ревізія? О, та ще й буржуазний націоналізм? О, а ще й…

Клавдія вважає, що Мар’яна дуже далеко сягнула, а Ребе побожно підтиснув уста й пророкує:

— Тепер мені все ясно. Тебе битимуть, ще й дуже битимуть! А де — найбільша в світі жовтнева революція? А де партія Леніна-Сталіна, що будує міцну родину й посилає міліціонерів по садах заарештовувати тих, що там сидять і цілуються?

Мар’яна захищається.

— То що? Не можна бачити світ по-своєму? Я ж жовтневої революції не відкидаю, але це — частина одного процесу і, коли хочете, саму жовтневу революцію започаткувала лямпочка Едісона. А партія… Це ж наукова стаття, при чому тут партія?

— Будуть бити! — безапеляційно вирішує Ребе.

— Хай б’ють! — розсердилася Мар’яна. — Я так думаю! Оце ж і є мій вияв себе, як я можу, — а ке так, як наказано. За це буду змагатися, за це ладна прийняти злидні, поневіряння й смерть…

— От так уже й смерть!..

— Я вважаю, що таке життя, як моє, — повільна смерть.

— Я не хочу чути від тебе цих слів! — накинувся на Мар’яну Ребе. — Ти живеш надзвичайно інтересно, працюєш над собою, — і ти не повинна нарікати.

І як Мар’яні мати до цього Ребе щось затаєно недобре? Хто ж ще так розуміє її, як він?

— Коли я чую це від Васанти…

Мар’яна надіється почути щось про Васанту, Ребе ж у неї буває. Але що за дивна нехіть?

— Щось не дуже хочеться з нею здибатися, — неохоче він відповідає. — Вона неприємна…

Як? То ж вони ще недавно були такі друзі, на "ти" перейшли… Мар’яна з поваги до посріблених скронь ніколи не "тикала" до Ребе його ж дружнього "ти" вона просто не помічала, а "ти" його було до всіх, кого він уподобав собі.

— Коли вона приходить, я залишаю її, а сам іду в другу кімнату.

— А я приймаю, — сміється Клава, і хтозна, що за цією усмішкою… глум чи який непроханий образ із грішних походеньок її Натана.

— А вона бачить, — і все ж заходить? — перелякалася Мар’яна. — Боже, яка ж вона самотня, коли так!

— Я не знаю, що ви в ній усі знаходите, вона мені відразу не сподобалась, — каже Клава.

Вони говорили про неї так, що не хотілося б, щоб вона прийшла й дихала цим повітрям, де ще не вивітрилися слова про неї. А вона прийшла.

Може то здавалось так після цих розмов, — була вона прибита, жалісна. Здивовано:

— О, й ти тут? ^

Волею-неволею зав’язалася спільна розмова, тільки вона завернулась на таку дорогу:

— Приходь! Маю завжди гарячу ванну.

— Не прийду! — відповіла Мар’яна, замість того, щоб туманно пообіцяти.

— Чого ти бокуєш від мене? Я вже давно хотіла тебе спитати. Хто тобі що на мене наговорив?

І Мар’яна віддала шану своїй світлій дружбі. Вона не може задрапуватися ввічливістю далеких знайомих. Ні "нема часу", ні обіцянки, ні докорів. А тільки:

— Васанто! Як маємо, зустрівшись, мовчати, як маємо бути фальшиві і вдавати приятельок, — то краще не зустрічатися зовсім.

Чи ця Васанта збагнула, що Мар’яна за всяку ціну хоче її зберегти, — ту задушевну, ту, що так відзвучувала Мар’яні, ту, з якою не треба уговтувати свою найбільшу ваду — неприкаяну простодушність та незамкненість від усього світу. Чи збагнула вона гіркість втрати дружби в Мар’яниних словах? До кого промовила Мар’яна? Але Мар’яна інакше не могла. Це була остання данина їх колишній щирості.

Васанта могла образитися, розсердитися. А вона тільки всміхнулася своєю ґримасою-маскою і почала говорити про друге. Її задовольнило запевнення, що ніяких наговорів Мар’яна не чула й ними не цікавиться.

І от, як дико! Як міняється світ! Щоб Васанта заважала Мар’яні? А це так. Мар’яна відчула потребу негайно піти від гостинних Ребе та Клави.

Ця зустріч її так пригнобила, що навіть затьмарила той другий шок. Отже, Ребе не такий щирий, як вдає? Ребе грає щирого?

Чого весь світ такий? "Я до тебе з щирим серцем, а ти з неправдою". І доки ці опіки будуть, коли вже Мар’яна навчиться не летіти до них, не обпалювати собі крилець? Боже, ніколи не навчиться перестати бути щирою — і від них вимагати цього ж! Ребе ж брехав, що він незаінтересовано прийшов, він прийшов спостерігати, як поводиться жертва, яка ще не знає, що її вже ведуть до різниці. Мар’яна не могла б дві думки мати.

Але вона не повинна, не сміє гніватися. Ребе сьогодні її воскресив, оживив, — тільки тим, що виявив до неї увагу й вивів на весняне сонце.

XXXIV

Тільки-тільки почала Мар’яна випливати, як на тобі, — знову спускайся на дно! Газета устами звабливого горбаня угризнула її аж до кістки. Мар’яна думала, що вимиває з намулу золоті марксистські зерна, а він побачив у тому ревізію марксизму-ленінізму. А поміж рядками Мар’яна читала зневажливу відповідь на її довірливі колишні признання. Ніколи, ані на мить він її не прийняв! У пеанові жінці він знайшов буржуазний націоналізм! Що сказати на це? Традиції міцних материнських родів у нашому селі ніколи не вмирали, — це буржуазний націоналізм… Гм! От що дістала Мар’яна від реального Ремеза, а зовсім не казку про яхонт на теплому морі.

Тоді, як не допускали її до аспіратури, вона завзялася: присягла добиватися свого, хоч самотужки. А тепер нема тієї безпечности. Тепер Мар’яна відразу починає обмірковувати, як їй перебудувати себе на скруту й злидні, на твердість духа, щоб не падати, а далі працювати.

Аритметика Мар’янина проста: жити їй ще пару десятків років. Чи їй журитися, якщо вона проживе з них п’ять? На п’ять років ще вистачить її крови, — але кинути те, що любить, не має сили. І інакше вона не вміє. І нащо їй інше життя, нащо чіплятися за інше? Її ж весь час виганяють із такого, якого хоче вона. Ремез виганяє! Темне крило Мар’яну не кидає і, очевидно, йтиме за нею до кінця її днів.

Єдина потіха — скороминуще це все. І Мар’янине, і їхнє існування. То нащо себе витрачати на ці гризоти? Зронила вона це пір’я, а друге наростає й друге треба ронити…

А тим часом іде Мар’яна ось до кінофабрики по гроші. Та їй там кажуть, що її сценарій забраковано і ніякого культурфільму не робиться. І Віктора нема, щоб комусь поскаржитися. Поскаржиться Мар’яна Галині, колись і з нею було таке. Колись же в них так багато було спільного, вона не пускала годинами Мар’яну, стоячи на вулиці, на морозі, й оповідала про всі ті утиски та "знімання" з роботи.

Та Галина — чудесна, сяюча усмішкою жінка — вже чужа. Вона на рейках, вона й щиро старається в коридорі інституту прийняти Мар’яну, та ця щирість їй не цілком вдається. Вона кріпше за Мар’яну вгвинчена в суспільство, в неї є з ким виговоритися, посміятися, — отже, їй уже Мар’яни не треба, аж поки Мар’яна не вирівняється, не "перебудується". А не вирівнюється — прірва між ними росте.

І Мар’яна виходить від Галини сама, із своїми думками, із своїми почуваннями, з нерозтраченими запасами. Запасам треба давати вихід у широкому плині плеяд, бо кожна людина — плеяда. Також і Мар’яна.

Невже Галина зрадила? Чи Мар’яна помилилася? Чи Галина вже, як вмостилася, почуває себе в колективі, то й забула, як було їй, викиненій? Та й чого дивуватися самозахопленій Славі, коли людина з найкращими якостями відчалюється від Мар’яни безоднею?

І сидить Мар’яна на ослоні межи тополями бульвару Шевченка, під дзеленькіт трамваїв збирає сили. "Твоя місія відмінка, — каже собі, — хай для всіх ти — смішне непорозуміння, що ні від кого не має поваги, муляє очі, що від нього треба бути подаль. Хай! Знати це і гордо нести таку маску. Робити все гідно. А до Галини вже не йти більше".

Та сидить вона на ослоні, — також плеяда, — а йде Кучерявий, співробітник Галинин, і питає: "Що ви такого сказали тій Полтавченко? Вона вскочила з коридору, як із перцем": "Ето ужасно! Ужасно! Что єй от мєня нужно?" — "Во прокаженна торкнулася її", — пояснила Кучерявому Мар’яна.

Та йде Мар’яна до Слави рожевоокулярної, що вже давно присудила Мар’яні: "Ти несучасна". Хоче спитати її, що це таке — бути сучасною? Не вона, то може її Мишко знає, він же все зробив, що Слава хотіла: і кандидатом партії став, і науковцем. Що ж то за наука — сучасною бути? Як до неї тропи вхопити?

Та й знаходить Славу в читальні Дому Вчених, дуже зайняту, Слава газету читає. Муркне щось, — і знов уткнулась у газету. За цей час, поки Слава перечитала всі газети, багато передумала Мар’яна. Напевно й Слава скаже: "Перероблялся, або зникай! Така, як ти є, ти непотрібна!" То Мар’яна скаже: "Якщо я існую така в природі, то потрібна, живу і маю себе виявити". Раз я з’явилася, то маю право на життя. Нехай би була не родилася".

Та от Слава вже начиталася, Слава манить пальчиком Мар’яну, Мар’яна встає й іде до неї. А Слава тільки каже: "Я собі набрала дуже гарної матерії на нове пальто, прийди, подивишся!" Для цього треба було примушувати Мар’яну чекати, поки всі газети будуть перечитані, й підкликати пальчиком? Справді, Мар’яна для них тільки присмака! А вони для неї вся пожива.

Треба це стоїчно перенести, нічого не вдієш! Жадає душа друга, а повинна бути готова до образ. Тільки думка: не треба жити! Все те, що складає мою суть, мене, — нікому непотрібне. От. Непотрібна людина!

XXXV

Не тільки Мар’яна удостоїлася фігурувати в газеті. Ось перед нею київська газета з дописом про справи у Наркоматі Заготівель. Вчорашній нарком виявився ворогом народу, а його довірена секретарка, Валентина Ступина, "відома своїм самодурським помпадурством", "недоучене світило" тощо, тощо, — недвозначно й показово пішла під суд за підрив трудової дисципліни у наркоматі.

Мар’яна кілька разів відкладала це, але нарешті дочитала.

І це про ту Васанту пишуть, що колись казала: "Як летіти вниз, то вже із своєї власної висоти, а не чиєїсь високої дзвініці. Не так заб’єшся". Еге, вона вже тоді полетіла вниз, як пишалася своєю вагою й значністю в наркоматі.

От як боляче читати Мар’яні, але нема поруху серця — піти, негайно знайти Васанту, розпитати її, всією душею бути на її боці.

Еге… "За систематичні двогодинні спізнення на роботу суд засудив громадянку Валентину Ступину на шість місяців примусової праці…" Еге…

Ребе з підтисну тими побожно устами дав їй цю газету, додаючи ще й Васантині пояснення заразом. Якби Васанта не довела, що перед тим вона до третьої години ночі працювала на нараді, тому й спізнилася в день контролі, то їй дали б рік тюрми. Тепер — без платні мусить шість місяців відпрацювати в тому ж наркоматі.

Мар’яна старанно склала газету, розпрасувала пальцями кожен загин. Тут напевно щось не так. Нотатка злісна, Васанта нажила собі багато ворогів тією їддю, а тут ще й нарком заарештований. Але невже вона?.. Вона ж і ім’я змінила, й російська мова їй стала дуже подобатися, а…

Знову розгорнула газету й побачила те, чого зразу не помітила. Так, так, згадали їй і те, що вона — "вихованка буржуазного націоналіста в мовознавстві, Тополі", і "куркульське походження"… Заробила Васанта, що й казати, заробила!

Та найбільш обурило Мар’яну оце… Яке діло комусь до особистого, а от і тут її зганьбили. "Коханка ворога народу…", так і написано. Наче то когось обходить, крім самої даної особи. Як вони посміли бабратися в найболючішій рані? Вона ж найбільш самокатується тим, що перевелася в сексуальності, але чи не склалось би воно інакше, якби була їй відкрита дорога до інтелектуалізму? Це ж скільки треба мати сили, щоб не зламатися жінці, що мала сміливість прожити без захисту самця! Скільки принижень і образ, — безперервний ланцюг!

Життя — поле бою. Виходять у бій люди життєрадісні, повні гри своїх сил. В бою одні полягли, другі скалічені, треті чудом уціліли. Чи Васанта полягла, чи тільки скалічена? Мар’яні здається, що вже полягла. Вона вже має мертву душу, — а починала ж вона з таким б’ючким, всерозривним правом на свою інтелектуальність і мала всі-всі дані для цього. Але не мала одного, малого ніби, — тримати свою мораль, свої принципи обороняти до скону, хоч би які смішні видавалися вони всім. Ось цієї сили бракувало їй.

А який вигляд мають каліки? От, Януш. Він недавно знову перестрів Мар’яну й цілу годину мучив її нотаціями. Непоправна Мар’яна, й досі літає в надхмар’ї, коли вже пора спуститися на землю. І от довідується Мар’яна, що Януш сам не їздив грабувати в Західню Україну, але прекрасно користується послугами знаменитого директора Копелева. Той за наші порожні гроші хурами закупив і навіз усякого добра, є й Янушеві. І Януш хоче виправдати своє каліцтво гнучкими формулами про суддю-хабарника, що поставлений судити за хабарі…

Васанта ж, може, сама собі найбільший суддя. Вона знає, яке їй ім’я. Вона його перша сама собі присудила, і таке про себе знати може спопеліла душа. Лепетливий Ребе переказав жінці дослівно, як себе називає тепер вона, а Клава, пліткуючи про походеньки свого чоловічка, — Мар’яні. Мар’яна без здригання моторошности не може згадувати тих кількох літер…

Чи це вже останній присуд над тією, що їй найбільш у світі личить бути половецькою княжною?

XXXVI

Порожнє літо, порожні дні. Зірватися б і летіти десь у просторінь, щоб себе не чути. Все думає Мар’яна, все думає… І хоче вивести сама себе із закутня.

Та не зірветься й не полетить пташка, яку гонить хуртовина, буряні снігові, вітер і заметіль. Вона збезсиліла, настуручила пір’ячко. Хоч ще борсається, але ж голівка вже схилилася набік. Ясно, їй кінець.

Цілий день, цілу ніч думка підсвідомо працює, — чи багато ще цих поневірянь припаде на її жереб? Мар’яна вже не питає про успіхи, бо їх їй уже не про-сиги в фортуни. І чи не байдуже їй в глибині душі про ці недолі, що ними засипане усе її життя?

Пташка вже схилила голівку набік.

Та й: хочеш чи не хочеш, кличеш чи утікаєш, — це тебе чекає, всім обіцяно, нікому не відмовлено. І всі ми рівні, всі, що тут є при житті. А кажуть, що ніякої рівности нема. Якась та є. Та й: центр ваги тепер у тому, — думає пташка, — щоб той час до скону мати силу якось дотягти.

І тут — чудесний механізм. Кінець той швидше буде, як намучишся в хуртовині й умлієш. І якщо найстрашніше — муки, а не самий кінець, то на них треба зосередити увагу, навчитися їх зневажати, не помічати, від них не плакати.

Ті підпори, що досі підтримували Мар’яну, підгнили, їх треба заміняти новими. Такими: спокійно переносити всі лиха, зневаги, неуспіхи, нездійснені прагнення, самоту. Мар’яна нічого й не тратить, бо не мала. Те, що й інші, — матиме й вона.

Так. Мар’яна переможена, переможець топчеться по ній ногами. Але доля з переможцем однакова, та доля знецінює й його успіхи, й Мар’янині страждання.

Ще недавно стояла вона над урвищем Левашівської, дивилася на прозорі далі, Лису гору, селекційну станцію, де колись перебирала цибулю та латала мішки. Стояла й думала, що їй до кінця свого життя доведеться жити в сірості та нудьзі… Що, мовляв, людина приходить у

театр, у вагон, хоче запосісти найкраще місце. Он там краще, а моє погане, незручне, тісне, тут протяг. Коли ж допхаєшся до того вимріяного місця, — розчарування й ніякого затишку. Жаль за поганим насидженим. Умій у найнепривабливішому знайти щось гарне, затишне…

Та не знала Мар’яна, що вже тоді гірше, ніж сірість, нависло над нею. Тепер інакше дивиться й на цяточку селекційної станції. Чи далеко було б туди ходити і чи е ще там для неї мішки — латати?

Бо не знає дороги, куди йти тепер. Жадна не манить. Та й нема їх. І Мар’яна все більш свідома, — ні до чого це все, всі ці зусилля. Пташка скрутила голівку набік, заплющила очі.

А праця над собою? А твердість і віра, що корисне робиш, хоч їм нікому непотрібне?

Нема віри. А без віри — нема охоти. Нема кінцевого пункту, до якого йшла б…

Де, в чому знайти сили переносити своє остогидле, непотрібне життя? Хто скаже, як? Який любомудр у віках? Всі говорять про радощі, а до Мар’яни збіглися всі неуспіхи,. Їх вистачило б не на одне життя.

Чогось чекає Мар’яна. Чого?

І все ж — знову той самий чудесний механізм, що тримає збезсилілу пташку при житті та примушує її міряти відстань від Левашівської до Лисої гори. І все ж — навіть оцей наслідок її змагань, оці лайливі етапі в газетах — краще, ніж сидіти десь у заготовельній конторі та давитися обіжником…

Порожнє літо, порожні дні. Зірватися б і летіти в просторінь. Отак із цієї гори — просто туди на Лису…

XXXVII

І ось Мар’яна наче вилітає з реторти, що сковувала всі її члени. Йде вулицею осяяного літом Києва і радісно-бадьоро їй — щось буде!

В цю мить хоче вона бути водночас скрізь, у всьому Києві. На всіх його вулицях, кручах, горбах-закутках, ярах, садах, у всіх його епохах.

Нема на цю радість ніякої причини, крім яскравого червневого сонця. А от відчуваєш ту повноту, якої бракує в реальному житті. Повнота перехлюпує через Мар’янину істоту, хоч Мар’яна знає, що то — лише її власність, що нікому не дано співпереживати її. Така вже доля людська — замкненість того найповнішого "я".

Чи є назва тому світоглядові, що запановує у Мар’яні? Ядро його: чого так вболівати сьогоднішніми неуспіхами, злиднями, клопотами, коли це все — ніщо. Життя скороминуще. І вжити його на ці приболівання? Чи не краще не помічати невигод життя?

Чи це стоїцизм, чи скептицизм? Стоїцизм — у тому, щоб із твердістю переживати, але от Мар’яна каже: не помічати. Тут швидше доля епікуреїзму, бо вона хоче радіти, хоч і все хилить до журби. Чи може це скептицизм? Але скептицизм ні до чого віри не має, Мар’яна ж ніякого елементу віри чи невіри не вносить. Чи це якийсь глибокий ступінь байдужности, якась індуська нірвана?

Світ учуднений, дивовижний дає Мар’яні втіху і коли це є, то їй байдужі всі невигоди зовнішнього світу, цькування, втрата друзів, тонка павутина непевности, замість матеріяльного ґрунту під ногами.

І радість, втіха її в тому, що вона своє маленьке миттьове життя розширює на тисячоліття взад і вперед. Вона вмудровується прожити вічність за свої кілька десятків років. Чи ж треба віддавати гіркостям побуту свої сили?

Що це за світовідчування? Як зветься? Тут нема ідеалізму утопійности, віри в "світле прийдешнє". Віра носить елемент непевности, а Мар’яна певна так, що не потребує віри. Нема тут і матеріялізму, бо не буття визначило Мар’янину радість, а навпаки, радість-свідомість визначили буття у просторах вічности. А це ж — найпалкіша, найбільша жадоба кожного серця.

І ще одна рація такого світовідчування: Мар’яна не відступала принципу "ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою", а тому хай знищують її за це — вона буде спокійна. І не жаліє Мар’яна, що вона така. Честь їй, хай би що, — вона живе, працює, не йде на компроміси, не зраджує своєї основи, прямодушности і її дитини, незалежности мислення.

На рівних, розлогих асфальтах Левашівської лежать купами густі тіні від широколистих каштанів та крислатих лип, а з-поміж цієї зелені випливає несамовитий ультрамарин неба та й впадає в, прозору блакить далекої Лисої гори. Прозорість ця така, як і Мар’янина.

В прозорості цій знов бачить Мар’яна свій тремтливий вогник. Фукни — й нема! То чого ж його так розтринькувати на буденні клопоти про добробут, чому не наповнити цього короткого горіння тим, чого душа бажає? Це ж і є вияв Мар’янин — кинути свій жмутик світла на тисячоліття. Чому вона повинна знехтувати його на догоду сьогоднішнім вимогам? Вимоги модні, приходять і відходять, а Мар’яна має лише оцей миттьовий, хиткий вогник.

А коли так, то те, що хоче сказати вона, повинна казати тими думками й тими словами, що йдуть від серця, не турбуючись, як їх приймуть. Мар’яна не повинна свої думки зв’язувати мотузками "А що скажуть?". Тільки тоді, коли думка тече вільно, Мар’яна зуміє таки своє сказати.

Рівна вулиця раптом ввігнулася. Мар’яна згадала, що вона нібито мала б когось побачити, погомоніти, запитати про роботу. Але ні, сьогодні не хоче нікого бачити, та й нема кого. Всі її "напарниці" стенографістки слідом за Галиною повідскакували й розгубилися, бо ж Мар’яна телефону не має, а як прийде, то скажуть: "Ой, шкода! Вчора де ви були?" І… може їй так здається?.. вони, мабуть, теж услід їй кажуть: "Ето ужасно!.." Ні, з людьми неминуче роз’ятрюєш свої болячки, а їх не варто роз’ятрювати, вогник треба берегти на цінніше.

І стоїть Мар’яна над долиною Басарабки, внизу кучерявляться зелені масиви садів, юрмиться базар, а в далечині біжать ланцюжки іграшкових вагонів. Звідси ще видніше ту блакитну Лису гору. Може, як на цій Левашівській горі стоїть Мар’яна, так і на тій, на Лисій, стояла якась друга Мар’яна багато тисяч років тому й дивилася із свого круглого селища з розмальованими одвірками на далеке, вкрите сизою блакиттю оце взгір’я?

Мар’яна розпливається у сяйві червневого київського ранку, вона знає, що ніяка сила її з Києва не вижене, що ці ранки, ці київські стрімголовно-химеристі несподівані краєвиди, з кожної точки все інші, заповнюватимуть її до кінця життя. Хто відбере в неї що хвилину? Її можна збагатити, ось завернути ходу до Крутого Узвозу чи до палацової площі, що кінчається небом, або ж збігти Лютеранською навпрошки, якщо хочеш до Володимирської найшвидше…

… Через нетрі та пущі, вовчими стежка ми-яругами до Хрещатого Яру-Перевесиці, повз загублений хутірець, повз чийсь млин, перейти кладку — і знову угору до того місця за княжими валами, де бився Ярослав із печенігами, а потім збудував Софію. А там далі — поле, на полі — темно-малиновий університет із колонами. Колись тим полем Тарас Григорович ходив і співав своїх улюблених пісень.

Нема в Києві рівної дороги, тільки вгору та вниз. Із Володимирської також видно блакитну гору, тільки вже Батиєву. Оце з тієї гори хан

Батий дивився на кучеряві сади, церкви й княжі двори столиці та смакував, як то вони будуть братися вогнем і димом…

І може б Мар’яна заворожено йшла та й ішла уперед, просто до Батиєвого стану, аж ось… Вона вже рушила в безбережність Володимирської, ще тільки треба було перебігти через неспокійне перехрестя Фундукліївської, як нагло звернула й подалася назад, униз до Хрещатика. Вона когось такого побачила, що не хоче зустрічатися. І цей "хтось такий" — Васанта.

Як? Васанта йшла назустріч, а ти, Мар’яно, замість того, щоб бігти назустріч, утікаєш безвісти? Який страшний світ!

Мар’яна на мить спинилася, озирнулася. Яка та Васанта, що відпливає геть, що з нею вже важко зустрітись і для киву головою? О, даремно Мар’яна утікала, Васанта вже йде зовсім у інший бік, їх дороги розходяться й не було б того, прикрого моменту здибання. Яка вона елеґантна у цій сукні найновішої моди, хто сказав би, що це — засуджена на примусове відбування шостимісячної кари?

Саме в цю хвилину озирнулася й Васанта і, знаючи, де шукати очима Мар’яну, подивилася просто на неї. Нема сумніву, вона… і вона утікає від Мар’яни, а тому йде тепер геть у протилежний бік.

Із соромом, досадою й гнітом на душі відвернулися… а може з полегшенням?.. — і пішли кожна в свою путь, чужі, замкнені, розгублені.

Різнобарвна юрба, як пустеля, закрила й це видиво, і видива далеких блакитних краєвидів розлогого Києва.

Дорога могила.

XXXVIII

Вже восьма година ранку, а Мар’яна не може відірватися від книжки. Червневий недільний ранок крізь липове зелене гілля вдирається до кімнати сонячними потоками й гуркотом нових подій, а Мар’яна сидить ще невмита й читає про давніх своїх предків.

Що дальші від нас, то загадковіші. Мар’яні хочеться ввійти в їх духовий світ, побачити усе довкола, як бачили вони. Кажуть про них — дикі, примітивні. Які ж дикі, коли в них усе було перейняте божеством? Ми на природу дивимось утилітарно, а вони… "ріки богиню яріцают, і звір живущ, і яко бога наріцая, требу творять…" Все було навколо них одуховлене божеське: сонце, ріки й гори були в них божествами, їм кланялися, присягали ними, як святими істотами…

Що ж ми зробили з богами наших прадідів? З одних шкуру деремо собі на підметки, других запрягаємо й поганяємо батогом, третього ж, вогонь, можна купити на копійку аж п’ятдесят штук… Що ж то майбутні з нашими святощами зроблять? З якою погордою вивчатимуть вони нашу добу й нарікатимуть на нас, що не догодили їм, не здогадалися залишити їм пам’яток для вивчення нашої духовости, а тільки позалишали силу безглуздих речей, не знати для яких потреб…

Ці думки добре було б сказати Васанті, але Мар’яна згадала, що Васанта для неї вже дорога могила. А навколо більш нема кому. Вона може говорити лише з книжками, й цього тепла книжок їй повинно вистачати. А до людей вона не хоче йти. Навіть до Ребе. Занадто вже там добробутно, повно речей сучасного комфорту, а в дзеркальних шафах не відбивається ніяка візія — ні минувшини, ні майбутности…

Напевно сьогодні в місті знов якась парада або маневри, пробні повітряні налети. Чогось так гудуть літаки… — думає собі Мар’яна. Вона навіть і в гадці не має, що вже нова її доля, новий день Києва стукає в браму. В цю історичну хвилину вона воліє бути із своїми примітивними приятелями, а навіть і не збирається на вулицю. Що їй там шукати, в тім зовнішнім світі, де для неї нема місця? То не хоче й на їх паради дивитися. В хаті сидючи, наперед знаєш, як то воно за встановленим

ритуалом відбувається. На вулицях від Хрещатика до вокзалу стоять міліціонери й охороняють від народу якого-небудь Чкалова чи Ворошилова, що їде з царськими почестями та махає рукою до килимів на бальконах. А для більшої урочистості на цих вулицях стоять двірники із сміттярками й негайно підмітають найменше сміттячко.

В стінах своєї кімнати Мар’яна більше відчуває Київ, його особливу атмосферу, насичену всім тим змістом, що осідав тут протягом багатьох тисячоліть його існування. Ту особливу ліричність, замріяність, сполуку великого культурного центру, природного вузла всіх життьових інтересів України з живлющим повітрям, із мальовничою краєвидністю, — що робить його найкращим містом нашої плянети. Цей невловний, а такий гостро відчутний дух Києва, це, мабуть, і є та духова спадщина всіх тих, що творили його віками. Це робить його неподібним на інші міста й столиці землі, це витає на кожній вулиці й у кожному кутку… І от цей невивітрюваний київський аромат силкуються забити отакі, всі на один копил, паради із своїми остогидлими "маршами Будьонного".

Або оті фальшиві учти, на зразок відкриття пам’ятника Шевченкові. Тарас Григорович відповів їм тоді, — і за себе, і за Мар’яну, і за Васанту, і за всіх понівечених цією жорстокою бездоріжною добою. Довго шукав хтось дотепний відповідної до дійсности цитати із творів Шевченка і аж у забороненій царатом недрукованій спадщині знайшов та вивісив транспарантом над входом до Академії Наук:

… Отак би взять

та нагострить сокиру,

та заходитись,

та й рубать, рубать…

І так Мар’яні терпко від цього подиху дійсности, що таки вривається в кімнату, хоч вона й воліє стати спиною до неї! Їй у цю мить здається: найгірше падіння краще, ніж оця відсутність усякої долі. Найбільше нещастя — щастя, аби тільки вирватися з-перед цієї непроглядної мертвої стіни. Подяка смерті, якщо вона вирве Мар’яну з кігтів скаженої нудьги та бездоріжжя.

І невже Мар’яна отак засушиться, пропаде порохом на великій дорозі й не крикне свою скаргу до людства, щоб усі душі затремтіли? Для цього ж народилася вона!

Кінець

1946—1949